

भंडारदा धरण

शतकपूर्ती प्रवास

विकास पवार

भंडारदरा धरण – शतकपुर्ती प्रवास

हे पुस्तक विनामूल्य आहे

पण फुकट नाही

यामागे अनेकांचे कष्ट व पैसे आहेत .

हे वाचल्यावर खर्च करा ३ मिनिटे

१ मिनिट : लेखकांना फोन करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा

१ मिनिट : ई साहित्य प्रतिष्ठानला मेल करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा.

१ मिनिट : आपले मित्र व ओळखीच्या सर्व मराठी लोकांना या पुस्तकाबद्दल आणि ई साहित्यबद्दल सांगा.

असे न केल्यास यापुढे आपल्याला पुस्तके मिळणे बंद होऊ शकते.

दाम नाही मागत. मागत आहे दाद.

साद आहे आमची, हवा प्रतिसाद.

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत असावे. ज्यामुळे लेखकाला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यास मदत होते. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे आणि त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा आणि अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

भंडारदरा धरण – शतकपुर्ती प्रवास

लेखक व संकलक : विकास पवार

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान

भंडारदरा धरण – शतकपुर्ती प्रवास

लेखक व संकलक : विकास पवार

9665025234

Email : vikaspawar1505@gmail.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक ई साहित्य प्रतिष्ठान :

www.esahity.com

www.esahity.in

esahity@gmail.com

प्रकाशन : २६ ऑगस्ट २०२०

©esahity Pratishthan®2020

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.

हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापूर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापूर्वी ई साहित्य प्रतिष्ठानची-लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे

श्री विकास पवार

‘पाणी म्हणजे जीवन’ आणि ज्यांना या जीवनाचे दान लाभले व अहमदनगर जिल्ह्यातील दुष्काळी ज्या भागाचे व तालुक्यांचे जीवनमान उंचावले त्यांचे या धरणास कोटी कोटी प्रणाम

प्रवरा खोऱ्यातील पुर्वेकडच्या दुष्काळी भागाची होरपळ थांबावी या उद्देशाने ब्रिटिशांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महत्त्वाकांक्षी विल्सन डॅम (भंडारदरा धरण) ची निर्मिती केली. भंडारदऱ्याच्या रुपाने हिरव्या निसर्गात एक अजोड स्थापत्यशिल्प उभे राहिले. त्या वास्तुवैभवामागची कहाणी आपल्या वाचकांना व्हायला हवी या उद्देशाने मी हे पुस्तक लिहीले आहे.

अहमदनगर जिल्ह्याच्या दुष्काळी परिस्थितीवर मात करून पाणीपुरवठा, शेती व्यवसाय, औद्योगिक प्रगती, साखर कारखानदारी, मत्स्यव्यवसाय ह्या गोष्टी उपलब्ध करून देणाऱ्या भंडारदरा धरणाचा इतिहास पुस्तकरुपाने आपणासमोर मांडताना मला अतिशय आनंद होत आहे.

इतरांचा दुष्काळ दूर करण्यासाठी ज्यांनी त्याग केला त्यांची भरपाई तर झालीच पाहिजे. जे आपल्याकडे भरभरून आहे त्याचे मार्केटिंगही व्हायला हवे. स्थानिक आदिवासीना प्रगतीचा व विकासाचा खरा फायदा व्हायला हवा, आणि पर्यटनाचा विकास व्हावा. त्याचबरोबर ज्यांच्यामुळे हे धरण झाले त्यांचे ऋणनिर्देशही व्हावे. याचबरोबर अनेक संकटांवर मात करून स्थापत्यशास्त्रातील नवनवीन संकल्पनांचा प्रयोग करत ज्यांनी भंडारदरा धरणाच्या रुपाने या विकासाचा पाया भक्कमपणे रोवला व त्याची कळसापर्यंत बांधणी केली असे थोर अभियंता सर ऑर्थर हिल, गव्हर्नर लेस्ली ओर्मेविल्सन व इतर

अभियंत्यांना, अकोले, संगमनेर, राहाता, श्रीरामपूर, राहूरी, नेवासा या तालुक्यांतील सामान्यजनांतर्फे मानाचा मुजरा असे अनेक उद्देश या पुस्तकाच्या प्रपंचामागे आहेत.

जगभरातील सर्वसामान्य माणसाला ह्या धरणाचा इतिहास माहीत व्हावा. भंडारदरा धरणाला लवकरच १०० वर्षे पुर्ण होतील. त्याच्या समग्र इतिहासाचे वर्णन करणारे हे ई पुस्तक प्रकाशित होत आहे. सर्वांना ते निश्चितच आवडेल.

हे पुस्तक लिहीताना मला बऱ्याच लोकांनी माहिती, पुस्तके, लेख, छायाचित्रे इ. उपलब्ध करून दिली व प्रोत्साहनही दिले, त्या सर्वांचा मी शतशः ऋणी आहे.

माझ्या या कार्यात सौ. सविता, पल्लवी व धम्मकिर्ती, भाऊ बाळू, आई जयवंताबाई यांचा सहभाग महत्त्वाचा होता.

माझ्या या हस्तलिखिताचे ई पुस्तक बनवण्यासाठी ई साहित्य प्रतिष्ठानचे श्री. सुनीळ सामंत, व त्यांच्या संपुर्ण टीमने मोलाचा वाटा उचलला. त्यांना धन्यवाद देऊन मी ई साहित्य टीमचे आभार मानतो.

धन्यवाद

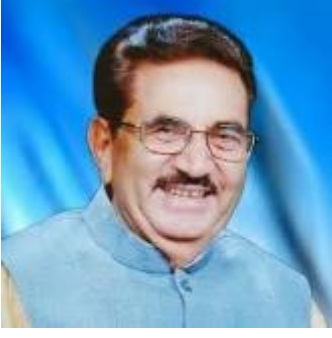
विकास मुरलीधर पवार

The History of
LAKE ARTHUR HILL - WILSON DAM
BHANDARDARA

Vikas Pawar

आशिर्वाद

अकोले तालुक्याचे भाग्यविधाते
वंदनीय नामदार मा. मधुकररावजी पिचड साहेब

युवा नेते - मार्गदर्शक

मा. आमदार
मा. वैभवभाऊ पिचड साहेब

अर्पणपत्रिका

प्रा. एम. एम. भवारी, सर
विश्वस्त/सेक्रेटरी
आदिवासी उन्नती सेवा मंडळ, राजूर

माझ्या कठीण काळात ज्यांनी मला आधार दिला, लढण्याची ताकद दिली, लेखन करण्याची प्रेरणा दिली व ज्यांच्यामुळे
माझ्यामध्ये इतिहास, संशोधन व लेखनाची आवड निर्माण झाली. अशा या दोघा आदरणीय गुरूवर्यांच्या चरणी माझे
पहिले-वहिले पुस्तक पुष्प आदरपूर्वक अर्पण करीत आहे.

मा. प्रा. विठ्ठल म. शेवाळे
संपादक
त्रै.उज्ज्वल उद्यासाठी, संगमनेर

मा.डॉ. संजय बोरुडे
कवी, लेखक/हिंदी, इंग्रजी अनुवादक, अहमदनगर

आ. वैभवराव मधुकरराव पिचड

- भा. विधानसभा सदस्य - महाराष्ट्र राज्य, मुंबई - ४०००३२
सदस्य - विधान मंडळ अनुसूचित जमाती कल्याण समिती
E-mail : vaibhavpichad@gmail.com
Mob.: 9922255521 / 9884965353

रा. राजूर ता. अकोले जि. अहमदनगर - ४२२६०४ (०२४२४) कार्यालय :- २२१००० निवास - २४१०४६ फॅक्स २२१४२८

जा.क्र./आका/अकोले/४५७/२०२०

दिनांक : २१/०७/२०२०

प्रति,

मा.श्री.विकास मुरलीधर पवार
रा.राजूर, ता.अकोले, जि.अहमदनगर.

सदिच्छा संदेश

अचूक, नेमके आणि धोरणात्मक दिशा देणारे ठिकाण निवडून अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यात साकारलेले ब्रिटीशकालीन भंडारदरा धरण हे अहमदनगर जिल्ह्यासह मराठवाडा, नांदेड विभागाला लाभदायी ठरले आहे. भौगोलिक स्थानाचे 'परफेक्शन' पुरेपूर जपलेले हे नितांतसुंदर निसर्ग रमणीय स्थापत्यशास्त्रीय जलशिल्प! धरणास १०० वर्षे पूर्ण होताहेत.

ब्रिटीशकालीन धरणाच्या या निर्मिती - शुभारंभापासून तर पूर्णत्व पावलेल्या साकार टप्प्यातील शतकपूर्तीचा समग्र इतिहास - धांडोळा लेखक श्री. विकास मुरलीधर पवार यांनी त्यांच्या The History of - LAKE ARTHUR HILLWILSON DAN BHANDARDARA ई पुस्तकात घेतला आहे. इंग्लंडच्या महाराणी एलिझाबेथ -२ यांना त्यांच्याच ब्रिटीश अभियंत्यांनी बांधलेल्या भंडारदरा धरणाचा (सन १९०३-१९२६) इतिहास पत्ररूपाने कळविलेला आहे. आनंद वाटतो श्री.विकास पवार यांच्या या परिश्रमपूर्वक मांडणीचा. विविध प्रासंगिक आंदोलने अन् चळवळींचा संवेदनशील प्रवास - इतिहास अनुभवलेल्या या धरणावरील हे संशोधनाधारित पुस्तक ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून संग्राह्य ठरेल या सार्थ विश्वासासह व्यक्तिशः माझ्यासह तालुक्यातील जनतेच्या वतीने श्री.विकास मुरलीधर पवार यांच्या प्रस्तुत ई-बुक पुस्तकास मी सदिच्छा व्यक्त करतो ...!

आपला,

(वैभवराव पिचड)

डॉ. संजय बेलसरे,
मुख्य अभियंता तथा सह सचिव,
जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन,
हुतात्मा राजगुरु चौक,
मादाम कामा मार्ग,
मंत्रालय, मुंबई - ४०००३२.
दि० २१/०७/२०२०

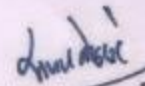
शुभेच्छा मंदेश

प्रवरा नदीवर अकोले तालुक्यात ब्रिटीश काळात १९२६ मध्ये भंडारदरा धरण बांधून पूर्ण झाले. दुष्काळावर मात करत नगर जिल्ह्याची प्रगती होण्यासाठी या धरणाचा खूप उपयोग झाला.

ब्रिटीश अभियंत्यांनी बांधलेल्या या अजोड स्थापत्य शिल्पाकृतीस.... त्यातील अडविलेल्या आर्थर हिल जलाशयास, वितसन धरणास १०० वर्षे पूर्ण होण्यास आता अवघी ६ वर्षे उरली आहेत.

त्याच्या निर्मितीपासून त्याचे समग्र बांधकाम होईपर्यंतच्या सर्व घडामोडी बारकाव्यासहित श्रेडी येथील आदिवासी उन्नती सेवामंडळ, राजूर संवर्धित प्राथमिक - माध्यमिक आश्रमशाळेतील इतिहास अभ्यासक श्री. विकास मुस्लीघर पवार यांनी पुस्तक रूपाने लिहिल्या आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे.

त्यांचे ई-बुक प्रकाशन होत आहे. श्री. विकास पवार यांनी शब्दबद्ध केलेली ही पत्ररूप महाराणी एलिझाबेथ -२ यांना सांगितलेली कथा वाचकांच्या आणि अभ्यासकांच्या पसंतीस निश्चितपणे उतरेल, यात तिळमात्र शंका नाही. श्री. विकास पवार यांना यावे तेवढे धन्यवाद कमीत आहेत. माझ्या त्यांना लाख लाख शुभेच्छा!!

(डॉ. संजय बेलसरे)

शुभेच्छा पत्र

॥ श्री ॥

पॅरिस
२२ जून २०१८

सप्रेम नमस्कार,

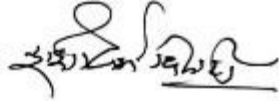
आपले पत्र मिळाले ते वाचून आपल्या भंडारदान्याच्या पुस्तकाबद्दल वाचून खूप आनंद वाटला व त्याबद्दल आपले अभिनंदन करतो. ह्या पुस्तकाला चांगले यश मिळावे अशा शुभाच्या प्रगत करतो.

मी आणि सध्या पुण्याला असलेले आर्किटेक्ट रमेश हडप अशा आम्ही दोघांनी १९५७ साली त्यावेळी नगरला भंडारदान्याच्या विषयावर झालेल्या स्पर्धेमध्ये भाग घेतला होता विषय होता ह्या धरणाचा काय फायदा होईल. ह्यासाठी आम्हाला त्यावेळेचे सुप्रसिद्ध इंजिनियर पॅटा ह्यांनी खूप सल्ला दिला होता. आम्ही दोघांनी धरणाचे मॉडेल तयार केले होते आणि त्याच्याविजेच्यामुळे सर्व नगर जिल्ह्याला कसा फायदा होईल हे दाखविले होते. त्यामध्द दोंड- मनमाड रेल्वे इलेक्ट्रीकवर चालणारी छोटी गाडी प्रदर्शित केली होती (दुर्दैवाने ही आमची योजना आजपर्यंतकागदावरच राहिली आहे!).

आपल्याला चांदबिबीचे पुस्तक आवडले हे वाचून आनंद वाटलं व आपल्या शुभेच्छ्यांबद्दल अत्यंत धन्यवाद.

सप्रेम धन्यवाद

शशी धर्माधिकारी

पॅरिस

+३३ ६ १२ ९६ ५५ ४६

विनम्र अभिवादन

सर ऑर्थर हिल
भंडारदरा धरणाचे शिल्पकार (१९०३ ते १९१३)

सर लेस्ली विल्सन
बॉम्बे गव्हर्नर, १० डिसें. १९२३ ते २० मार्च १९२६

निक कॉक्स, इंग्लंड

मानाचा मुजरा

समाजसेवक, स्नेहालय अहमदनगर

जॉयस कॉनोली, स्कॉटलंड

जन्माने ब्रिटिश असलेले व आता अस्सल नगरकर झालेले

श्री. वैजनाथजी लोहार (मुख्य व्यवस्थापक, स्नेहालय पुनर्वसन संकुल), एक घर वाचवलेलं, दै. दिव्य मराठी. दि. २६ एप्रिल २०२०.

मा. श्री. गिरीश कुलकर्णी, संस्थापक, स्नेहालय, अहमदनगर.

मा. श्री. भूषण देशमुख, पत्रकार, इतिहास अभ्यासक, अहमदनगर (दिव्य मराठी)

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
मराठी विभाग

डॉ. तुकाराम रोंगटे
शाखापक व प्रमुख

गणेशखिंड, पुणे-४११ ००७

दुरध्वनी :
कार्यालय : ०२०-२५६० १३ ४२
विभागप्रमुख : ०२०-२५६० १३ ४१
फॅक्स : ०२०-२५६९ ०५ १०
प्रमुखदफ्तारी : ९९२१२२८०२४
E-mail : hodmarathi@unipune.ac.in
rongatetukaram@gmail.com

पत्रांक : मराठी /

दिनांक : १८/०५/२०२०

पुरस्कार

विकास पवार यांस.....

आपण अपार कष्ट आणि मेहनत घेवून "इतिहास विल्सन (भंडारदरा) धरणाचा" हा अत्यंत मौल्यवान आणि अभ्यासपूर्ण असा ग्रंथ २१ व्या शतकाच्या पूर्व संध्येला लिहून आपण ऑर्थर लेक- भंडारदरा धरणाचे नाव पुन्हा एकदा जगासमोर चर्चेत आणले त्याबद्दल आपले त्रिवार अभिनंदन...!!!

आपण सर्वांत प्रथम भारतीय संस्कृतीला अनुसरून, इंग्लंडची हृदयसम्राज्ञी महाराणी एलिझाबेथ -२ आणि त्यांच्या संपूर्ण परिवाराला २०२० ह्या नवीन वर्षांच्या शुभेच्छा द्याव्यात, ह्यातूनच तर खऱ्या अर्थाने आपली नम्रता आणि सभ्यता जगाला कळते. असो.... हा ग्रंथ लिहून आपण जगाला एक अत्यंत महत्त्वाचा संदेश देत असताना, दुसरीकडे आपल्या मातृभाषेचा अजिबात विसर पडू न देता उलट तिचा गौरव केला आहे. ही कौतुकास्पद बाब म्हणावी लागेल. भारतात आणि त्यातल्या त्यात महाराष्ट्रात ब्रिटिशांनी जी काही मोजकी धरणे बांधली. त्यातील भंडारदरा हे एक होय. इंजीनियर ऑर्थर हिल ह्यांनी धरणाची जागा निवडीपासून ते ही सुबक कलाकृती पूर्ण होईपर्यंत डोळ्यात तेल घालून लक्ष दिले आणि ह्या डांगणी परिसरात हे देखणरूप अवतरले खरे... पण इथल्या ९ ते १० गावांना कायमचे विस्थापित करून... ह्या गोष्टीची नोंद आपण जाणीवपूर्वक ह्या ग्रंथात करावी हे मला खूप महत्ताचे वाटते.

हा प्रदेश म्हणजे निसर्गाचे अनोखे रूप घेऊन अवतरलेलं महाकाय दंडकारण्य. इथे मोठ्या प्रमाणात आयुर्वेदिक वनसंपदा, पशु- पक्षी, अत्यंत पापभिरू ठाकर आणि कोळी महादेव ह्या जमाती गुण्यागोविंदाने नादात होत्या ... पण त्यांना डांगरांच्या कुशीत आश्रय घ्यावा लागला, तरीही त्यांनी गुम्याने सारे काही सहन केले. पूर्वेकडच्या नगर जिल्ह्याची तहान भा शान वाढविणाऱ्या ह्या धरणाच्या पाण्याने त्यांचे शेतीतील नंदनवन फुलविले. पण हे जलाशय मात्र पश्चिमेकडच्या आदिवासींची साक्षी तहानही भागवू शकले नाही. त्यांच्याच

निवास : फ्लॉट नं. १०१, राखी अपार्टमेंट, वाकडेवाडी, शिवाजीनगर, पुणे-४११००५.

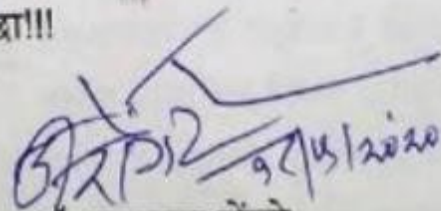
धमणध्वनी : ९९२१२२८०२४, ई-मेल : rongatetukaram@gmail.com

पायथ्याला असणाऱ्या आणि त्याच्याच मज्ज्हीवर बांधलेल्या धरणातील पाण्यावर त्याचा कोणताच हक्क नाही. त्याने फक्त पाण्याकडे बघत बघत काबाडकष्ट करायचे आणि तहान लागली की दूरच्या डोंगर दरीतून तहान भागवून यायचे. हे कटू सत्य आपल्याला नाकारून चालणार नाही.

ह्या विल्सन जालाशायाने मात्र एक केले, सहकार चळवळीला जशी गती दिली, तसे साखर उद्योगाला भरभराटीलाही आणले. एवढेच नव्हे, तर आशियाखंडातील पहिल्या बहिल्या सहकारी तत्त्वावरच्या साखर कारखाण्याची नोंदही अ. नगरच्या नावावर झाली. ह्या ग्रंथात आणखी एक महत्त्वाची आणि जमेची बाब म्हणजे आपण अधोरेखित केलेला **आदिवासी क्रांतिकारकांचा इतिहास** होय. हे खरे तर ह्या ग्रंथातील एक सोनेरी पानच म्हणावे लागेल. तसे ह्या ग्रंथात आणखी कितीतरी संदर्भ येतात. ब्रिटीश सरकारने नेमलेले तीन दुष्काळ आयोग, प्रवरा खोऱ्यात सर्वेक्षण करण्यासाठी आलेले पहिले ब्रिटीश अभियंता सर थोमस आल्याची, धरणावर काम करणाऱ्या मजुरांच्या आणि विल्सन साहेबांच्या हालचालीचा साक्षीदार असलेला डांगणातील लहू तर काही पौराणिक कथांची जोड देऊन आणि काही मिथाकांच्या नजाकतीने हा ग्रंथ अत्यंत श्रवणीय झाला आहे. ह्यात जशी प्रवरा नदीच्या उगमाची कथा आली आहे, तशी समुद्र मंथनाची पौराणिक कथाही येते. हा सह्यकड्यांचा भूप्रदेश जसा **बगस्ती ऋषींच्या** पदस्पर्शाने पावन झाला, तसा **वाल्या कोळ्याच्या** प्रामाणिक पणानेही झाला.

तसा वाल्या कोळी हा

इथला दंडकारण्यातील जंगलाचा प्रामाणिक पहारेकरी, जंगलाच्या राखणीतून रोजी रोटीचे साधन निर्माण करणारा. इतिहासाने त्याला चोर, दरोडेखोर म्हणून बदनाम केले. अशा कितीतरी माणिक, पाचू, मोत्यांनी हा ग्रंथ तुडूंब भरून आपण तो वाचकांकडे सुपूर्त करत असल्याबद्दल आपल्याला**खूप खूप शुभेच्छा!!!**

डा. तुकाराम रोंगटे

प्राध्यापक

मराठी विभाग

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
पुणे - ४११००७.

श्री. विकास मुरलीधर पवार
आदिवासी उन्नती सेवा मंडळ, राजूर
संचलित,

प्राथमिक, माध्यमिक आश्रमशाळा - शेंडी,
विल्सन डॅम-ऑर्थर लेक- भंडारदरा.
तालुका - अकोले, जिल्हा - अहमदनगर
पिनकोड क्रमांक - ४२२६०४.
(महाराष्ट्र राज्य), भारत.

भ्रमणध्वनी - ९१३०८३७३८१
E-mail - vikaspawar1505@gmail.com
ता. १/१/२०२०.

प्रति,

Her Excellency

महाराणी - एलिझाबेथ - २

बकिंगहॅम पॅलेस - विंडसरकॅस्टल,
लंडन, इंग्लंड.

'गुडबाय - २०१९, वेलकम - २०२०'

सर्वप्रथम तुम्हाला २०२० या नवीन वर्षाच्या हार्दिक सदिच्छा देतो.

राजघराण्यातील सर्वच सदस्यांना तुमचे पती मि. ड्युक ऑफ इंडिनबरो प्रिन्सफिलिप, ब्रिटनचे युवराज प्रिन्स चार्ल्स-प्रिन्स ऑफ वेल्स व त्यांची पत्नी कॉमिला पॉर्कर-डचेस ऑफ कॉर्नवॉल यांनाही खूप सा-या शुभेच्छा. त्याचबरोबर ब्रिटनचे राजपुत्र विल्यम्स आणि त्यांच्या पत्नी केट मिडल्टन, ब्रिटनचे धाकटे युवराज प्रिन्स हॅरी आणि त्यांच्या पत्नी-मेगन मार्केल व सर्व लहान-थोरांना, छोट-छोट्या बच्चे कंपनीलाही माझ्याकडून गोड-गोड सदिच्छा.

Her Excellency -

सप्रेम नमस्कार, विनंती विशेष.

मी एक भारतीय नागरिक आहे. महाराष्ट्र राज्याचा रहिवाशी आहे. माझी मातृभाषा मराठी आहे. आणि तुमची इंग्रजी! मराठी ही आमची मातृभाषा आहे. माता, मायभूमी आणि

मातृभाषा. या तिन्ही गोष्टींबाबत प्रत्येक देशवासियांच्या मनात अभिमान असतो. तसाच तो मलाही आहे. मायमराठीला माझ्या अंतःकोषात मानाचे स्थान आहे.

मी हे आनंदाने सांगू इच्छितो की, आयुष्यात पुढे जायचे असेल तर इंग्रजीला पर्याय नाही.

माझ्या देशातील अगदी तळागाळातील घरकाम करणा-या बायकांना आणि भूमिहीन शेतमजुरांनाही आपल्या मुलांनी इंग्रजी शाळेत शिकवावे असे वाटत असते आणि त्यासाठी कर्ज काढायचीही त्यांची तयारी असते. कारण इंग्रजी ही जागतिक पातळीवरील ज्ञानभाषा बनली आहे.

तर अशा या आपल्या देशातील इंग्रजी भाषेबद्दल संपुर्ण आदर, प्रेम, औत्सुक्य आणि अभिमान व सन्मान ठेवून अतिशय नम्रतेने मी माझ्या भाव-भावना, विचार, मते व कल्पना माझ्या मायमराठीतून व्यक्त करतो. तुम्हीही त्या समजून घ्याल अशी अपेक्षा..!

पत्रास कारण की,

भंडारदरा, शेंडी हे गाव महाराष्ट्राज्यातील अहमदनगर जिल्ह्याच्या अकोले तालुक्यात आहे.

अकोले तालुका ही निसर्गाने उदारहस्ते देणगी दिलेली नितांतसुंदर भूमी. निसर्गाने या भूमीला भरभरून दिले आहे. डोंगरद-या, पाऊस, वनराई, सह्याद्रीची गिरीशिखरं, थंड वातावरण अकोल्याच्या निसर्गवैभवाचं कौतुक किती करावं नि किती नाही, असं होऊन जातं. या वैभवासाठी शब्दधनच अपुरं पडतं.

भंडारदरा धरणाच्या परिसरात दूरवर पसरलेल्या सह्याद्रीच्या रांगा म्हणजे बालाघाट. राकट कातळाच्या पिंगट करड्या रंगाची ही डोंगररांग.

ऋतूमानाप्रमाणेच तिचे सौंदर्यही बदलत जाते. अशा सह्याद्रीच्या कुशीत साडेचार हजार फूट उंचीच्या पर्वतराजींच्या खोबणीत तत्कालीन धरणांमध्ये सर्वाधिक उंचीवरचे भौतिकशास्त्राचा चमत्कार समजले जाणारे धरण बांधले गेले.

महाराष्ट्रात ब्रिटिशांनी जी काही मोजकी धरणे बांधली त्यापैकी हे एक भंडारदरा ! नगर जिल्ह्याच्या अगदी पश्चिमेला अकोले तालुक्यातील ऐन घाटमाथ्यालगतचा हा भाग डोंगरद-या, दाट जंगल, ऐतिहासिक गडकोट, आदिवासींच्या छोट्या-छोट्या वाड्यावस्त्या या सा-यांच्या पार्श्वभूमीवर हे धरण इथे साकारले आणि जणू इतके दिवस अपुरे असलेले एक निसर्गचित्रच पूर्ण झाले.

आमच्याकडच्या अनेक निसर्गस्थळांची माहिती मी घेऊ लागलो की, तिथे इंग्रजांची पावले उमटलेली दिसतात. या अनेक आडवाटा या गो-या साहेबांनी त्या काळातच फिरून शोधून काढल्या आहेत.

असाच एक गोरा पाहुणा विसाव्याशतकाच्या सुरुवातीला या भागात आला, त्याचे नाव सर ऑर्थर हिल !

या भागात प्रचंड पाऊस पडतो, पण सारे पाणी वाहून जाते. हे वाया जाणारे पाणी अडवण्यासाठी इथे एखादी सिंचन योजना बांधावी, यासाठी हा ब्रिटिश अभियंता इथे आला आणि त्याने एक जलाशय बांधले. जे पुढे 'ऑर्थर लेक' नावानेच ओळखू लागले.

या जलाशयाभोवती १९१० साली सुरू झालेले धरणाचे बांधकाम तब्बल १६ वर्षे चालले. जवळपास २७० फूट उंचीचे हे धरण त्यावेळी भारतातील सर्वात मोठे धरण ठरले. या धरणाचे उद्घाटन मुंबई इलाख्याचे तत्कालीन गव्हर्नर सर लेस्ली विल्सन यांच्या हस्ते झाले आणि या धरणाला त्यांचेच नाव दिले गेले. विल्सन डॅम ! हाच आजचा भंडारदरा जलाशय !

अद्यापही त्यांची हीच नावे रेकॉर्डला आहेत! ११०३९ दशलक्ष घनफूट क्षमता असलेले विल्सन डॅम अहमदनगर जिल्ह्याला वरदान ठरले. प्रवरा उजव्या आणि डाव्या अशा दोन कालव्यांनी चौफेर पाणी खेळवून जवळजवळ २३,०७७ हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली आणले. प्रवरा बारमाही वाहू लागली. शेतकरी खरीप, रब्बी, दुबार आणि बारमाही पीक घेऊ लागले.

धरणातील पाण्याने प्रवरा खो-याचा चेहरामोहराच बदलून टाकला. शेतकरी वर्ग, सर्वसामान्य नागरिक सुखी झाला. त्याचा वनवास संपला. त्यांना बारमाही पाणी मिळू लागले. झाडंझुडपं, पशूपक्षी यांचीही चंगळ झाली.

धरणाने दुष्काळाविरुद्ध दंड थोपटून नगर जिल्ह्याच्या पश्चिम प्रांतातून दुष्काळाला काढता पाय घ्यायला लावला. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारला मनातल्या मनात लाभधारक त्यांना धन्यवाद देऊ लागले. “ भंडारदरा साईट नं. १ ” येथे २७० फूट उंचीचे आणि ७०,८५,६२५ रूपये खर्चाचे दगडी धरणाचा प्रस्ताव तयार करून मुंबई सरकारने भारत सरकारला पाठविला. १९०७ साली या प्रस्तावाला मंजूरी मिळाली आणि प्रत्यक्ष बांधकामाला ता. १२ एप्रिल १९१० मध्ये सुरूवात झाली. जून १९२६ साली एकदाचे २७० फूट उंचीचे धरणाचे बांधकाम पूर्ण झाले. धरणाच्या २६० फूट उंचीपर्यंत जलसाठी करण्याचा निर्णय घेतला गेला त्यामुळे १००८६ दशलक्ष घनफूट (म्हणजे जवळ-जवळ ११ टी.एम.सी) पाणीसाठा निर्माण झाला.

त्यानंतर ता. १० डिसेंबर १९२६ रोजी धरणाचे उद्घाटन करण्यात आले.

येथे धरण बांधण्याचा विचार प्रथम ज्यांना सुचला व नंतर त्याचा ज्या मंडळींनी चिकाटीनं पाठपुरावा केला, ज्यांनी या योजनेला मूर्त स्वरूप यावं म्हणून जिवापाड धडपड केली, ते स्वप्न लवकरात लवकर सत्यसृष्टीत उतरावं, म्हणून प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून हे धरण उभारले! त्यांच्या या दूरदृष्टीबद्दल थक्क व्हायला होते.

ब्रिटिशांनी धरणाची जागा निवडतांना दाखविलेली रसिकता वाखाणण्याजोगी आहे.

इंजिनियर ऑर्थर हिल यांनी धरणाचं बांधकाम अत्यंत देखणं, सुंदर असं केलं आहे. एखादी सुरेख कलाकृती पाहावी, अशी त्याची मांडणी आहे. भिंतीच्या उभ्या खापावर मध्येच बागेसाठी केलेली योजना इंग्रजांच्या कलाभिरूचीचं दर्शन घडवते.

भंडारदरा धरण भरले, की अतिरिक्त पाण्याचा विसर्ग धरणाच्या भिंतीलगतच्या अर्धगोलाकार खडकावरून सोडले जाते.

फेसाळणा-या या धवलधारा छत्रीसारखा आकार धारण करीत वाहू लागतात. म्हणूनच त्याचे नाव 'अम्ब्रेला फॉल' ठेवण्यात आले.

या धबधब्याखाली एक छोटेखानी पुल आहे. पर्यटकांना या पुलावर जाऊन तुषारस्नान घेता येते. त्यामुळे अम्ब्रेला फॉल लोभस झाला आहे. इथेही ब्रिटिशांच्या रसिकतेला दाद द्यावीशी वाटते.

इंग्रज ब्रिटिश साहेबांनी मोठया कल्पकतेने निवडलेलं हे ठिकाण अचंबित करणारं आहे. काही काळ इथं सातासमुद्रापलिकडून आलेल्या संवेदनशील ब्रिटिश शासकांनी इथल्या लोकविकासाची कल्पना प्रत्यक्षात उतरावावी! ही हकिकतच मुळी रोमहर्षक वाटते, विलक्षण वाटते, अभिमानास्पद वाटते.

वर्षानुवर्ष दुष्काळी म्हणून ओळखला जाणारा अकोले तालुका. सह्याद्रीच्या पायथ्याशी आणि राजूरपासून ५० किलोमीटरच्या परिसरात आदिवासींची शे-सव्वाशे खेडी आहेत.

राजूर गावापासून नाशिक जिल्ह्याची सरहद्द लागेपर्यंत म्हणजेच भंडारदरा धरणाच्यावर कळसूबाई या सह्याद्रीच्या सर्वोच्च शिखराजवळील बारी गावापर्यंतचा! व त्याच्या पंचक्रोशीतील भाग म्हणजे पावसाच्या पाण्यावर जगणारा शेतकरी होय. ह्या

अतिडोंगराळ भागातून विखूरलेली असंख्य लहान-सहान खेडेपाडे म्हणजेच चाळीसगाव डांगाण होय.

सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये कळसूबाई, हरिश्चंद्रगड व रतनगड हे वनप्रदेश येतात. उंच डोंगरमाथे व द-या खो-यांमध्ये आदिवासींच्या छोट-छोट्या वाड्यावस्त्या विखूरलेल्या आहेत.

प्रवरा नदीच्या खो-यात विपूल वनसंपदा आहे. इथले मूळचे लोक आदिवासी, ठाकर व महादेव कोळी आहेत.ते आपली उपजीविका वनसंपदेवर व शेतीवर भागवितात. जंगलातून जंगली कोळसा, जळाऊ लाकूड, हिरडे-बेहडे यांचे उत्पन्न मिळते. आदिवासी भात, नाचणी, वरई, खुरासणी या पिकांचे उत्पादन घेतात.

कंदमूळे खाऊन, जंगलातील लाकूडफाटा विकून, शेतीतून मिळणा-या अल्पशा उत्पन्नावर ते गुजराण करतात. असे अत्यंत कष्टमय जीवन आजही ते जगतात.

त्याकाळी दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव असल्याने काड्याची पेट्टी व तंबाखूच्या पुडीसाठीही नद्या, नाले, डोंगर, द-या पार करीत मैलो न मैल पायी चालत प्रवास करावा लागत असे. अजूनही काही भागात तीच अवस्था आहे.

येथील लोक पावसावर आधारित कोरडवाहू शेती करीत होते. अतिशय अल्प क्षेत्रावर विहिरींच्या पाण्यावर व पावसाचे पाणी नदीत उपलब्ध होऊन काही महिने साठले तर त्या पाण्यावर नदीच्याच काठावर, डोंगर उतारावर शेती करतात.

येथील पश्चिम भागात सह्याद्रीच्या डोंगरकपारीत राहणारा आदिवासी समाज पावसाळ्यातील अतिवृष्टीत गारठून जातो. तर उन्हाळ्यात पाणी टंचाईच्या तीव्र झळा सोसतो. पाणी पाणी करत वनवन भटकतो.

या परिसरात पाऊस महामूर कोसळू लागला की, डोंगरकपारीची पार झांज काढतो. डोंगर माथ्यावरचं पाणी वाट फुटेल तसं धावत सुटतं, वाटेत आडवी येणारी

झाडंझुडपं, जनावरं, माणसं, आपल्यात सामील करून घेत-घेत ते वहातच असतं. पाण्याने उन्हाळयातला मरतुकडा वहाळ बळावत जातो. मोठया धबधब्यांची तर गोष्टच वेगळी. प्रचंड रोरावत ते सुसाट निघते. या सगळ्यांनी मिळून प्रवरा नदीची ओटी भरली की, दोन्ही तीर सोडून ती सुसाट बेफामपणे धावत सुटते.

पण म्हणतात ना की, 'धरण उशाला अन् कोरड घशाला' अशी त्यांची अवस्था होते. ही स्थिती आजही इथे पाहावयास मिळते.

डोंगराच्या कडेने जाताना दरड कोसळून उरली-सुरली ती पायवाट बंद होते. बाजूच्या डोंगराचा अजस्र कडा तर दुस-या बाजूने अक्राळ-विक्राळ खोल दरी या परिसराला अशावेळी अंदमान बेटांचं स्वरूप येतं. पावसाळयात पूराबरोबर रोगराईचं तांडव नृत्य सुरू व्हायचं. पाऊस झडीझडींनी लागून राहायचा. उन्हाळयात गोळा केलेल्या रानकंदावर घासा-घासाने आयुष्य वाढवत न्यायचं. पाऊस ओसरला की पाण्याबरोबर वाहून आलेल्या निष्पर्ण झाडाच्या कलेवरांनी व जनावरांच्या हाडांच्या सांगाड्यांच्या कुबट वासांनी वातावरण घुम्मट व्हायचं.

अशा या पावसाबद्दल पुर्वीचे लोक म्हणायचे - "लागल्या मघा, चुलीपाशी हगा" कधी पाऊस तर कधी दुष्काळ असा या प्रवरा पट्टयात खेळ सुरू असे.

पावसाळयात प्रवरेला पूर यायचा. तेव्हा ती फुत्कार टाकत निघालेल्या नागिणीसारखी धावायची. मात्र, हिवाळयात तिचा प्रवाह क्षीण व्हायचा! झुळझुळ वाहणारे तिचे पात्र पाहतांना जणू ती शेवटचे आचके देत आहे असे वाटायचे, आणि उन्हाळयात तर ती पूर्ण कोरडीठाक होऊन जणु मृतःप्राय व्हायची. हे असे निसर्गचक्र वर्षानुवर्ष चाललं आहे.

नैसर्गिक आपत्ती - (१८०३ ते १९०३)

१८०३ सालापासून अवर्षणग्रस्त भागाला दिलासा मिळावा, यासाठी सतत प्रयत्न झाले. मात्र, त्यात यश न आल्याने ब्रिटिश शासन चिंतीत होते. १८४८, १८५५, १८७२, १८९६ अशा विविध वर्षी आलेल्या दुष्काळाला कंटाळून अनेक लोक त्यावेळी रोजगाराच्या शोधात मुंबईत जाऊन तेथेच स्थायिक झाले.

दुष्काळातील लोकांचे आरोग्य, रस्ते, स्वच्छता, पाणी, रोजगार हे महत्वाचे प्रश्न होते. ब्रिटिश सरकारने सरकारी खर्चाने लोकांना अन्न धान्य वाटपाची सोय केली. शासनाकडून गरीब मुलांना कपडे व स्त्रियांना लुगडी वाटण्यात आली होती.

१८४८ च्या दुष्काळात सध्याचा चंदनापुरी घाटाचा रस्ता तयार करण्यात आला. १८६८ मध्ये प्रवरा नदीवर लाखेचा बंधारा बांधण्यात आला. १८७४ मध्ये प्रवरेवर ओझरचा बंधारा बांधण्यात आला. १८७६ मध्ये दौंड-मनमाड या रेल्वेमार्गाच्या कामावर या भागातील अनेक मजूर कामाला होते. इत्यादी जुजबी उपाय करूनही दुष्काळाची तीव्रता कमी होत नव्हती.

पावसाळ्यात प्रवरेला पूर यायचा. नद्या प्रचंड वहायच्या परंतु पाणी अडविण्याची सोय उपलब्ध नसल्याने लोकांना पिण्याच्या पाण्याकरीता चोहीकडे हिंडावे लागायचे. शेतीलाही पाणी नाही. अशी बिकट परिस्थिती निर्माण व्हायची.

दुष्काळग्रस्तांच्या शेतीला पाणी, अन्नधान्य, पिण्याचे पाणी पशुधनाकरिता चारा, पाणी उपलब्ध करण्यासाठी काय करता येईल याच्याकरिता ब्रिटिश शोध घेत उपाय योजत होते. सर्वेक्षणानुसार प्रवरा खो-यात किमान २० टीएमसी पाणी उपलब्ध आहे. हे चाणाक्ष ब्रिटिशांच्या लक्षात आले. त्यांनी त्यांचे सारे लक्ष या ठिकाणी केंद्रित केले. उद्दिष्ट एकच प्रवरा खो-यातील दुष्काळ हटवणे.

त्या वास्तुवैभवाची कहाणी आजच्या पिढीतील भारताबरोबरच इंग्लंडमधील नागरिक तथा जगभरातील सर्वांनाच ज्ञात व्हावी. याच हेतूने हा पत्रपुस्तकरूपी इतिहास तुमच्या हाती देतांना मला विशेष आनंद होत आहे.

अनेक संकटांवरती मात करीत-करीत नवनवीन स्थापत्य संकल्पनांचा प्रयोग करून ज्यांनी भंडारदरा धरणाच्या बांधकामावर पाय रोवून त्याची पायापासून ते कळसापर्यंत बांधणी केली. त्या इंजिनियर मि. ऑर्थर हिल आणि तेव्हाचे मुंबई राज्याचे गव्हर्नर मि. लेस्ली ओर्मे विल्सन या दोघा महापुरुषांना अहमदनगर जिल्ह्यातील सर्वसामान्य जनतेचा मानाचा मुजरा..!

आज त्याच त्या धरणाच्या पाण्यावर नगर जिल्ह्याचा दुष्काळी भाग तरतो आहे. त्या भागालाही एक प्रकारची संजीवनीच मिळाली आहे. असे मी मानतो. नव्हे, तर सर्वसामान्यांचीही हीच भावना आहे.

धरण बांधकामावर ज्या भोळ्याभाबड्या गोर-गरीब, आदिवासी महादेव कोळी तथा इतरही काही बांधवांच्या मदतीने, मजुरीच्या रूपात, ज्यांनी-ज्यांनी या धरणासाठी आपली सेवा दिली. त्या सर्वच जाती-जमातीच्या बांधवांना, मजुरांना, तथा तंत्रज्ञांनाही मी आदरपूर्वक वंदन करतो.

या धरणक्षेत्रासाठी ज्या-ज्या बांधवांनी आपले गाव, घरदार, जमिन-जुमला यांचा त्याग केला. त्या सर्वांचे मी ऋण मानून त्यांनाही धन्यवाद देतो. त्या सर्वांना कोटी-कोटी प्रणाम!

भंडारदरा धरणबांधकामावर सन १९०८ ते १९१४ या काळात इंजिनियर म्हणून ज्यांनी काम पाहिले होते त्या मि. हॅरिसन यांचे नातू लेखक तथा कादंबरीकार प्रा. चॉर्लस हॅरिसन वॅलेस लंडन इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन डिझायनिंग यांनी दिनांक-१८ ऑगस्ट १९९८ साली भंडारदरा धरणाला भेट दिली. यानिमित्ताने त्यांच्याशी ओळख झाली. थोडाबहुत

स्नेहही जडला.त्यातून ई-मेलव्दारे पत्रसंवाद सुरू झाला. तो पत्रव्यवहार आजही होतो आहे. याचा मला खूप-खूप अभिमान वाटतो.

Charles HWallace<chaswe790@gmail.com

गव्हर्नर लेस्ली विल्सन व इंजिनियर-ऑर्थर हिल यांचे ब्रिटन मध्ये आज हयात असलेले नातू, पणतू यांचा शोध घेऊन, त्यांना एकत्र आणून त्यांचे पर्यंत भंडारदरा धरणाचे इतिवृत्त पोहोचवावे. हाही एक हेतू आहे.

त्यांचे कौतूक करावे, सन्मान करावा. जेणेकरून त्यांच्या पूर्वजांबद्दल, त्यांनी ब्रिटिशकालीन भारतात केलेल्या कामांबद्दल माहिती होईल. त्यांना आनंद होईल अभिमान वाटेल!

आज ९३ वर्षानंतरही आम्ही भारतीय लोक ब्रिटिश अभियंत्यांच्या चांगल्या विकास कामांची दखल घेतो. त्यांच्या आठवणीत जगतो! हे त्यांना समजू शकेल, अशी आशा मला आहे.

तुम्हांला ही वास्तवस्थिती इतिहासाच्या माध्यमांतून कळवतांना मला मनस्वी आनंद होत आहे.तुम्हां सर्वांना हा इतिहास नक्कीच आवडेल.

.. आता यापुढे तुम्ही हा जो इतिहास वाचणार आहात. तो जस-जसा पुढे-पुढे वाचत जाल तसा-तसा तो तुमच्यासाठी अधिक आनंददायी व इतरांना प्रेरणा देणारा ठरेल.

कारण, पुनः एकदा तो काळ तुमच्यासाठी जिवंत होणार आहे.

पुढील वाचनाकरिता तुम्हांला मनःपूर्वक शुभेच्छा!

इंटरनेट, ई-मेल, फेसबुक, मोबाईल इत्यादी विविध संवाद माध्यमांनी सगळं जग जवळ आणलं आहे. तरूण पिढीला या माध्यमांनी पुरतं व्यापून टाकलं आहे. आणि त्यातून मने जोडण्याची क्रिया यांत्रिक होत चालली आहे.

अशा या बदलत्या स्मार्ट युगात मी लिहित असलेलं हे अनौपचारिक पत्र तुम्हांला कदाचित डाऊन - मार्केट वाटेल.

परंतु, आजही मला स्वतःच्या हाताने पत्र लिहिणे आवडते. पत्र हे अनुपस्थित व्यक्तीचे स्मरण असते. तिच्याशी केला जाणारा तो आनंदमय अक्षरसंवाद असतो.

एके काळी, दूरच्या प्रियजनांची ख्यालीखुशाली समजण्यासाठी पोस्टमन व पत्र यांची लोक आतूरतेने वाट पाहत असत.

ब्रिटिशांच्या राजवटीपासून टपालसेवा सुरू झाली. ती सर्वांसाठी उपयोगी ठरली.

भारतातल्या पहिल्या पोस्टकार्डची किंमत त्यावेळी पावआणे होती. त्यावर मजकूर लिहिण्यासाठी फक्त एक बाजू कोरी असे. दुसरी बाजू पत्ता लिहिण्यासाठी वापरली जायची. एका बाजूला कोप-यात 'क्विकटोरिया' राणीची प्रतिमा असे.

आज पोस्टकार्डची किंमत भारतात ५० पैसे इतकी आहे. एवढी स्वस्त सेवा जगभरात दुसरी कुठलीही नाही आणि नसेलच.

आजच्या संवाद माध्यमांतील विविध साईट बरोबर ही मी आनंदाने गट्टीही केली आहे. त्याचा वापर करणे ही या विज्ञान युगाची गरज आहे.

तुम्हीदेखील जगभरातील चाहत्यांशी सोशल मिडीयाच्या माध्यमांद्वारे संपर्क करता. त्यांचेशी संवाद साधता. त्याबद्दल तुमचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे!

त्यामुळेच बदलत्या काळानुसार बदलणारी राणी म्हणून तुमच्याकडे जगभरातील लोक कुतुहलाने पाहतात. तुमच्याविषयी 'इंग्लंड' मधील जनतेला खुप प्रेम, आदर आणि आपुलकी वाटते.

दिनांक : ९ सप्टेंबर २०१५ रोजी तुम्ही ब्रिटिश राजसिंहासनावर सर्वाधिक काळ राहिलेल्या व्यक्ती ठरलात.

६३ वर्षांहूनही अधिक काळ राज्य करीत आहात. यावेळी तुम्ही तुमच्या खापरपणजी महाराणी व्हिक्टोरिया यांचाही विक्रम मोडलात. आणि आज तुम्हीच सर्वाधिक वर्षे 'महाराणी' पदावर असलेल्या एकमेव जिवंत व्यक्ती आहात! याचा मला एक भारतीय नागरीक म्हणून अभिमान वाटतो.

या विक्रमानिमित्त 'इंग्लंड' मध्ये 'राष्ट्रीय' उत्सवच साजरा करण्यात आला. तुम्ही यापुढेही राज्य करीत रहावे म्हणून विविध धर्मीयांच्या प्रार्थनास्थळांत प्रार्थना करण्यात आल्या. तुम्ही आजही अनेक देशांच्या 'राणीसाहेब' आहात.

'त्याबद्दल आपले अभिनंदन! शुभेच्छा!'

ब्रिटनच्या शाहीराजघराण्याविषयी जगभरातील लोकांना मोठे औत्सुक्य वाटते. जिवंतपणीच दंतकथा झालेल्या ख-याखु-या की ज्यांचा सहज वावर आणि साधेपणा सर्वानाच भावतो.

अशा सर्वांच्याच लाडक्या-आदरणीय महाराणी एलिझाबेथ-२.

या एका व्यक्तीच्या आयुष्यात ६६ वर्षांचा काळ हा तसा फार मोठा काळ आहे. जगातही केवढे बदल झाले या काळात! तुम्ही मात्र, आहे तिथेच आहात! तुमच्या चेह-यावर एक मिशिकल भाव दिसतो! एखाद्या प्रेमळ अनुभवी आजीबाई सारख्या आता तुम्ही दिसता! जगभरात सगळीकडेच त्यामुळे तुमच्याबद्दल अतिशय आदराची भावना आहे. खरोखरच तुमच्या मनात यावेळी नक्की काय चालले आहे हे जाणून घेणे हे आता एखाद्या प्रतिभावंत लेखकाला-कवीला आव्हान असेल.

तुमच्याशी पत्रलेखनातून अप्रत्यक्षरित्या संवाद करतांना मला हे स्वप्न पडलंय, असं वाटतं! पण हे सत्य आहे सूर्यप्रकाशाइतकं लखवं!
बकिंगहॅम पॅलेस लंडन, या तुमच्या राजवाड्यात येऊन, तुमची याची देही, याची डोळा प्रत्यक्ष भेट होऊन संवाद करणं..

राजपुत्र प्रिन्स चार्ल्स, त्यांच्या पत्नी कॅमिला पॉर्कर डचेस ऑफ कॉर्नवाल यांच्या उपस्थितीत या पत्रलेखनवजा इतिहासाचे पुस्तक होऊन त्याचे प्रकाशन व्हावे.

हे स्वप्न गेली ३ वर्षे मी हृदयात ठेवून आहे. लवकरच ते स्वप्न प्रत्यक्षात येईल ही चिवट आशा मी मनी बाळगून आहे.

भारतातला राजा-राणीचा काळ तर केव्हाच संपला. इतिहासजमा झाला. आता फक्त कथा-कादंबरी, नाटक, चरित्र, वस्तूसंग्रहालये, गड-किल्ले यांमधूनच तो दाखवता येतो.

मी मात्र खूप आनंदी आहे! कारण मी स्वतः एका ख-याखु-या, दूरदेशातल्या, 'इंग्लंड' मधील महाराणी साहेबांशी बोलतो आहे. संवाद करतो आहे!

एक महत्वाची गोष्ट ही आहे की, ब्रिटनचे नागरिक आणि जन्माने, तसेच नागरिकत्वाने ब्रिटिश नसलेले जगभरातील समस्त लोक आणि त्याचबरोबर आम्हां भारतीयांच्या सुद्धा हृदयामध्ये तुमच्याविषयी आदराची भावना आहे.

ज्या राणीच्या रूपाने अनेकांच्या मनात त्यांच्या आई, आजी आणि पणजीचे भाव निर्माण होतात. त्या राणीने शतकानुशतके राज्य करावे हीच ईच्छा सर्वदूर व्यक्त केली जात आहे. यात शंका नाही.

मी तुम्हाला अतिशय मानासन्मानाने, नम्रतापूर्वक नमस्कार करतो, मुजरा करतो. तुमच्या पायावर डोकं टेकवतो. वंदन करतो.

Her Highness, Your Excellency..

इंग्लंडमध्ये सन १९८२ मध्ये पहिल्यांदा 'भारत महोत्सव' साजरा झाला होता. भारताच्या प्राचीन सांस्कृतीक वारसाची झलक दाखवणं व विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात भारतानं केलेली प्रगती याचं दर्शन ब्रिटिश जनतेला घडवणं, हा या महोत्सवामागील हेतू होता.

पुन्हा दुस-यांदा यूके-इंडिया ऑफ कल्चर — २०१७ महोत्सव आयोजित केला होता. त्या संपूर्ण वर्षभरात भारतीय कला, संस्कृती, विविध प्रथा, परंपरा, नृत्य, सांस्कृतिक इतिहास, चित्रपट, नाटक, खेळ इत्यादीविषयी तुम्ही सखोल माहिती घेऊन भारतीय इतिहासाबद्दल अतिव प्रेम, श्रद्धा व्यक्त केली. विचारांची देवाण-घेवाण करून, ब्रिटिश जनतेला भारतीय संस्कृतीचं दर्शन घडवलंत.

आम्हा भारतीयांसाठी ही गोष्ट खूपच बहुमानाची आहे. खरं तर, हा भारतासाठी मोठा गौरवास्पद इतिहासच घडला आहे.

त्याचबरोबर इकडे भारतात ब्रिटिश समितीच्या भारतातील उपस्थितीला ७० वर्षे पूर्ण झाल्याच्या निमित्तानं समितीने आयोजित केलेल्या कार्यक्रमाला प्रिन्स ऑफ वेल्स-युवराज चार्ल्स व त्यांची पत्नी डचेस ऑफ कॉर्नवॉल-कॅमिला पॉर्कर दिनांक : ८ व ९ नोव्हेंबर २०१७ या दोन दिवसांच्या भारत दौ-यावर आले होते.

भारतात त्यांचा हा नववा दौरा होता. तुम्हीही यापूर्वी वेळोवेळी भारत दौरा केलेला आहे. आपल्या शाही परिवारातील सदस्यही भारतात येत असतात. येत राहतील! आपल्या राजघराण्याच्या स्वागतास आम्ही भारताचे लोक सदैव तयार आहोत!

हे सांगतांना मला मनःपूर्वक आनंद होत आहे. आपलं उदंड प्रेम असंच लाभू द्यात हीच तथागत भगवान गौतम बुद्ध यांच्या चरणी प्रार्थना करतो.

आमच्याकडे जन्मतारीख माहिती नसल्याने काही लोकांचा कागदोपत्री वाढदिवस एका दिवशी आणि कौटुंबिक मान्यतेनुसार वाढदिवस एका दिवशी असा प्रकार अनेकांबाबत असतो.

मात्र, इंग्लंड सारख्या विकसित देशातील महाराणीचाही असा दोन वेळा वाढदिवस असू शकतो याची मी एरव्ही कल्पनाही केली नसावी.

‘जगातील सर्वाधिक काळ राजसिंहासनावर राहिलेली व्यक्ती’ असलेल्या तुम्ही अशाप्रकारे वर्षातून दोन वेळा वाढदिवस साजरा करतात.

त्यापैकी पहिला आणि अधिकृत वाढदिवस २१ एप्रिलला आणि अनधिकृत वाढदिवस १७ जूनला असतो. शुक्रवार, दि.२१ एप्रिल २०१७ रोजी तुम्ही तुमचा ९१ वा वाढदिवस साजरा केलात.विशेष असे की, तुमच्या आईनेही वयाची १०० पार केली आहे. ही खुपच आनंददायी घटना आहे.

महाराणी,

तुम्ही ग्रेट आहात. आता तुम्ही नुकत्याच ९४ वर्षाच्या झालात. आणि या वयातही धडधाकट आहात. परिकथेतील वाटावी अशी ही राणी शतायूषी होवो, सुखी राहो.

अशी प्रार्थना मी तुमच्यासाठी करतो.

आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचा उपक्रम

महाराणी एलिझाबेथ २ यांचा ९३ वा वाढदिवस साजरा करतांना त्याप्रसंगी त्यांना पत्र लिहितांना आदिवासी उन्नती सेवा मंडळ, राजूर संचलित प्राथमिक व माध्यमिक आश्रमशाळा शेंडी (भंडारदरा डॅम) येथील विद्यार्थी, विद्यार्थिनी. सोबत - मार्गदर्शक श्री. शिवराम कोंडार सर व श्री. विकास पवार.

इंग्लंडच्या महाराणीला भंडारदरा धरण भेटीचे विद्यार्थ्यांचे निमंत्रण!

आदिवासी उन्नती सेवा मंडळ, राजूर संचालित अनुदानित प्राथमिक, माध्यमिक आश्रमशाळेतील ९४ विद्यार्थ्यांनी इंग्लंडच्या महाराणी एलिझाबेथ-२ यांना ब्रिटिश राजवटीत बांधलेल्या भंडारदरा धरणाला भेट देण्याचे पत्राव्दारे निमंत्रण दिले आहे, त्यांच्या आम्ही प्रतिक्षेत आहोत.

९३ वर्षाची चांगली गोष्ट—

भंडारदरा धरणाला ९४ वर्षे पूर्ण होत आहेत. तसेच महाराणी साहेब, तुम्हीही ९४ व्या वर्षाच्या आहात. हे लक्षात घेऊन माझ्या आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांनी भंडारदरा धरणाचे निर्माते-सर लेल्सी विल्सन व सर ऑर्थर हिल यांना अभिवादन करून, तुम्हांला ९४ व्या वर्षात पदार्पण केल्याच्या शुभेच्छा पत्राव्दारे दिल्या. एकूण ९४ पत्रे लिहिण्यात आली. हा उपक्रम कल्पकतेने व सुंदररित्या करण्यात पुढाकार घेतला तो उपक्रमशिल शिक्षक श्री. शिवराम कोंडार यांनी. या उपक्रमाचे स्वागत प्राचार्य अशोक भालेराव सर, तसेच संस्थेचे सचिव प्रा. एम. एम. भवारी, अध्यक्ष श्री.भरत घाणे, कोषाध्यक्ष श्री. माधव गभाले गुरूजी व संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष मा. मधुकरराव पिचड साहेब, आमदार श्री. वैभवाव पिचड यांनी केले आहे.

ब्रिटनचे युवराजप्रिन्स चॉर्ल्स-प्रिन्स ऑफ वेल्स व त्यांची पत्नी कॅमिला पॉर्कर-डचेस ऑफ कॉर्नवाल यांना निमंत्रित करण्यात आले आहे.

“ त्या ९४ पत्रांपैकी एक पत्र इथे उद्धृत करतो. ”

To,

The Prince of Britain,
Charles & Kamila Dutches of Carnival.

Sir,

The 10th December 1926 – memorises us the son of Soil of Britain Sir Arthur Hill – the Creator and the Architect of the unique Arthur Lake and Sir Lelslie Ormi Wilson Dam – the then Governor of Bombay Province who gave us new life in the guise of water in the Arthur Lake.

On the occasion of the co-incidence that the Arthur Lake as well as the Queen Elizabeth turn into 94th Year. We cordially invite you to visit the Unique Arthur Lake. It will be our great pleasure to receive you will all warm to love.

Yours lovingly.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील लोक असे आजही म्हणतात..

“ब्रिटिशांच प्रशासन चांगलं होतं!”

“ अनेक भावना मनात असतात, मात्र त्या व्यक्त करण्याची संधी मिळणंही तेवढंच महत्वाचं असतं.”

ब्रिटिशकालीन भंडारदरा धरणाचा इतिहास लिहावसा वाटला. तुम्हांला पत्ररूपाने कळवावसा वाटला.

कारण, ‘यूके-इंडिया ऑफ कल्चर-२०१७’ या उपक्रमाच्या निमित्ताने! खरं तर, तुम्हीच व्यक्त होण्याची संधी दिलीत.

ती मी या उपक्रमाद्वारे आपणासमोर सादर करतो आहे. याबद्दल मी मनोमन आपला आभारी आहे. आपल्या भरघोस प्रतिसादामुळे फिनिक्स पक्ष्याप्रमाणे उत्तुंग भरारी घेण्यासाठी पंखात आश्वासक बळ मिळाले. भारताच्या संस्कृती, कला, परंपरा, नृत्य, नाट्य, चित्र, शिल्प व गौरशाली इतिहासाची माहिती घेवून त्याबद्दल तुम्ही भरभरून बोललात. त्याचे कौतुक केलेत.

हीच दाद मला ब्रिटिशकालीन भारतातील ब्रिटिश अभियंत्यांनी केलेल्या जलव्यवस्थापन कामाची इतिहासवजा माहिती विशेष करून महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यातील भंडारदरा धरणाचा इतिहास लिहिण्यासाठी प्रेरणादायी ठरली.

त्याचबरोबर अकोले तालुक्याच्या वैभवाची तुतारी दाही दिशांना फुंकण्याची ही नवी संधी मिळाली. हे इथे प्रांजळपणे कबुल करतो.

या तालुक्याला जी काही निसर्गदत्त देणगी मिळाली आहे. या स्वप्नभूमीतील निसर्गाचं आणि त्यात धरण बांधणा-या ब्रिटिश अभियंत्यांच्या ऐतिहासिक कामाचं या माध्यमातून सर्वदूर प्रसार व्हावा असं वाटलं.

हा विचार मनात डोकावला. त्यानंही लगेच होकार दिला. आजच्या माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात अजूनही भंडारद-याबद्दल जगाला पुरेशी माहिती नाही. जगापर्यंत नाही, निदान इंग्लंडमधल्या मा. महाराणी साहेबांपर्यंत आणि तुमच्या ब्रिटिश लोकांपर्यंत तरी ही माहिती पोहचवावी ही इच्छा या पत्रसंवादातून पुर्ण होत आहे. त्याला आपल्या सर्वांची कौतुकाची पावती मिळावी, ही अपेक्षा.

ब्रिटिश सरकारने विविध विकासकामे केली. सर्वसामान्य माणसांना मुलभूत सोयी-सुविधा मिळाव्यात असा ब्रिटिश अभियंत्याचा अट्टाहास असे.

त्यांनी येथे बंधारे, जलाशय, तलाव व मोठी दगडे धरणे बांधली ती सर्वसामान्य लोकांसाठी पिण्याचे पाणी व शेतक-यांच्या शेतीला पाणी मिळून तो प्रश्न कायमचा सुटावा यासाठीच! म्हणजेच महाराष्ट्रातील कायमस्वरूपी जलदुर्भिक्ष्य दूर करणे हाच त्यांचा उद्देश होता.

याच हेतूने १९ व्या शतकात त्या ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी अवर्षणग्रस्त भागाला वरदान ठरू शकेल अशा धरणांच्या बांधणीला प्राधान्य दिले.

ब्रिटिश अभियंते, नोकरशहा व अधिकारी यांची त्यांच्या प्रशासनावर असणारी श्रद्धा आणि त्यांनी नेमून दिलेले काम शिस्तबद्ध पद्धतीने करण्यासाठी घेतलेले कष्ट दिसतात.

जलसंधारण व जलव्यवस्थापनेचे उत्तम उदाहरण म्हणजे भंडारदरा 'शेंडी' या ठिकाणी केलेली पाणी व्यवस्थापन पध्दती.

दूरदृष्टीने जलव्यवस्थापनाची टिकावू कामे अशीच आदर्शवत करावीत हाच संदेश स्वातंत्र्योत्तर भारतातील 'इंजिनियर्स' नी घ्यावा. मानवी बुद्धीने, हातांनी, प्रयत्नांनी या भागाचा चेहरा-मोहरा कसा बदलला त्याचा अभिमानास्पद इतिहास पुढील पिढ्यांना नक्कीच प्रेरक ठरेल!

सातासमुद्रापलिकडून जलदूत बनून आलेल्या सर ऑर्थर हिल यांनी निर्मिलेल्या जलाशयातील अमृतमय पाण्याने-ब्रिटिशांनी देश सोडून ७० वर्षे झाली तरी 'विल्सन डॅम' आमची तहान भागवण्याचे पुण्य कमवत आहे.

भंडारदरा व अन्य धरणे ही गो-या ब्रिटिश साहेबांचीच भारत देशाला लाभलेली अनमोल देणगी आहे.

या धरणाने उत्तर नगर जिल्ह्याचे चित्रच पालटले. पाणी जसे शेतात खेळू लागल्यानंतर येथील लाखो हेक्टर जमिन सुजलाम-सुफलाम झाली.

यामुळे प्रवरा खो-याचे व्यक्तिमत्व पूर्णपणे बदलून उत्तर नगर जिल्ह्यातील सहा तालुक्यांचा पूर्णपणे विकास झाला. अकोल्यापासून नेवासा तालुक्यापर्यंतच्या पट्ट्याचा संपूर्ण कायापालट झाला.

थोडक्यात शतकानुशतके अवर्षणाशी व दुष्काळाशी शर्थीने झुंज देणा-या अहमदनगर जिल्ह्याचा विकास पहावा असा झाला आहे. या प्रवरा नदीच्या पाण्याचा जिल्ह्याच्या १४ तालुक्यात निरनिराळ्या प्रकल्पांद्वारे पाणीपुरवठा केला गेला आहे.

पश्चिम भागातील लोकांनी दुष्काळी परिस्थितीला हटवून - सर ऑर्थर हिल-लेस्ली विल्सन या दोघां ब्रिटिश सुपुत्रांना अर्थक्रांतीद्वारे आश्चर्यकारक अशी मानवंदना दिली.

सर ऑर्थर हिल यांनी केलेल्या या बहुमोल क्रांतीकारी विकास कामांमुळे एक इतिहास घडला.

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील अहमदनगर जिल्ह्याने जलाशयातील पाण्याने गेल्या ७० वर्षांत प्रचंड मोठ्या विकासाकडे वाटचाल केली. असं म्हणतात की, परिसस्पर्शाने लोखंडाचेही सोने होते. पण प्रत्यक्षात मात्र असा अनुभव कुणी घेतल्याचं ऐकिवात नाही.

कारण त्यासाठी कुणाला परिस लाभला नसेल, पण आम्हांला मात्र प्रवरा खो-यातील लोकांना परिसस्पर्श झाला आणि प्रवरेचं सोनं झालं.

आमच्या तीन पिढ्यांचं संपूर्ण जीवन सुखी-समाधानी-धन्य झाले. कृतकृत्य झाले. हे सूर्यप्रकाशाइतकं स्पष्ट आणि सत्य आहे!

ब्रिटिश अभियंत्यांच्या ऐतिहासिक विकासकामांचे जिल्हाभर पसरलेले सुवर्णकण अक्षरबद्ध करून मला आपल्याला सादर करण्याची एक आगळी वेगळी संधी मिळाली आहे. त्यामुळे मला अत्यानंद झाला आहे. जगातील माझ्यासाठी सर्वात मोठी गोष्ट! जी घडते आहे! तुम्हांला.. Thank You Her Highness...!

- आधी वंदन प्रवरेला -

प्रवरा एक गरीब नदी. तिच्यातून सदैव दुःख, दारिद्र्य वाहतांना दिसते. ठाकर कोळ्यांच्या रानात ती उगवते. या आदिम माणसांची युगा-युगांची खपाटी पोटं मागे टाकून ती खाली खोल-खोल पूर्वेकडे जाते. रतनगडच्या डोंगरातील तिच्या उगमात मी डोकावून पाहतो. उभ्या कातळाच्या मध्यावर एक गुहा. त्यात थबकलेले पाणी. हाच प्रवरेचा उगम सांगितला जातो. येथून तिची वाट सुरू होते. खरंच का नदी अशा बिंदूतून उगवते! म्हणतात ना, नदीचे मूळ शोधू नये म्हणून!

प्रवरेच्या प्रवाहाचा मार्ग तसा धोपटच. सर्व मार्गभर तिचा मंद आणि नादमधूर अवखळ प्रवाह. स्फटिकासारखा नितळ अन् सात्विक! तसा पारदर्शक आहे.

करवंद, जांभळाची रानं मागे टाकीत ती पूढे सरकते. हिरडा, बेहडा, करप, उंबर, करंबू यांच्या हिरव्या गर्द छतात तिचा जीव अडकत नाही. त्यांना संजीवनी देऊन ती पुढे-पुढे धावते आहे.

सोनकी, रानतेरड्याच्या रंगीबेरंगी फुलांचा साजशृंगार तिच्या वाटेवर आश्विन-कार्तिकात या रानफुलांच्या उग्र, मंद वासाने तिच्या उगमाकडचा आसमंत धुंद होतो. मात्र त्याला ती भूलत नाही. ती पूढे निघते. खाली-खाली येते. माहेरच्या गरीबीला कंटाळून तालेवार सासरला निघालेल्या नवरीसारखी. मूक छान आणि सोशिक.

या ऐतिहासिक 'डॅम' च्या निर्मितीची वाट प्रवरेच्या उदरातून जाते. हवं तर या इतिहासाची जननी तीच आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. तिचा जन्मच मुळी इतिहास घडविण्यासाठी झाला आहे.

सा-या घटनांचे मूळ तिच्यात दडलेले असूनही बिचारीला त्याची यत्किंचितही कल्पना नाही. अवतीर्ण झाल्यापासून ती एकच काम करीत आहे आणि ते म्हणजे

आपल्या अंगात असलेला पाण्याचा थेंब न् थेंब चराचरासाठी देत राहणे. देण्याचा वसा घेऊनच जन्मलेली प्रवरा अनेक स्थित्यंतरे होऊनही आपल्या व्रतापासून तसूभरही ढळलेली नाही. तिचा वहात राहण्याचा निग्रह आणि आपल्या लेकरांवर असलेले निःस्सिम प्रेम थेंबभरही कमी झालेले नाही.

अनेकवेळा तिला बांध घालून अडविण्याचा प्रयत्न केला पण, तिने कोणालाही विरोध केला नाही. देईल तो आकार धारण करून ती सांगेल त्या वाटेने वाहत आहे. कुणी तिला घराकडे वळवलं तरीही आढेवेढे न घेता ती वळणावळणाने वाहतच आहे. आपल्या वाहत्या गंगेत कित्येकांनी हात धुवून घेतले म्हणून ती कधी खट्टू झाली नाही की, आपल्या प्रवाहात वाहून गेलेल्यांसाठी हृदय बडवून रडलीही नाही. कारण मानवी भावभावनांच्या पलिकडे असलेली तिची नैसर्गिक निरागस वृत्ती. तिला अचेतन म्हणावे की सचेतन हा मला पडलेला संभ्रम. अचेतन म्हणावे तर, प्रचंड वेगाने धावत असते. सचेतन म्हणावे तर तिला कशाच्या जाणीवाच होत नाही. असे असले तरी प्रत्येक सजीवाचा जिवंतपणा तिच्या पाण्यावरच अवलंबून आहे.

प्रवरेच्या पाण्यात असलेल्या सृजनाचा प्रत्यय संशोधकांनी पाहिला. प्रवरेने आदिमानवाला जगण्याची दिशा दिली. केवळ सिंचनाच्या जोरावर ही संस्कृती निर्माण झाली. स्थिरावली आणि आधुनिक काळात तर या कृषिसंस्कृतीने प्रचंड समृद्धी निर्माण केली.

जैवविविधतेच्या दृष्टीनेही पश्चिम घाटाचा हा भाग अत्यंत समृद्ध आहे. तो केवळ पर्जन्यदाता, वनश्रीदाताच नाही तर तो सर्व 'मुळा-प्रवरा' खो-याचाच जीवनदाता आहे. इथल्या मुलनिवासींच्या उदरनिर्वाहाचे ते साधन आहे. इथल्या अमृतजलावर पूर्वेचे खोरे समृद्ध झाले आहे. आद्य शेतक-यांच्या जोर्वे संस्कृती पासून कृषीसंस्कृतीचा जो विकास

झाला. आणि पूर्वकडच्या बळीराजाला जी समृद्धी प्राप्त झाली त्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे 'प्रवरेचे पाणी'.

प्रवरेचे हक्काचे पाणी मिळू लागल्यावर नव्या तंत्रज्ञानाच्या मदतीने कृषीक्षेत्रात व्यवस्थापन बदलले , विचार करण्याची पद्धत बदलली, प्रतिष्ठेच्या कल्पना बदलल्या, सवयी बदलल्या. प्रवरेचे पाणी परिवर्तनाचे केंद्र बनले. हे पाणी संपत्ती आणि समृद्धी निर्माण करणारी शक्ती बनली. खो-यातील माणसाचे अस्तित्व आणि श्रेष्ठत्व या जलसंपदेवर अवलंबून राहिले.

सारी किमया निसर्गाची !

दोन्ही बाजूंच्या डोंगर टेकड्यांना एकत्रित जोडून भिंत उभारणे हे ब्रिटिश अभियंत्याचे 'कौशल्य' वादातीत आहे. ती जागाही त्यांनी तशीच निवडली. शोभावी अशी, आदर्श अशी.

येथील निसर्गाने ब्रिटिश अभियंत्याचे अर्धेअधिक काम तर आधीच करून ठेवलं होतं. निसर्गाच्या या मुलभूत रचनेनेच त्यांना इथे धरण बांधण्यास उद्युक्त केलं.

पर्जन्याच्या बाबतीत अकोले तालुका भाग्यवानच म्हटला पाहिजे. सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा अद्यापतरी काळ्या ढगांना अडविण्यास सक्षम आहेत. आणि त्यामुळेच भर पावसाळ्यात दुष्काळाचा तडाखा अकोल्याला फारसा कधी बसला नाही. मात्र, पूर्वेकडील तालुके पावसाच्या बुरबुरीला जेव्हा महाग झालेले असतात तेव्हा अकोले तालुका मुसळधार पावसात मनसोक्त न्हात असतो. म्हणूनच अकोले तालुक्याला कोणी अहमदनगर जिल्ह्याची चेरपुजी म्हणतात तर कोणी अहमदनगरचा काश्मीर म्हणतात.

अशा या निसर्गसौंदर्याने नटलेल्या भंडारद-यात ब्रिटिशांनी धरण बांधण्याचा विचार केला. थोडक्यात काय तर निसर्गरचनेचा विकासासाठी फायदा करून घेण्याची किमया सारी तंत्ररूपी मानवी किमयागाराची असली तरी निर्मिती मात्र निसर्गनामक अभियंत्याचीच आहे.

'निसर्गाचेच अपत्य असलेल्या 'सह्यागिरी' ने उत्तर नगर जिल्ह्याला प्रामुख्याने अकोल्याला भरभरून दान दिले आहे.'

'पाणी म्हणजे जीवन' असे म्हणतात. हे पाणी आपल्याला याच 'सह्याद्री' ने दिले आहे. रतनगडावर उगम पावलेल्या आणि 'सह्याद्री' च्या अस्तित्वामुळे पूर्ववाहिनी झालेल्या 'प्रवरा' या नदीच्या पाण्यानेच उत्तर नगर जिल्ह्याचा कायापालट केला. जिल्ह्याचा दक्षिण भाग मात्र उपेक्षितच राहिला.

पर्जन्यमान –प्रवरेच्या उगमाजवळ सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडून जसजसे पूर्वेकडे जावे तसतशी पर्जन्यमानाची तीव्रता कमी होऊ लागते. परिणामी पश्चिम घाटात उगम पावणा-या प्रवरा व तिच्या उपनद्या नैऋत्य मान्सूनला सुरूवात होण्यापूर्वी या नद्यांच्या उगमाकडील भाग व उपनद्या सर्वसाधारण कोरड्या असतात. पावसाला प्रारंभ झाल्यावरच त्या वाहू लागतात. जुलै व ऑगस्ट या दोन महिन्यात या नद्यांमधील प्रवाह महत्तम असतो.

प्रवरेच्या खो-यातील सरासरी पर्जन्यमान अंदाजे ९०० मि.मी. आहे. एकूण सरासरी पर्जन्यमानांपैकी जवळजवळ ८८ टक्के पाऊस जून ते सप्टेंबर या काळात पडतो तर जवळजवळ ८ टक्के ऑक्टोबर ते डिसेंबर या काळात येतो.

उगमाकडील अतिपर्जन्यमानाचा प्रदेश –

यात अकोले व संगमनेर तालुक्याचा काही भाग येतो. या भागात सरासरी १,६०० मि.मी.ते २,५०० मि.मी. पाऊस पडतो. कधी-कधी पर्जन्य मानाची वार्षिक सरासरी ३९८२.५ मि.मी. इतकी आहे.

पर्जन्य - अकोल्याच्या पश्चिमेस ५००० ते ६००० मि.मी. पाऊस पडतो. प्रवरेच्या उगमाजवळ 'घाटघर' आणि मुळेच्या उगमाजवळ 'कुमशेत' येथे सर्वाधिक पाऊस पडतो. पण पुढे दर २० कि.मी.ला हेच प्रमाण निम्म्याने कमी होते.

एकूण पर्जन्याचा विचार केल्यास संपूर्ण जिल्ह्याचा विशेषतः दक्षिणेकडील तथा पूर्वेकडील भाग पूर्णपणे पर्जन्यछायेचा आहे. पश्चिमेकडून उत्तर पूर्वेकडे अभेद्य अशा सह्याद्रीच्या रांगांनी नैसर्गिक प्रपातांपासून वंचित ठेवले आहे. पश्चिमेकडे धो-धो कोसळणारा कोकणातील पाऊस आणि घाटमाथ्यावरील पावसाच्या अखंड प्रतिक्षेत असणारा नगर जिल्हा हा प्राकृतिक रचनेने निर्माण केलेला मोठा विरोधाभास वाटतो.

कोकणदर्शन घडविणारा कोकणकडा, उत्तुंग उंचीसाठी प्रसिध्द असलेली कळसूबाई व इगतपूरीची शिखरे, घनदाट जंगलांसाठी ज्ञात असलेला घाटमाथा नगर जिल्ह्याच्या उशाला तर जामखेड, पाथर्डी सारखे अखंड दुष्काळी तालुके पायथ्याला ही विसंगती दिसते. जिल्ह्यातील अकोले तालुक्याच्या पश्चिमेस पर्जन्याची कधी-कधी पाच हजार मि.मी. नोंद होते. तर त्याचवेळी नेवासा, पाथर्डी, शेवगाव, कर्जत तालुक्यांमध्ये पाचशे मि.मी. ची सरासरी मोठ्या कष्टाने गाठली जाते. जामखेड, श्रीगोंदा, पारनेर, शेवगाव आणि कर्जत तालुके अनादिकालापासून अवर्षणासाठी माहीर आहेत.

उत्तर नगर जिल्ह्यातील तालुक्यांचा सर्वांगीण विकास भंडारदरा धरणामुळे झाला. म्हणजेच मानवाचे प्रयत्न आणि निसर्गाची साथ, अनुकूलता या दोन्ही बाबी जुळून आल्या तर अपेक्षित परिणाम मिळतो.

तंत्रज्ञानाच्या बळावर एखाद्या किमयागाराप्रमाणे माणूस आपल्या बुद्धीचे कौशल्य वापरून विकासाची गरूडभरारी घेतो आहे.

शेवटी काय तर निसर्गच माणसांच्या पंखात बळ भरतो. आणि मग माणूस विकासाच्या नव्या-नव्या वाटा शोधतो.

अनादिकालापासून वाहणा-या प्रवरा नदीवर धरण बांधण्याचं स्वप्न पाहून ते थेट कल्पकतेनं, धाडसानं, बुद्धीनं सत्यात उतरवलं!

ब्रिटिश अभियंत्यांनी आणि मुंबई राज्य सरकारने भंडारद-याचीच निवड केली. निसर्गाचा सन्मान केलात! त्यांच्या या कलात्मक दूरदृष्टीच्या जिवंत, सजीव, सुंदर अशा स्वप्नांसाठी,

तुम्हांला.. Thank you Her Excellency...!

आजचा दिवस माझ्याकरीता खास असा आहे. प्रवरा ही या अहमदनगर जिल्ह्याची अमृतवाहिनी! धरणाची काळीभोर, जाडजूड भिंत पुर्वीसारखीच उभी आहे. जणु एखाद्या शांत-अखंड ऊर्जा देत प्रकाशमयी आनंदी बोधिवृक्षासारखी !

हातात सुंदरशी विविध नैसर्गिक फुलाफुलांची गुंफलेली आकर्षक पुष्पमाला, सोबत राजूरचे सुप्रसिद्ध कंदी पेढे घेऊन धरणाच्या पाण्याचे दर्शन घ्यायला मी भिंतीवर आलो आहे. आता येथून मला प्रवरा नदीचा विशाल जलाशय स्पष्ट दिसतोय. जलाशयात जीवनदायिनी प्रवरा नदीच्या पाण्याच्या अमृतमयी लाटा एकमेकांवर उसळत आहेत. नाचत आहेत. पर्यटक पाण्यातील बोटिंगमध्ये बसून जलसफारीचा आनंद घेत आहेत. आज मला खूप आनंद होतो आहे.

मी प्रवरा नदीला त्या अमृतमय पाण्याला भक्तीभावाने वंदन केले. हात जोडून नमस्कार करून साष्टांग दंडवत घातला. पुष्पमाला वाहिली. पेढे वाहत्या पाण्यात सोडले. विविध रंगीबेरंगी फुला-पानांची आनंदाने जलाशयात उधळण केली.

मी भंडारदरा धरणाच्या भिंतीवरील कोनशिलेसमोर उभा आहे. या संगमरवरीवर एका खालोखाल एक अशा सुवाच्च अक्षरात नावे लिहिली आहेत.

इथे ते लोक जिवंत नाहीत. पण त्यांची नावे आहेत. आठवणी आहेत. आणि त्यांनी केलेलं कार्य आहे. मी ती नामावली पाहतो-वाचतो आहे. ज्यांनी फार मोठे उपकार या अकोले तालुक्यावर-अहमदनगर जिल्ह्यावर केले आहेत.

मन कृतज्ञतेने भरून आले आहे. ब्रिटन व भारत या दोन्ही देशातील त्या थोर महापुरूषांच्या आठवणींनी – कर्तृत्वाने हे धरण घडले आहे.

हजारो कामगारांच्या, अभियंत्यांच्या , इतर अधिकारी वर्गाच्या, कंत्राटदारांच्या अनेक वर्षे सातत्याने केलेल्या परिश्रमाच्या जोरावर हा सिंचनप्रकल्प उभा राहिला आहे. त्यातल्या कित्येकांचं योगदान तर पूर्णपणे उपेक्षित राहिलं असेल. परंतू असंख्य अडचणींमधून, आपत्तींमधून मार्ग काढून ही भव्य योजना सा-यांनी मिळून पूर्णत्वाला नेली आहे.

ती सर्व महनीय माणसं जिवंत आहेत. आणि अढळ ध्रुवता-याप्रमाणे अजरामर राहणार आहेत. त्यांच्या सर्वांच्याच पवित्र स्मृतीस विनम्रतेने आदरांजली वाहून-अभिमानाने सॅल्युट करतो.

अश्रूभरल्या डोळ्यांनी मी हा मजकूर वाचतो आहे.

ती नामावली अशी आहे...

Lake Arthur Hill

For The Supply of Water to The Left And Right

Bank Pravara Canals Constructed For The Protection From Famine of 2,29,000 Acres in The Ahmednagar. Collectorats And Named

After Mr. Arthur Hill, C.I.E. F.C.H.M.I.C.F. Chief Engineer For Irrigation And Secretary To Government Bombay In 3560 Cnition Of The Valuable Services Rnored By Him To Irrigation. In The Bomba Presidency Cathmentarea, 47,50 Varemiles Capacity of Laks, 10,086 Million Cvbicefeet. The Dam is 270 Feet High Above River Bedhand And 278 Feet.

Above Lowest Foundation Twas Comme Nced In 1910 And Completed In 1926 Cost Rs. 84,14,188.

The Wilson Dam.

Opened By His excellency Li Col. The Right Hon'Ble. Sir Leslie Orme Wilson P.C.G.C.I.E.C. M.G.D.S.O. Governor of Bombay, On 10th December 1926.

The Site for This Dam was discovered In 1903 By M Arthur Hill, C.I.E. While Executive Engineer, And The Scbse Qvent Surveys were Carrie Dovt By M. C. B. Pooley. Assi. Engineer, Nunder the Direction of Mb. H.O.B. Shovbridge, Executive. Engineer, The Work Was constructed By Executive Engineers.

J.B.S. Thvbron, C.I.E. (1909-1910)

H.O.B. Shovebridge, M./Nst. Ce.Ci.E; (1910-1912)

S. C. Movld, B.A. (1912-1913) (1914-1919)(1920-1923)

N.B. Baxter, (1913-1914) (1923-1925)

T. A. Awdrew, B.Sc, (1919-1920)

W.H.E. Garrod, A.M.I.C.E. (1923)

Assistaants..

J. M. Mackay A.I.M.C.E. (1910)

F.J. Von Bock, (1910-1915)

C.G. Hawes, M.C.B.Sc; A.C.G.I.A.M.

I.C.E, (1914-1915) (1919-1920)

H.C. Crossle B.Sc. (1915-1916)

A. S. Manger, A.I.M.C.E. (1916-1919)

H. L. Francis, B.Sc. A.M.I.C.E. (1923)

M. T. Gibling, B.A. (1922-1925)

Raobahadur V. K. Chaphekar (1912-1925)

Khan Sahibm Azizahmed (1909-1925)

Subordinates

P. D. Kanhere, L.C.E. (1915)

A.J.F. Ernandez, L.C.E. (1915)

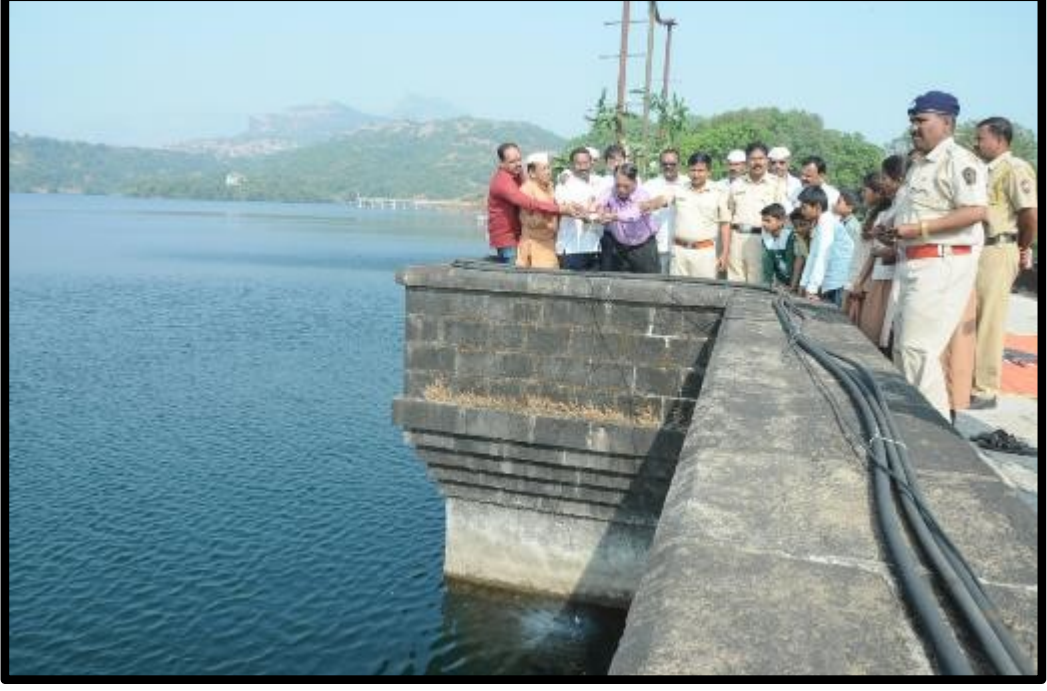
N. W. Goghari B.E. (1919-1925)

Svnder Sing Gopal Sing. (1919-1925)

S.L. Oke. (1909-1926)

V. B. Karve (1912-1925)

वरीलप्रमाणे अभियंत्यांची नावे ज्याप्रमाणे इथे उद्धृत केलेली आहेत त्याचबरोबर अनेक मुख्य अभियंता, कार्यकारी अभियंता, अनेक प्रशासकीय कर्मचारी, प्रयोगशाळा सहाय्यक, मुकादम, गवंडी कामगार, वाहनचालक इत्यादी असंख्य लोकांच्या सहकार्यातून आणि त्यांच्या सक्रिय कामगिरीतून भंडारदरा धरणाची ही वास्तू पूर्ण झाली.

भंडारदरा धरण वाढदिवस कार्यक्रम - १० डिसेंबर २०१७. जलपूजन करतांना शेंडी शाखा अभियंता श्री. राजेंद्र कांबळे, शेंडी वनपरिक्षेत्र अधिकारी श्री. डी. डी. पडवळे, श्री. बाळासाहेब लोहगावकर, पुरोहित, श्री. नितीन शहा, पत्रकार, पोलिस श्री. पारधी, वसंत भालेराव, आश्रमशाळेचे मुख्याध्यापक श्री. अशोक भालेराव, श्री. विकास पवार व विद्यार्थी धम्मकिर्ती पवार, इ. ७वी.

भंडारदरा धरणाचा ९१ वा वाढदिवस !

या धरणाचा ९१ वा वाढदिवस साजरा करावा, त्याच्यासमोर विनम्रतेने माथा टेकवावा, वंदन करावे, आभार मानावेत त्यातील अमृतमय पाण्याचे जलपूजन करून त्याच्या प्रति कृतज्ञता व्यक्त करून स्वतः उपकृत व्हावे. या उद्देशानेच भंडारदरा धरणाचा ९१ वा वाढदिवस साजरा केला गेला. त्याचप्रमाणे तो आता दरवर्षी १० डिसेंबर रोजी साजरा केला जाणार आहे.

भंडारदरा धरणाच्या आत्तापर्यंतच्या ९१ वर्षांच्या कालखंडामध्ये आजपर्यंत अनेक अधिकारी या धरणावर काम करून गेले. परंतु, फक्त श्री.राजेंद्र कांबळे साहेब यांनीच धरणाचा वाढदिवस साजरा करून एक स्तुत्य पायंडा निर्माण केला. तसेच कार्यकारी अभियंता श्री.किरण देशमुख यांच्या मार्गदर्शनाखाली शाखाधिकारी श्री. राजेंद्र कांबळे यांच्या संकल्पनेतून व इतिहास अभ्यासक श्री. विकास पवार म्हणजे प्रस्तुत लेखक यांच्या पुढाकारातून केला. पुरोहित श्री. बाळासाहेब लोहगांवकर यांच्या हस्ते पूजा-प्रार्थना करून विधीपूर्वक भंडारदरा जलाशयाच्या पाण्यात साडी, चोळी, नारळ, पेढे व फुले अर्पण करण्यात आली.

या छोटेखानी कार्यक्रमासाठी वनविभागाचे वनपरिक्षेत्र अधिकारी श्री. डी. डी. पडवळे यांच्यासह वसंत भालेराव, दिलीप यादव, रवी वारंग, नितीन शहा, कमलाकांत पारधी, विनोद उंडे, वैभव मोरवे, पत्रकार संजय महानोर, पांडु झडे, अंतु सगभोर, चंद्र उघडे, मल्हारी सोनवणे इत्यादींसह वनखात्याचे कर्मचारी, आश्रमशाळेचे मुख्याध्यापक अशोक भालेराव आपल्या मोजक्या विद्यार्थ्यांसह उपस्थित होते.

आज रोजी भंडारदरा धरणास ९१ वर्षे पूर्ण होत आहेत. तरीदेखील आजपर्यंत भंडारदरा धरणाचे ब्रिटिशकालीन अस्तित्व टिकून आहे. या धरणाची शंभरावी साजरी करण्यासाठी आतापासूनच तयारी करणार असल्याचे यावेळी शाखाधिका-यांनी सांगितले.

ब्रिटिशांनी ज्या पध्दतीने भंडारदरा धरणाची रचना तयार केली ते बघता फक्त दोन डोंगरांच्या मधोमध कमीत-कमी लांबीची भिंत बांधण्यात आली. आता धरणाच्या दगडांच्या रचनेवर हवामानाचा परिणाम झाला आहे. धरणाच्या शिळा काही प्रमाणात काळयाभोर झाल्या आहेत. धरणाचा हा लूक परत पाहिल्यासारखा दिसावा म्हणून लवकरच हालचाली करण्यात येणार आहेत. धरणावर असलेली वायरिंग अंडरग्राऊंड करण्यावरही भर दिला जाणार आहे.

भंडारदरा येथेच धरण होण्याचा हा प्रवास सकृतदर्शनी दिसतो तेवढा सोपा नाही. त्यामध्ये परस्पर विरोधी इतकी वळणे आहेत की, म्हाळादेवी ते निळवंडे मार्गे भंडारदरा हा संशोधनाचा स्वतंत्र विषय ठरावा.

श्रीरामपूर तालुक्यात पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण झाली होती. त्यासाठी म्हाळादेवी स्थळावर धरण बांधावे की प्रवरेवर धरण बांधावे की प्रवरेची उपनदी मुळा, जी तुलनात्मक दृष्ट्या राहूरी, श्रीरामपूर तालुक्याला जवळची आहे. तिच्यावर धरण बांधून उपरोक्त तालुक्यांना पाणी उपलब्ध करून द्यावे. असे दोन मतप्रवाह होते. त्यामुळे मुळा नदीवरही काही स्थळांची पाहणी करण्यात आली. काही ठिकाणी कामही हाती घेण्यात आले होते.

आष्टी, एकरूख, वाघाड येथे मातीचे धरण बांधण्याकरीता जे भराव घातले होते. ते खचले होते. अर्धवट पडलेल्या या बंधा-यामुळे ब्रिटीश इंजिनियर चिंतीत होते. त्यामुळे त्यांनी वेगळ्या बांधकाम पर्यायांचा विचार करणे सुरू केले.

लाख बंधारा (१८६७), ओझर बंधारा (१८७३), म्हाळादेवी येथील मातीचे धरण (१८७८, १८८२ ते १८८४, १८९९ ते १९०२ पर्यंत), साम्रंद (१८८९) रद्द झालेले विसापूर तलाव (१८९६) मुसळवाडी टँक-१८९९-१९०२-१९०६ पर्यंत! या ठिकाणाच्या सिंचन प्रकल्पांच्या पडझडीचा इतिहास विचारात घेऊन (काही झालेल्या आणि काही पूर्णपणे

बंद केलेल्या) सर ऑर्थर हिल यांची मुख्य योजनाच अशी होती की, प्रवरा नदीवर तिच्या उगमाच्या आसपास किंवा त्याखाली कुठेतरी भक्कम धरण बांधावे. पाणी अडवावे. त्याकरिता दृढ निश्चयाने ते कामाला लागले.

म्हाळादेवी, साम्रंद, रंधा, मुळा (हरिश्चंद्रगड) येथील धरण बांधण्यासाठी केलेल्या पूर्वपाहणीचे काही अयशस्वी प्रयोग झाले होते त्यामुळेच भंडारदरा या ठिकाणी भक्कम दगडी बांधकामात प्रवरा नदीवर अकोले तालुक्यात धरण बांधायचेच हा विचार आकारास येत गेला. भंडारदरा धरण ज्यावेळी बांधले गेले, त्यावेळी ते जगातील सर्वात उंच म्हणजे २७० फूट उंच दगडी धरण म्हणून नावाजले गेले.

या धरणाच्या पाण्यावर आम्ही लहानचे मोठे झालो असून या धरणाचे काहीतरी देणे लागतो.

या धरणाबद्दल दरवर्षी १० डिसेंबर रोजीच आम्ही ह्या धरणाचा वाढदिवस – 'कृतज्ञता दिवस' म्हणून साजरा करीत राहू!

भंडारदरा धरणाचा रंजक इतिहास आम्ही कसा विसरू शकतो! आणि हे धरणही? ब्रिटिश अभियंते, ब्रिटिश सरकार च्या या सर्वोत्कृष्ट कार्यासाठी कृतज्ञतेची भावना सदैव आमच्या अंतःकरणात आहे.

दगडी चि-यांच्या या जलमंदिराचा आजही पाठीचा कणा ताठ असून स्थापत्य शास्त्राचा हा अप्रतिम ठेवा आहे.

आधी शेती सिंचनासाठी पाट-कालवे नंतर दगडी रेखीव भक्कम धरण अशी योजना करून ब्रिटिशांनी बांधलेल्या जलमंदिराच्या आधारावरच उत्तर नगर जिल्ह्याची शेती फुलली आता तर समन्यायी पाणीवाटपातून मराठवाड्याचीही तहान भागवली जात आहे.

उत्तर नगर जिल्ह्याला जलसंजीवनी मिळावी म्हणून अमृतवाहिनी प्रवरेच्या उगमस्थानी ब्रिटिशांनी हा जलाशय त्यावेळी फारशी साधनसामुग्री नसतानाही केवळ १६ वर्षांत बांधला.

“ आधी कालवे, मग धरण ” अशी धरणप्रकल्पाची मुख्य ओळख आहे.

त्या ब्रिटिशकालीन धरणाचा वाढदिवस - आनंदउत्सव साजरा करण्याची ही लाखमोलाची सुवर्णसंधी आम्हांला प्राप्त करून दिल्याबद्दल, “फक्त तुम्हाला अन् तुम्हांलाच...!”

“Thank you Her Excellency..!”

भंडारदरा धरण ९१ वा वाढदिवस कार्यक्रम प्रसंगी सर्व एकत्रित जमलेले ग्रामस्थ, जलसंपदा विभाग कर्मचारी वर्ग, वनविभाग कर्मचारी वर्ग, आश्रमशाळा शेंडीचे विद्यार्थी, विद्यार्थिनी.

“स्ट्रक्चरल ऑडिट”

एखाद्या धरणाचं आयुर्मान त्याच्या एकंदर बांधकामाच्या मजबूतीवर अवलंबून असते. त्या धरणाच्या वयोमानानुसार ते धरण जीर्ण बनत जाते व मोडकळीला येते, तेव्हा त्याची सध्याची स्थिती काय आहे याचा अंदाज घेण्यासाठी त्या धरणाचे स्ट्रक्चरल ऑडिट करतात. तज्ज्ञ अभियंते पाहणी करून ते धरण अजून किती काळ तग धरून उभे राहू शकेल, पडणार नाही याचा अंदाज बांधतात.

प्रवरा नदी जिथं खिंडीतून वाहते, ती जागा धरण बांधकामासाठी उत्तम होती. नदी आडवायला सोपी, कमी खर्चाची होती.

‘खिंडी’ च्या दोन्ही बाजूंनी अभेद्य असे कठीण कातळाचे खडक आहेत त्याच्या दोन्ही बाजूंनी एक सलग कमानित धरण बांधलं गेलं.

या जलाशयाला आजूबाजूच्या डोंगर टेकड्यांनी दाबून ठेवले असून त्यातील पाणीसाठ्याचा संपूर्ण भार भिंतीवर राहण्यापेक्षा टेकड्यांनी व खडकांनी मिळून पेलून धरला आहे.

संपूर्णतः नैसर्गिक वरदान लाभलेले हे ‘एकमेव’ धरण आहे.

या काळात मातीची धरणे बांधण्याचा अनुभव अजिबात नव्हता. त्यामुळे दगडी बांधकाम असलेली धरणे बांधण्यात आली. दगडी धरणे बांधण्याचे ज्ञानपण पुरेशा प्रमाणात विकसित झालेले नव्हते.

प्रवरा नदीवर हे धरण बांधणे आव्हानात्मक व धाडसाचे काम तर होतेच, पण तांत्रिक दृष्टीनेही खूप महत्वाचे होते.

भंडारदरा धरणाचं बांधकाम संपूर्णतः दगडात केलं गेलं आहे. कुशल कारागिर असलेल्या गवंड्यांनी स्वतःच्या हाताने प्रत्येक दगड घडवून घेऊन बसविला आहे.

“ एका दगडात खाच पाडून, दुस-या दगडात तशीच त्याच मापाची पाचर पाडून ते दोन्ही दगड एक दुस-याशी जोडले जात असत.”

त्यामुळे या कामाला वेळ ही खुप लागू लागला. दगडाला आकार देणारे दगडफोडे, चुना व दगडी चुरा एकत्रित भाजून, मळून घेणारे भट्टी कामगार व धरण बांधकामावरील मजूर, या सर्वांच्या जीवतोड मेहनतीने हे बांधकाम भक्कम असं झालं आहे.

ब्रिटिशांनी केलेल्या या टिकावु बांधकामाबद्दल सांगायचं झालं तर भंडारदरा धरणाचे काम इतके भक्कमं आहे की, १९७० मध्ये जेव्हा धरणाच्या भिंतीला पुस्ती जोडण्याचे काम महाराष्ट्र शासनाने केले तेव्हा मुळच्या भिंतीचे दगड निघता निघत नव्हते. ब्लास्टिंगलाही ते दाद देत नव्हते.

जुने दगड तोडणे अपेक्षित होते. पण काम करतांना असे जाणवले, ते १९२० पूर्वीचे उत्तम गुणवत्तेचे दगडी बांधकाम तोडून काढणे अत्यंत कठीण गेले. शेवटी ड्रिल मारून त्यात मोठे गज घालायचे ठरले. त्यामुळे नवीन बांधकामाशी सांधा पक्का झाला.

भंडारदरा धरणाच्या भिंतीचे बळकटीकरण करण्यात आले. धरण माथ्यावरून पायाच्या खडकापर्यंत खोल ड्रिल घेतले आणि त्यामध्ये स्टील केबल टाकून त्या पायाच्या खडकामध्ये पक्क्या बसवल्या आहेत. त्या केबल ताणल्या गेल्या, त्यामुळे धरणावर दाब पडला. म्हणजे अप्रत्यक्षरीत्या धरणाचे तेवढे वजन वाढले. पायापासून सुटू लागलेले धरण आता शिवले गेले. जगातील एवढ्या उंचीच्या धरणाला असे केबलचे काम कुठेही झाले नाही. तसेच आधार भिंत १४ बटरेस बांधण्यात आली आणि स्पिलवे गेट बसविण्यात आले.

आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून अभियंत्यांनी धरणाच्या भिंतीची दुरूस्ती व मजबूतीकरण केले. भंडारदरा धरणाच्या पुनर्जन्माचा इतिहास घडला. त्याचे शिल्पकार आहेत श्री. मनोहर शियेकर, कन्सल्टिंग इंजिनियर, पुणे वय-८५ यांच्यामुळे व त्यांच्या

कुशल टीममुळे सह्याद्रीचा काळापाषाण असलेल्या बेसॉल्ट खडकावर ८५ मीटर उंचीचा ११ हजार ३९ दशलक्ष घनफूट इतका पाणीसाठा कवेत घेऊन आजही भंडारदरा नावाचे ब्रिटिशांनी उभारलेले जलमंदिर दिमाखात उभे आहे.

अम्ब्रेला फॉल !

अनोखा 'अम्ब्रेला फॉल' येथे पाहायला मिळतो. येथील खडकाची दाब सहन करण्याची क्षमता ७ हजार मेट्रीक टन इतकी आहे. बुडित पाणलोट २१ किलोमीटर लांब असून जवळपास ६० मीटर पर्यंत पाण्याचा दाब असतो. पाण्याचा ६० टक्के दाब जवळच्या टेकडीवर स्थिरावतो व केवळ ४० टक्के दाब भिंतीवर येतो असे 'इंजिनिअरिंग तंत्र' या धरणासाठी वापरण्यात आले आहे. कोकणात पाणी वाहून जाऊ नये म्हणून ब्रिटिशांनी साम्रद जवळ ३५० मीटर लांबीचा 'सॅडल डॅम' ही बांधून ठेवला आहे.

९३ व्या वर्षानंतरही भंडारदरा धरणाचं बांधकाम इतकं भक्कम कसे? असा प्रश्न जेव्हा-जेव्हा विचारला जातो. तेव्हा-तेव्हा स्वातंत्र्यानंतरच्या सर्वसामान्य भारतीय माणसाची ही प्रतिक्रिया ऐकायला मिळते. माणसं एकमेकांना सहजपणे म्हणतात. "यांच्यापेक्षा इंग्रज बरे होते." त्याकाळी आजच्या आमच्या भारतीय लोकांसारखा भ्रष्टाचार ब्रिटिश करीत नव्हते!

या उद्गारातच त्याचे उत्तर सापडते. इथे भारतात तर १० वर्षांपूर्वी बांधले गेलेल्या धरणाच्या 'स्ट्रक्चरल ऑडिट' ची मागणी केली जाते. यातच सर्व आले.

ब्रिटिश राज्यकर्ते, प्रशासनातील अधिकारी, अभियंते यांचा आम्ही भारतीय मुक्त कंठाने गौरव करीत आहोत! तुम्हांला हे गर्वाने, अभिमानाने सांगतांना मला खुपच आनंद होतो आहे.

भारतीयांचा लाडका गैरसमज -

वाळूशिवाय कोणतेही बांधकाम होणार नाही असा अनेकांचा (गैर) समज आहे.त्यामुळेच नदीपात्रातल्या वाळूची वाट लावून वाळू माफिया कोट्याधीश झाले. पण ९३ वर्षांपूर्वी बांधलेल्या विल्सन नावाच्या दगडी धरणाला वाळूचा एकही कण वापरलेला नाही.

ब्रिटिश अभियंत्यांनी इतके भरभक्कम बांधकाम करून आदर्शवत कामाचा ठसा उमटवल्याबद्दल तुम्हाला,

“Thank you Her Excellency..!”

“भंडारदरा डॅम” मुळे पुढारलेला अहमदनगर जिल्हा.

१९२० च्या सुमारास डेक्कन इरिगेशन सिस्टिम सुरू झाली. भंडारदरा धरणाचे १५० किलोमीटर्स अंतरावरील पाणी प्रवरा डाव्या कालव्यातून श्रीरामपूर व बेलापूर रोड परिसरात पोचले. पण त्या पाण्याचा फारसा उपयोग होत नव्हता. श्रीरामपूरातील एक ज्येष्ठ व्यापारी सुमनभाई शाह म्हणतात, “स्थानिक शेतकरी पाटाचे पाणी घेऊन शेती करणे हे पाप समजत. शेती ही फक्त पावसाच्या पाण्यावर करायची हे त्यांचे ठाम मत सरकार त्याकाळी शेतक-यांना ‘पाणी घ्या, पाणी घ्या’ असे विनवून, विनवून थकले होते. शेवटी सरकारने प्रयत्नपूर्वक बाहेरून मराठा व माळी समाजातील जगताप, गिरमे, बघे, ससाणे, डाकले आदी मंडळी, त्यांनी येथे शेती सुरू करावी व पाण्याचा योग्य तो वापर व्हावा, म्हणून आणली.”

या मंडळींना ‘पुणेकर’ म्हणूनच ओळखले जाई. त्यांनी या भागात मोठ्या प्रमाणावर जमिनी घेतल्या. पण त्या काळी शेतीमालाला अतिशय मंदी होती. पाणी उपलब्ध असूनही शेतकरी ते पिकासाठी घेऊ शकत नव्हता, कारण पाणी घेतले तरी पाणीपट्टी भरणे शेतक-याला परवडत नव्हते. या पार्श्वभूमीवर ब्रॅडी अँड कंपनी या १९१९ साली स्थापन झालेल्या ब्रिटिश कंपनीने त्याच सुमारास बेलापूर रोड स्टेशन पासून चार मैलांवर आपली बेलापूर शुगर फॅक्टरी सुरू केली. हॅरिसन नावाचे या कंपनीचे एक इंग्रज संचालक होते. त्यांच्या नावावरून कारखान्याच्या परिसराला हरीगाव किंवा हरेगाव असे नाव पडले. या कंपनीसाठी सरकारने जवळच्या उंदीरगाव येथील व त्या परिसरातील दहा-अकरा हजार एकर जमीन ताब्यात घेऊन (अॅक्वायर करून) दिली.

त्यानंतर काही वर्षांनी साधारण १९३३ च्या सुमारास मुंबईच्या राष्ट्रीय विचारसरणीच्या डहाणूकर या उद्योगपतींनी आपली महाराष्ट्र शुगर मिल्स टिळकनगर या भागात सुरू केली. टिळकनगर हे त्यांनीच आपल्या वस्तीला दिलेले नाव. या

कंपनीनेही शेतक-यांकडच्या जमिनी अतिशय स्वस्तात खंडाने घेतल्या. बिकट आर्थिक परिस्थितीमुळे शेतक-यांनीही त्या पंधरा, वीस किंवा अधिक वर्षांच्या मुदतीसाठी खंडाने दिल्या. शेतीत अजिबातच काही सुटत नव्हते, त्यामुळे ही नियमित मिळणारी रक्कम शेतक-यांच्या दृष्टीनेही आकर्षक होती.

या दोन्ही कंपनी सुरूवातीपासूनच उत्तम चालू लागल्या. हजारो टन साखर तयार होऊ लागली. या साखरेला परदेशातही खूप मागणी होती. त्यामुळे स्वतःच्या जमिनीवरील ऊसाबरोबरच आसपासच्या शेतक-यांकडूनही ऊस खरेदी करायला या कंपन्यांनी सुरूवात केली. नंतर करमशी, सोम्मया, मोरारका यांच्या सारख्या उद्योगपतींनी इतरही काही खासगी कारखाने सुरू केले. नगर जिल्ह्यातील साखर कारखानदारीची ही सुरूवात होती. त्यामुळे ऊसाला प्रचंड मागणी आली. ऊस हे नगदी पीक (कॅश क्रॉप) बनले ते या काळात.

बेलापूर रोड परिसराचा यातून झपाट्याने विकास होऊ लागला. ऊस लावणारे गु-हाळही चालवत. त्या गुळाची मोठी बाजारपेठ बनली. पुढे साखरेचाही व्यापार खूप वाढला. लोकांच्या हाती कधी नव्हे तो रोख पैसा खेळू लागला. लोकांप्रमाणे सरकारच्याही दृष्टीने ही ऊसांची शेती फायद्याची होती.

भंडारदरा धरण आणि त्यातून प्रवरामार्गे काढलेले कालवे यांवर प्रचंड गुंतवणूक सरकारने केली होती. पाणीपट्टीद्वारे महसूल वाढला व त्यातून गुंतवणुकीवर केलेला खर्चही भरून निघू लागला. चांगले बियाणे, खते व यंत्रसामग्री वापरात आली. त्यातून उत्पन्न आणखी वाढले. दारिद्र्याचे दुष्टचक्र भेदून आता समृद्धीचे चक्र फिरू लागले.

भंडारदरा धरण बांधल्यानंतर प्रत्येक वर्षी मोठ्या प्रमाणात सिंचनासाठी पाणीसाठी उपलब्ध होऊ लागला. या पाण्याचा पुरेपूर वापर होण्याच्या दृष्टीने लाभधारकांना पाण्याच्या योग्य वापराबाबत जागृती निर्माण करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात आले होते.

लाभधारकांना शाश्वत पाणीपुरवठा करण्यासाठी प्रवरा कालव्यांवर निरनिराळ्या दीर्घ मुदतीच्या पीक समूह पध्दतीस (ब्लॉक पध्दती) मान्यता देण्यात आली.

यामध्ये ऊस ब्लॉक पध्दतीस मंजूरी देण्यापूर्वी प्रवरा कालव्यांच्या लाभक्षेत्रातील माती परीक्षण व सर्वेक्षण करण्यात आले, जेणेकरून ऊस पिकासारख्या जादा पाणी लागणा-या पिकामुळे लाभक्षेत्रातील जमिनी पाणथळ व खारवट होऊन खराब होणार नाहीत या हेतूने कालव्याच्या प्रत्येक वितरीका, विमोचके यावर इक्षुमर्यादा (एक्स लिमिट) निश्चित करण्यात येऊन ऊस क्षेत्रास परवानगी देण्यात आली व ऊस पिकाचे क्षेत्र इक्षु मर्यादेच्या आत मंजूर करण्यात आले. प्रवरा कालव्यावर खालीलप्रमाणे पीक समुहास सहा वर्षे व बारा वर्षे अशा दीर्घ काळासाठी मंजूरी देण्यात आल्या. या मंजूरीचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र	तपशील	मंजूरी (हेक्टरमध्ये)
१	ऊस ब्लॉक	२,३४० हे.
२	नमुना नं ७ वरील ऊस	५०१ हे.
३	शेती महामंडळ ऊस	१,३५८ हे.
४	फळबाग	५१२ हे.
५	गार्डन ब्लॉक	१५९ हे.
६	दोन हंगामी पिके	१,२५५ हे.
७	तीन हंगामी पिके	६१ हे.
	एकूण	६,१८६ हेक्टर

हे ऋसमळे आत पूर्णपणे बंद पडले असून ब्लॉकचा पाणीवापर होत नाही.

पिढ्यानपिढ्या दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या शेतक-यांच्या हाती ऋसामुळेच आयुष्यात प्रथम पैसा येऊ लागला. भंडारदरा धरणाच्या निर्मितीमुळे या क्षेत्रातील अहमदनगर जिल्ह्याचा मोठ्या प्रमाणामध्ये विकासात्मक कायापालट झाला.

पुढे केंद्र सरकारनेही साखरेवरील आयात कर वाढवला व देशी साखरउद्योगाला संरक्षण दिले. ह्या सरकारच्या प्रोत्साहनपर धोरणांमुळे नवीन चार साखर कारखाने नगर जिल्ह्यात, पण प्रवरेलगतच्या गोदावरी खो-यात सुरू झाले.

आतापर्यंत स्थापन झालेले सर्व साखर कारखाने हे खाजगी क्षेत्रात होते.

पुढे प्रवरा खो-यातील कर्तबगार मंडळींनी सन १९४५-४६ साली सहकारी साखर कारखानदारीची कल्पना मांडली. भारताचे नामवंत अर्थतज्ञ कै. धनंजयराव गाडगीळ यांच्या मार्गदर्शनाखाली व कै पद्मश्री विठ्ठलराव विखे पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली सन १९५०-५१ मध्ये भारतातील पहिला सहकारी तत्वावरील प्रवरा सहकारी साखर कारखाना स्थापन करण्यात आला. लोणी सारख्या एका खेडेगावात सहकारी चळवळीची मुहूर्तमेढ पहिल्यांदाच रोवली गेली.

या सहकारी कारखान्याचे सभासद हे प्रवरा-खोरे परिसरातील ऋस पिकविणारे लाभधारक होते. हा साखर कारखाना सुरू झाल्यानंतर काही वर्षात याचे फायदे दृष्टीपथात दिसण्यास सुरूवात झाली. त्यामुळे ऋस पिकविणे किती फायद्याचे आहे हे सभासदांना पटू लागले. परिणामी लाभक्षेत्रात दिवसेंदिवस ऋसपीक क्षेत्रात वाढ झाली. या सहकारी साखर कारखान्यापासुन प्रेरणा घेऊन लाभक्षेत्रात इतरत्र सहकारी तत्वावर साखर कारखाने अस्तित्वात आले.

सद्यस्थितीत प्रवरा कालव्याच्या लाभक्षेत्रात खालीलप्रमाणे सहकारी साखर कारखाने चालू स्थितीत आहेत.

अ.क्र.	साखर कारखान्याचे नाव
१	संगमनेर सहकारी साखर कारखाना, ता. संगमनेर
२	अगस्ती सहकारी साखर कारखाना, ता. अकोले
३	पद्मश्री विठ्ठलराव विखे पाटील सहकारी साखर कारखाना, प्रवरानगर. ता. राहाता.
४	राहुरी सहकारी साखर कारखाना, ता. राहुरी
५	अशोक सहकारी साखर कारखाना, अशोकनगर, ता. श्रीरामपूर
६	मुळा सहकारी साखर कारखाना, ता. नेवासा
७	श्री. ज्ञानेश्वर सहकारी साखर कारखाना, ता. नेवासा
८	गणेश सहकारी साखर कारखाना, ता. राहाता

प्रवरा खो-यात उद्योग व कारखाने भरपूर असून त्यात १० साखर कारखाने, २ सुतगिरण्या, गुळ उद्योग, कापडगिरण्या, ३ कागद कारखाने, २ मद्यार्क कारखाने व १ अल्कोहोल कारखाना आदींचा समावेश होतो.

इतरही छोट्यामोठ्या सहकारी साखर कारखान्यांची घोडदौड सुरूच राहिली. आर्थिक सबळीकरण झाले त्यामुळे उद्योग वाढला व व्यापार विकसित झाला.

स्वातंत्र्यानंतर शेतकरी हेच भांडवलदार झाले व सहकार क्षेत्रात साखर उद्योगाची उभारणी झाली. नवे उद्योजक जन्माले आले. स्वतःपुरती ज्वारी उत्पादन करणा-या कोरडवाहू शेतक-यांच्या जागी साखरेच्या परदेशी बाजारपेठा व साखरेच्या जागतिक किंमती आदींचा विचार करू लागलेला नवा शेतकरी जन्मास आला. साखरेवर आधारित

असलेल्या अनेक नव्या उद्योगांत तो सहभागी झाला. कित्येक पिढ्यांनी पाहिला नाही एवढा मुबलक पैसा सामान्यांकडेही आला. आतापर्यंत मिळकतीची चिंता होती. आता आलेल्या पैशाचा विनियोग कसा करायचा व त्यातून भांडवल निर्मिती कशी करायची याचे पुरेसे शिक्षण न मिळाल्याने अनेक प्रश्न निर्माण झाले. पण पुढे शिक्षणाच्या प्रसारामुळे यालाही योग्य ते वळण व शिस्त लागली.

उद्योग धंद्याबरोबर शिक्षणाच्या मुलभूत क्षेत्रात भांडवली गुंतवणूक होऊ लागली. राहुरी येथील कृषी विद्यापीठ व प्रवरानगर येथील कला, विज्ञान अभियांत्रिकी शिक्षण, स्थापत्य, आरोग्य, विज्ञान इत्यादी अनेक ज्ञान शाखेचे केंद्र झालेल्या विखे-पाटील संस्थेचे काम निश्चित उल्लेखनीय आहे.

सहकारी तत्वावर अनेक दुधसंस्था, सहकारी साखर कारखाने, सहकारी पतसंस्था तथा शिक्षण संस्था यशस्वीपणे कार्यरत आहेत. याबरोबर तांत्रिकशाळा, निवासी सैनिक शाळा, पब्लिक स्कूल व नवनवीन कोर्सेस चालविणारी महाविद्यालये नावारूपास आलेली आहेत. आणि हेही केवळ या धरणामुळेच!

त्याचबरोबर जलव्यवस्थापनाच्या मूळ संकल्पनेस जवळपास एक शतक लवकरच पूर्ण होईल. आठ दशकांच्या जलव्यवस्थापनेचे फलित म्हणून या प्रवरा खो-यातील सद्यस्थिती पाहणे निश्चितच उद्बोधक ठरणार आहे. भंडारदरा जलाशयाचे क्षेत्र त्यात उभारले गेलेले विद्युत प्रकल्प व परिसरातील प्रवरा नदीवरील उभारलेला निळवंडे जलाशय. यामुळे प्रवरा खो-यातील लाभधारकांचे जीवनमान उंचावले.

धरणातून पाटात अन् पाटातून शेतात पोहोचलेल्या प्रवरेच्या पाण्याने खचलेल्या-पिचलेल्या इथल्या भुमीपुत्रांना उभारी दिली. ओसाड माळरानावर समृद्धीची बेटं अवतरली. संपत्ती ओसंडून वाहू लागली. बारमाही पाण्याच्या उपलब्धतेतून ऊस शेतीतून

साखर उद्योग, साखर उद्योगातून स्पिरिट, कागद, इथेनॉल, खते यांसारखे उद्योग, स्पिरिटपासून दारू व अन्य उद्योग अशी उद्योगांची साखळीच निर्माण झाली.

एकंदरीत अत्यंत दरिद्री भाग सुजलाम-सुफलाम झाला. कित्येक पिढ्यांनी पाहिला नाही एवढा मुबलक पैसा सर्वसामान्यांकडेही आला.

एकंदरीत प्रवरा खोरे महाराष्ट्राच्या जलसिंचन इतिहासात स्वतःचे असे नाविण्यपूर्ण स्थान असलेले खोरे आहे. मानवी प्रयत्नातून झालेले जलव्यवस्थापन व त्यातून या क्षेत्रातील व्यक्तींना लाभलेली प्रतिष्ठा कोणीही नाकारू शकणार नाही.

अशा या अमृतवाहिनी प्रवरा नदीवर सन – १९२६ मध्ये पूर्णपणे बांधण्यात आलेल्या बहुउद्देशीय कामधेनू प्रकल्पास ९४ वर्षे पूर्ण होत आहेत. लाभार्थी तालुक्यातील लाभधारकांचे जीवनमान, राहणीमान व आर्थिक घडीमध्ये आमुलाग्र बदल केवळ या प्रकल्पामुळे घडून आले आहेत. या प्रकल्पांमधून अकोले, संगमनेर, श्रीरामपूर, राहता, राहूरी व नेवासा या तालुक्यातील जनतेस पिण्याचा पाणी पुरवठा करणे, विद्युतगृहांमधून वीजनिर्मिती करून लोकांना पुरविणे यामुळे राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ झाली.

तसेच सर्व लाभधारकांना सिंचनासाठी पाणी पुरवठा करणे यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या कोट्यावधी रूपयांची वाढ झाली आहे.

भंडारदरा धरणाच्या निर्मितीपासून आजवरची वाटचाल मोठी रंजक राहिली आहे. जलाशयाची निर्मिती मुख्यत्वे सिंचनासाठी झाली. परंतु या जलसाठ्याचा विविध प्रयोजनासाठी उपयोग होतो. जसे पिण्यासाठी पाणी पुरवठा, औद्योगिक वापरासाठी पाणी, वीजनिर्मितीसाठी पाणी, मनोरंजनासाठी पाणी इत्यादी. पिण्याचे पाणी उपलब्ध झाल्यामुळे अनेक शहरांची वेगाने वाढ झाली. जलाशयाजवळ अनेक लहान मोठे उद्योगधंदे उभे राहिले. मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध झाले. लाभक्षेत्रापेक्षा प्रकल्पाचे प्रभावक्षेत्र हे खूप मोठे असते. काही प्रकल्पाच्या बाबतीत वस्तुस्थिती तपासली जात असता हा आकडा

दोन ते तीन पट मोठा आढळतो. जलाशयातील पाण्याचा उपसा करून सिंचन केले जाते. जलाशयातील पाणीसाठ्यामुळे सभोवती असलेल्या विहिरींना भरपूर पाणी उपलब्ध होते. या पाण्यावरही सिंचन केले जाते. लाभक्षेत्रातील नदीनाल्यांतून उपसा करून सिंचन केले जाते. तसेच कालव्याच्या उलट बाजूकडील विहिरींवरून उपसा करून सिंचन केले जाते. या प्रकारे जलाशयाच्या प्रभावामुळे सिंचन क्षेत्रात अप्रत्यक्षरित्या अनेक पट्टींनी फायदा होतो.

आणि हे केवळ तुमच्यामुळेच !

उत्तरोत्तर प्रगती वाढतच चालली आहे. या सर्व विकासाबद्दल तुम्हांला..

“Thank you Her Excellency..!”

“ विना सहकार नाही उद्धार!”

स्वतंत्र भारताच्या इतिहासात सहकार चळवळीचं स्थान “ विना सहकार नाही उद्धार!” या घोषवाक्यानं सार्थ केल्याचं सर्वश्रूत आहे. स्वातंत्र्यानंतर तर या चळवळीला अत्यंत महत्वाचं स्थान प्राप्त झालं आहे. या सहकार चळवळीनं सर्वसामान्य माणसांचं जीवन मात्र एकदम बदलून टाकलं आहे. उपरोक्त घोषवाक्यानं खेड्या-पाड्यातला, तळा-गाळातला माणूस जागा झाला. जागा झाला तो या अर्थानं की ही चळवळ त्याच्या जीवनाला एक अविभाज्य भाग बनून गेली. ‘सहकार’ या चार अक्षरांच्या मागे गावच्या गावं ताठ मानेनं उभी राहिली.

सहकार चळवळीनं साखर सम्राटांपासून जी झेप घेतली, ती थेट शिक्षण सम्राटांपर्यंत! साखरसम्राट शिक्षणसम्राट झाले! सहकाराचं हे बाळकडू त्यांनाही मिळाल्याचे समाधान झाले. साखर कारखाना, दूधसंघ, सोसायट्या, शिक्षणसंस्था, दूधडेअ-या, जिल्हा बँका, पतपेढ्या अशा कितीतरी माध्यमांतून या चळवळीनं महाराष्ट्रातलाच नव्हे, तर भारतातला माणूस हा माणूस म्हणून उभा केला. असा हा सहकाराचा अखंड प्रवास आजही मोठ्या दिमाखानं मोठ्या संख्येनं आणि मोठ्या उमेदीनं चालू आहे. याचा सार्थ अभिमान वाटतो.

प्रवरा खो-यातील साखर उद्योग व नेतृत्व !

प्रवरा नदी खो-यातील साखर उद्योगाला गेल्या ७ दशकांचा इतिहास आहे. या खो-यातील लोकांचे आर्थिक राहणीमान सुधारण्यास कारणीभूत झालेल्या प्रमुख घटनांपैकी साखर उद्योग हा महत्वाचा घटक आहे.

प्रवरा खोरे ज्या व्यक्तींच्या कार्यकर्तृत्वामुळे विकसित झाले. अशा व्यक्तींचे स्मरण करणे, त्यांच्याबद्दल अभिमानाने तुम्हांला सांगणे हे मला महत्वाचे वाटते.

या महाराष्ट्रात जे-जे म्हणून कोणी महान तथा थोर कर्तृत्ववान माणसं झाली, त्यात लोणी गावचे सुपुत्र पद्मश्री-विठ्ठलराव विखे पाटील साहेबांचं स्थान हे अग्रभागी आहे. कारण तेच तर सहकार चळवळीचे निर्माते तथा शिल्पकार आहेत.

महाराष्ट्रातच नव्हे आशिया खंडातला पहिला सहकारी तत्वावरचा साखर कारखाना पद्मश्री विखे-पाटलांनी लोणी प्रवरानगर येथे सुरू करून सहकारी चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली. हा जागतिक उच्चांक या चळवळीनं घडवला. या त्यांच्या प्रयत्नांना तोड नाही हे पाहण्यासाठी, भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू लोणी येथे येऊन गेले. विखे पाटलांचं कौतुक केलं. त्यांच्या कर्तृत्वाचं मूल्यमापन म्हणून त्यांचा “पद्मश्री” ने गौरव केला. हे सारं-सारं सहकारातून घडलं. महाराष्ट्रात सर्वात जास्त सहकाराचं प्रमाण हे अहमदनगर जिल्ह्यात रूजलं.

पद्मश्री विखे पाटील हे स्वतः व यांचा संपूर्ण परिवार आज याच ठिकाणी स्व. बाळासाहेब विखे पाटील आणि त्यांची तिसरी पिढी त्यांच्या कर्तृत्वानं कार्यरत आहेत. मा. राधाकृष्ण विखे पाटील, खासदार सुजयदादा विखे पाटील, मा. राजेंद्र विखे पाटील, मा. डॉ. अशोक विखे पाटील या मंडळींनी सहकाराचा वसा घेतलेला दिसतो आहे. आता तर त्यांच्या कर्तृत्वाला सीमाच नाहीत. या सहकार चळवळीत स्वतःला झोकून देऊन काम करीत आहेत !

परिसराचा विकास करतांना परिसरातील माणसाला स्वतःच्या पायावर उभा करतांना, शेतक-याला समृद्ध करतांना हाती घेतलेली प्रत्येक गोष्ट ही सर्वोत्तम होईल व आदर्श असेल असाच कायम प्रयत्न केला त्यासाठी देश व देशाबाहेरील होणा-या प्रयत्नांची योग्य नोंद घेतली गेली.

शिवाय निर्मितीक्षम विकासाच्या कार्यात कुठलाही व्यक्तिगत लाभांचा विचार न करता सर्वांना बरोबर घेऊन जाण्याचा प्रयत्न केला. व यामुळे सहकार, दुग्धोत्पादन या व अशा सर्व क्षेत्रातील कामे राष्ट्रीय स्तरावर आदर्श स्वरूपाची ठरली. प्रवरा खो-यातील या नेतृत्वाची प्रेरणा सातत्याने सर्वांसाठी मार्गदर्शक ठरावी अशी आहे.

अकोले तालुक्याचे भाग्यविधाते —

वंदनीय श्री. मा. मधुकररावजी पिचड साहेब

यांचा जन्म दि. ०१ जून १९४१ रोजी राजूर, ता. अकोले येथे झाला.

सुरूवातीला सहकारात रस घेत त्यांनी राजूरला १९६२ मध्ये दूध संस्थेची स्थापना केली. अगस्ती सहकारी साखर कारखाना लि., अमृतसागर दूध संघाचे संस्थापक-चेअरमन ही पदे भूषविली. आदिवासींच्या हक्कांसाठी सतत कार्यरत. १९८० पासून सलग ६ वेळा महाराष्ट्र विधान सभेवर निवड कृषी, रोजगार हमी योजना, आदिवासी विकास, दुग्धव्यवसाय, पशुसंवर्धन, वने व सामाजिक वनीकरण, मत्स्यव्यवसाय, परिवहन आणि पुनर्वसन यासारखी खाती सांभाळली. मार्च १९९५ ते जुलै १९९९ विरोधी पक्ष नेता, विधानसभा म्हणून कार्य. ऑक्टोबर पासून आदिवासी विकास विशेष सहाय्य खात्याचे मंत्री. जानेवारी २००३ ते ऑक्टोबर २००४ आदिवासी विकास खात्याचे मंत्री, ऑक्टोबर २००९ मध्ये महाराष्ट्र विधानसभेवर फेरनिवड व पून्हा आदिवासी विकास मंत्री.

संवेदनशील असलेले हे व्यक्तिमत्व, प्रवरा खो-यातील आदिवासी तसेच परिसरातील जनतेसाठी त्यांनी सहकाराच्या माध्यमातून विविध प्रकल्प यशस्वीपणे राबविले.

आदिवासी बांधवांचा विकास व्हावा, याकरिता त्यांची तळमळ, कळकळ, ध्यास, आपलेपणा वेळोवेळी जनतेला दिसला आहे. याच तळमळीतून याच आपुलकीतून त्यांनी आपल्या आदिवासी बांधवांचा तथा समस्त अकोले तालुक्याचा विकास घडवून आणला. तालुक्यासाठी नवनवीन योजना आखल्या आणि त्या प्रत्यक्षात साकारल्या. आजही त्याचा लाभ आदिवासी जनतेला होतो आहे, तालुक्याला होतो आहे. आज तालुक्यात ठिक-ठिकाणी आश्रमशाळा दिसताहेत त्या त्यांच्याच परिश्रमाचं साफल्य आहे.

मा. नामदार मधुकररावजी पिचड साहेबांचा द्रष्टेपणा, आजही त्यांच्यात दिसून येतो. जे काम अकोले तालुक्यात इतर कुणालाही करता आलं नाही ते साहेबांनी आपल्या स्वकर्तृत्वावर, धडाडीवर आणि करारी स्वभावानं करून दाखवलं.

केवळ आदिवासी नव्हे तर तालुक्याच्या इतरही भागाचा विकास झाला पाहिजे. इथल्या माणसांना काम मिळालं पाहिजे. असला दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी सहकारी तत्वावर अगस्ती साखर कारखान्याची उभारणी केली आणि अत्यंत कमी कालावधीत अगस्ती साखर कारखाना जोमानं सुरू केला. हे त्यांच्या अथक परिश्रमाचं ज्वलंत उदाहरण आहे. तालुक्यात अनेक ठिकाणी छोटी-मोठी धरणं बांधली.

असा हा नेता अकोले तालुक्याचं भुषण आहे. याचा सार्थ अभिमान आम्हास वाटतो.

युवा नेते - आमचे मा. आमदार वैभव भाऊ पिचड

नामदार वंदनीय मधुकररावजी पिचड साहेबांचे राजकीय वारसदार, अमृतसागर दूध संघाचे चेअरमन, अहमदनगर जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण खात्याचे अध्यक्ष म्हणून काम करण्याची संधी. २०१४ पासून अकोले विधानसभा मतदार संघाचे विधानसभेत प्रतिनिधित्व युवानेता म्हणून तालुक्याला अभिमान. कुशल संघटक, प्रश्नांची अचूक जाण असणारे सौजन्यशील व्यक्तिमत्व. तालुक्यात तरूणांचे उत्तम संघटन त्यामुळे सर्व थरात सर्वमान्य.

यामध्ये मा. भाऊसाहेब थोरात, मा. बाळासाहेब थोरात, आमदार डॉ. सुधीर तांबे, मा. गोविंदराव आदिक, बॅ. रामराव आदिक, मा. आण्णासाहेब शिंदे, मा. रावसाहेब शिंदे, मा. शंकरराव कोल्हे, मा. बी. जी. खताळ पाटील, मा. तुकाराम गडाख, मा. यशवंतराव गडाख, मा. शंकरराव गडाख, मा. मारूती घुले पाटील, मा. जनार्दन टेकावडे, मा. दादासाहेब तनपुरे, मा. रावसाहेब म्हस्के, मा. भानुदास मुरकुटे, मा. दादासाहेब रूपवते, मा. प्रेमानंद रूपवते तथा बाबूजी, मा. दत्ता देशमुख, मा. आप्पासाहेब राजळे पाटील, मा. बबनराव ढाकणे, मा. बबनराव पाचपुते, मा. शंकरराव काळे, मा. निंबाळकर अशा अनेकांचा सहभाग असला तरी स्थल-मर्यादेमुळे व पत्रसंवादाचा हा मुख्य विषय नसल्यामुळे अत्यंत संक्षेपाने ही नोंद लिहितो आहे.

पाण्याच्या समृद्धीवर नगर जिल्ह्यात अनेक सहकारी साखर कारखाने व औद्योगिकीकरण उभे राहिले. त्यातून सहकाराचे जाळे जिल्ह्यात विणले गेले. त्यावर अवलंबून असणा-या संस्था निर्माण झाल्या. जिल्ह्याच्या साखरी संस्कृतीतून प्रचंड कुवतीचे नेते, पुढारी निर्माण झाले. त्यांनी विविध राजकीय क्षेत्रे पादाक्रांत केली. कित्येकांनी राज्याचे तर काहींनी देशाच्या नेतृत्वाप्रत मजल मारली.

तुलनात्मकदृष्ट्या गेल्या केवळ अर्धशतकाच्या वाटचालीतच या खो-याने जिल्ह्यालाच नव्हे तर संपूर्ण महाराष्ट्र राज्याला विकासाची नवी दिशा दाखवून सर्वच क्षेत्रात म्हणजेच उत्पादनापासून राजकारणापर्यंत आघाडी निर्माण करून संपन्न कृषी संस्कृतिचा पाया घातला आहे. म्हणजेच निसर्गाच्या एका अवर्षण-प्रवण शापित विभागाने निसर्गावर मात करून संपन्न जलसंस्कृतीची संरचना करून जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रामध्ये स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा निर्माण केला. त्याचे कौतुक करण्यास शब्द अपुरे ठरतात. त्यांच्या यशामागे त्यांना लाभलेला शतकानुशतकाचा सांस्कृतिक वारसा व त्यांचा अनुभव कारणीभूत आहे. आणि हे सर्व केवळ ब्रिटिशांनी बांधलेल्या धरणामुळेच घडले आहे.

आज.. आत्ताही आमचा चालू वर्तमानकाळ सुखी, समाधानी आणि आनंदात चालला आहे. ... याचं मूळ मात्र, सर ऑर्थर हिल साहेब हेच आहेत, हे ही एक सत्य आहे.

आमच्या आजवरच्या झालेल्या व होत असलेल्या प्रगतीसाठी... तुम्हाला...

Thank you Her
Excellency..

(प्रा. चॉर्लेस हॉरिसन वॉलेस्, लंडन इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन डिझायनिंग यांचेसमवेत श्री. हनुमंत अच्युतराव देशमुख, शाखा अभियंता, भंडारदरा धरण (दि. १७/०६/१९९६ ते दि. २८/०७/२००२), पत्नी सौ. मंगल हनुमंत देशमुख, चि. संग्राम ह. देशमुख (मुलगा), कु. पुजा ह. देशमुख (मुलगी) भेट दिनांक - १७ ऑगस्ट, १९९८.)

“धरणाच्या दगडी भिंतीत नातवाने शोधल्या-आजोबांच्या कर्तृत्वाच्या खुणा.”

संदर्भ - दैनिक लोकसत्ता(अहमदनगर), दिनांक : १८ ऑगस्ट १९९८.

प्रकाश टाकळकर.

ज्या धरणाच्या बांधकामावर 'इंजिनियर' म्हणून आजोबांनी काम केले, ते धरण पाहण्यासाठी त्यांचा नातू येऊन गेला. सात समुद्र पार करून तो आला. ते धरण होते भंडारदरा धरण! अमृतवाहिनी प्रवरेवरील अमृतमहोत्सव साजरा केलेले भंडारदरा धरण!

जे रोपटे रूजवण्यासाठी आजोबांनी हातभार लावला, ते त्याचे आजचे रूप पाहून नातू सुखावला. भंडारदरा येथे वर्षभर पर्यटकांचा ओघ सतत चाललेला असतो. क्वचित कधी विदेशी पर्यटकही येतात. असाच एक विदेशी पर्यटक अलिकडेच येऊन गेला. त्यांचे नाव-प्रा. चार्लस हॅरिसन वॅलेस!

पण त्याचे येणे केवळ पर्यटक म्हणून नव्हते. काही जून्या स्मृती आणि भावनिक ओढीने येथे खेचून आणले.त्यांच्या आजोबांनी इंजिनियर म्हणून ६ वर्षे भंडारदरा धरणाचे काम केले.त्यांच्या वडिलांचा जन्म भंडारद-यालाच झाला. आजोबांची कर्मभूमी आणि वडिलांची जन्मभूमी पाहण्यासाठी ६४ वर्षांचे प्राध्यापक चार्लस भंडारद-याला आले होते.

'लंडन इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन डिझायनिंग' मध्ये चार्लस प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. भंडारदरा धरण बांधण्यास सुरूवात झाली तेव्हा त्यांचे आजोबा इंजिनियर म्हणून तेथे काम करीत होते. सन १९०८ ते १९१४ या कालावधीत हॅरिसन कुटुंबियांचे वास्तव्य भंडारद-याला होते. हे कुटुंब १९१४ मध्ये इंग्लंडला परतले. प्रा.चार्लस यांच्या वडिलांचा जन्म भंडारदरा येथेच झाला.वडिल इंग्लंडच्या नौसेनेत अधिकारी होते.

आपल्या काही सहका-यांसोबत प्रा. चार्लस नुकतेच भारतभेटीवर आले होते. बरोबर असणा-यांना मुंबई येथेच ठेवून मागील आठवड्यात ते एकटेच भंडारद-याला आले. दिवसभर हिंडून त्यांनी धरण आणि परिसर पाहिला.काही ओळखीच्या खुणा आढळतात का, याचा मागोवा घेतला.भंडारद-याचे शाखा अभियंता श्री.हनुमंत देशमुख यांच्याशी सायंकाळी धरणावरच प्रा. चार्लस यांची भेट झाली. त्यामुळे त्यांना धरणासंदर्भात अधिक माहिती मिळाली.

हे वर्ष भंडारद-याचे अमृतमहोत्सवी वर्ष आहे. व त्याच वर्षी आपण भंडारद-याला भेट देत आहात. हे श्री.देशमुख यांच्याकडून समजल्यावर प्रा.चार्लस यांना आनंद झाला.कोपरगांव येथील पाटबंधारे विभागाच्या एका कालवा शाखेला प्रा. चार्लस यांचे आजोबांचे नाव देऊन तत्कालिन सरकारने त्यांच्या कर्तृत्वाची दखल घेतली आहे.शाखा

आजही 'हॅरिसन बॅच' म्हणून ओळखली जाते.अशी माहिती श्री.देशमुख यांनी त्यांना दिली.त्यामुळे प्रा.चार्लस आश्चर्यचकित आणि आनंदितही झाले.

भंडारदरा धरणाच्या भिंतीजवळ बसविलेल्या एका कोनशिलेवर धरणाच्या बांधकाम काळात कार्यरत असलेल्या मुख्य अधिका-यांची नांवे कोरलेली आहेत.त्यातील काही जण आपले नातेवाईक असल्याचे प्रा. चार्लस यांनी श्री.देशमुख यांनी सांगितले.

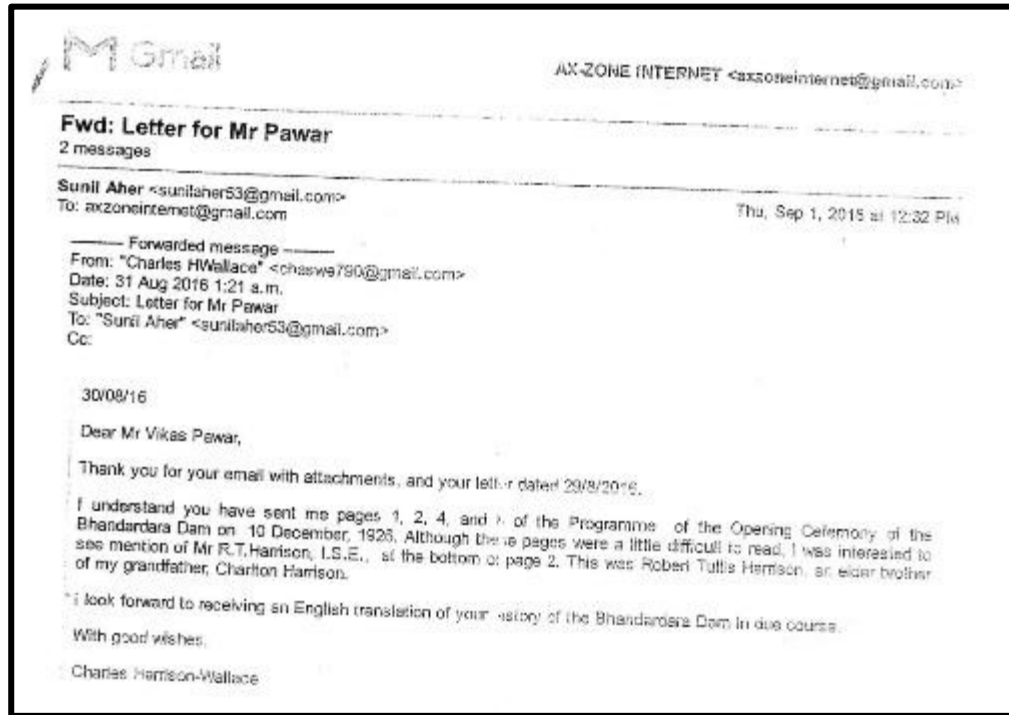
ती सायंकाळ प्रा. चार्लस यांनी श्री.देशमुख यांच्या समवेतच व्यतित केली.तो दिवस गोपाळकाल्याचा होता. भंडारदरा येथे सुरू असलेला दहिहंडीचा कार्यक्रम त्यांनी पाहिला. दोघांच्या गप्पांतून माहितीची देवाण-घेवाणही झाली. श्री.देशमुख यांच्या निमंत्रणाचा स्विकार करीत प्रा.चार्लस यांनी रात्रीचे जेवण त्यांच्याकडेच घेतले.

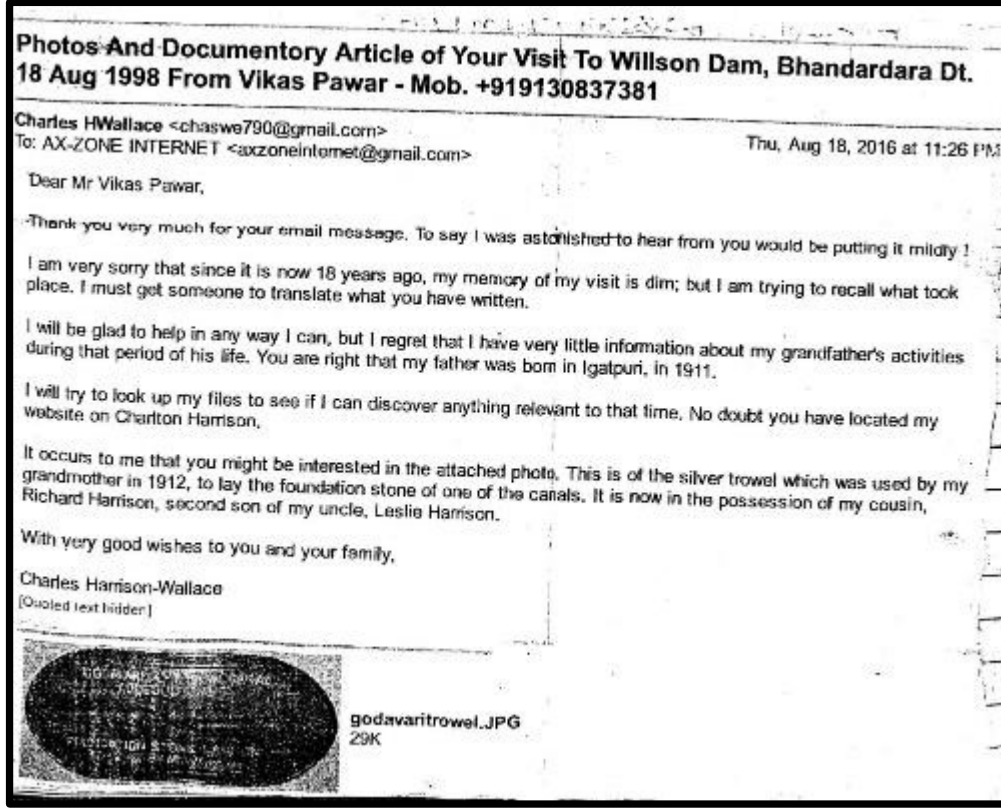
सध्या श्रावण महिना सुरू आहे. हिंदू लोक या महिन्यात घरी केवळ शाकाहारच घेतात अशी माहिती श्री.देशमुख यांनी त्यांना दिली.त्यांनी त्यांच्यासाठीच खास पुरणपोळीचे जेवण बनविले. पुरणपोळी, भजी, कुरड्या, सार-भात असे मराठमोळे जेवण प्रा. चार्लस यांना खूपच आवडले.

भंडारद-याच्या भेटीच्या अशा अनेक सुखद आठवणी बरोबर घेऊन प्रा. चार्लस परतले. या भेटीमुळे त्यांच्या जुन्या स्मृती चाळवल्या गेल्या. कौटुंबिक भावविश्वाला उजाळा मिळाला. श्री. देशमुख यांच्या मनाच्या कप्प्यातही हा पर्यटक दीर्घकाळ रेंगाळत राहिल.

प्रा. चार्लस यांचेसोबत झालेला पत्रसंवाद...

charksHWaLlace<chaswe790@gmail.com

त्यांना ई-मेलद्वारे पत्र पाठविले. हा मेल त्यांच्यापर्यंत पोहोचेल की नाही, याची शंका असतांना माझा सुखद अपेक्षाभंग झाला. थेट प्रा. चार्लस यांचेच पत्रोत्तर आले. हा माझ्यासाठी सुखद धक्का होता. आणि आज जवळपास २१ वर्षानंतर त्यांचेशी ई-मेल द्वारे पत्रसंवाद होतो आहे. याचा मला खूपच आनंद होतो आहे.

तुमच्यामुळेच हा ब्रिटिश पाहुणा त्यांच्या आजोबांनी बांधलेले भंडारदरा धरण पहावयास आला.

खरंच, ही खूप छान भावना आहे.

ब्रिटिशांनी जपलेल्या या प्रेमळ बांधिलकी बदल आणि आज इतक्या वर्षानंतरही आमच्या नविन पिढीला आनंद मिळवून दिल्याबद्दल !

त्याकरिता तुम्हांला...

Thank you Her Excellency...!

पुढे जाण्यापूर्वी ... एक गोड गूळ आठवण !

येथील लोक पावसावर आधारित कोरडवाहू शेती करत होते. विहिराच्या आणि पडणा-या पावसाने साठलेल्या नदीच्या पाण्यावर बागायती प्रयोग येथे केले जात असत म्हणजे ऊसाची शेती केली जायची. त्यावर चालणारा गुळाचा उद्योग हा जिल्ह्यातील महत्त्वाचा उद्योग होता. गुळाला त्यावेळी सर्वत्र जास्त मागणी होती. दुस-या महायुद्धापूर्वी सर्वसामान्य लोक गुळाचा वापर मोठ्या प्रमाणात करत असत.

त्यामुळे येथल्या गुळाच्या पारंपारिक उद्योगांच्या गुळपेठांचे भारतभर जाळे पसरलेले होते. प्रवरा खो-यातील गुळाच्या बाजापेठा उत्तर दक्षिणेशी जोडल्या गेल्या.

गुळनिर्मितीसाठी फार उच्च प्रतिचे तंत्रज्ञान लागत नव्हते व त्यासाठी भांडवली खर्चही शेतक-यांना परवडत होता. आणि म्हणून गरीबातल्या गरीब माणसाला गुळ परवडत असे.

त्यानंतर थोड्याच काळात प्रवरा व अन्य नदीखो-यात ऊसाचे क्षेत्र वाढले. आणि त्यामुळे कारखान्यात साखर तयार होऊ लागली. त्याचा परिणाम गुळाच्या उत्पादनावर झाला आणि मग गुळाचे उत्पादन कमी झाले.

तेव्हा गुळ असा बनवला जायचा !

चार बैली चरकातून ऊस गाळून रस टिपाडात साठवायचा. प्रचंड मोठ्या चुलांगणावर चार मोठे कान असलेली कढई ठेवायची. साठवलेला रस कढईत ओतायचा. चुलांगण ढणढणा पेटायचं, रस उकळू लागला, त्यावर वाफा निघू लागल्यावर कढई उतरून ठेवायची. रस बादल्यांमध्ये ओतून गुळाच्या भेल्या बनवायच्या. ऊस चरकात घालतांना त्यात लिंबू, लसूण, आलं घातलं जायचं. चवदार रस पोटभर प्यायला मिळायचा. रस घट्ट होत असतांना त्यात शेंगदाणे घालून साईची बर्फी व गुडदाणी बनवायची. ऊसाच्या चुट्टीने कढईतून गुळ खायला मजा यायची.

गावठी मेजवानी गुळाची काकवी लोक भाकरीबरोबर खात असत. गु-हाळ लागले की गाव कसं चैतन्याने फुलून जायचं. पाहूणे, रावळे, सगेसोयरे बोलावले जायचे. सर्वांना रस, गुडदाणी भरपूर मिळायची. सर्वसामान्य शेतक-यांच्या जीवनात सणाशिवाय आनंदी बनवणारा गु-हाळ लागल्याचा हंगाम असायचा.

गुळ तयार करण्यासाठी खास तज्ञ माणूस बोलावला जायला, त्याला 'गुळ्या' असं म्हणत. उकळलेल्या रसाला तार आली की नाही हे त्यालाच समजायचे. क्वचितच एखादे आधण बिघडायचे.

गुळाच्या भेल्या, काकवी, गुडदाणी, साईबर्फी याची आठवण येऊन त्याची जिभेवर चव रेंगाळू लागली. ती गोड आठवण तुमच्यामुळे झाली म्हणून तुम्हाला..

Thank you Her Excellency...!

प्रवरेने येथील जलसंस्कृतीचे जतन व संवर्धन केल्याचे मागील काही शतकांच्या वाटचालीतून दिसून आले आहे.

प्रवरा पश्चिमेकडून पूर्वेकडे (२३० कि.मी.)एकाच जिल्ह्यातून वाहणारी नदी आहे. पण प्राचीन काळापासून या देशामध्ये होणारे दळणवळण जसे पैठण-जुन्नर, पैठण-नाशिक,

नाशिक-नगर, नाशिक-पुणे-मुंबई-नगर हे याच नदीच्या सान्निध्यातून होत असल्याने सर्व सार्थ वाहपथ, व्यापारी महामार्ग प्रवरेच्या सान्निध्यातून जात होते व जात आहेत. तसेच पारनेर, भंडारदरा, इगतपुरी-कल्याण हा राजमार्ग होता, तेथून कलकत्यापर्यंत माल जात होता. नेवासा ते रतनगड हा महामार्ग त्या काळात महत्वाचा होता. आणि संगमनेर, अकोले, सिन्नर हे या मार्गावरील महत्वाचे थांबे होते.

या मार्गावरील भव्य शिवमंदिरे आणि बाजारपेठा याची खात्री देतात. शिवमंदिरालगतच प्रशस्त बारवेची निर्मिती करण्यात आली होती. बाजारपेठा त्या काळात सुध्दा प्रामुख्याने कृषीसंपन्न व समृद्ध असाव्यात याची कल्पना येते. आधुनिक काळात भंडारदरा प्रकल्पापासून याची संपन्नता वाढत आहे हे विशेष.

१८१८ मध्ये पेशवाई नष्ट झाल्यावर इंग्रजांनी मराठी प्रदेशावर आपल्या प्रशासनाची पकड दृढ करण्यास आरंभ केला.

मात्र त्याची सुरुवात अहमदनगर पासून केली. व हा जिल्हा आपल्या वर्चस्वाखाली आणला. त्यावेळच्या अहमदनगर जिल्ह्याची व्याप्ती आजच्या जिल्ह्याच्या जवळजवळ दुपटीएवढी होती.

त्यांच्या राजवटीची झळ जिल्ह्यातील आदिवासींपासून साम्राज्यातील सामान्य माणसांपर्यंत पोहचली.

सततचा दुष्काळ, नापिकी, जनतेची उपासमार, सावकार व जमिनदारांकडून गोरगरीब शेतकरी, आदिवासींची लुटालूट. ब्रिटिश शासनाविरुद्ध आदिवासी क्रांतीकारकांनी केलेला उठाव!

या व इतर छोट्या-मोठ्या घटना क्रमशः पद्धतीने आपल्याला सादर करतो.

अनुक्रमणिका

१. १८०३-०४ महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळ - व महाराष्ट्र प्रांतात ब्रिटिशांचा एकछत्री अंमल सुरू.
२. आदिवासी क्रांतिकारकांचा — ब्रिटिश राजवट व सावकारशाही विरुद्ध संघर्ष. १८२८ ब्रिटिश शासनाची महसूल पध्दत.
३. डेक्कन रॉयट्स कमिशन — १८६०-६७.
४. भंडारदरा धरण निर्मितीची कहाणी - आधी कालवे मग धरण.
५. सिंचन — प्रवरा कालवे.
६. भंडारदरा धरण विविध माहिती, जलसंपदा विभाग, पाटबंधारे विभाग - अहमदनगर.
७. विल्सन डॅम स्कीम, मुंबई स्टेट.
जनरल नोट ऑन - भंडारदरा इरिगेशन प्रोजेक्ट.
८. 'इस्वरदा' चे नामांतर 'भंडारदरा'!
९. ब्रिटिश कालीन अमीट ठसे - रस्ते, पूल, विश्रामगृह, इमारती इत्यादी.
१०. भंडारदरा धरण निमंत्रणपत्रिका — १० डिसेंबर १९२६.
११. भंडारदरा धरण बांधकाम - सन १९१२. बांधकाम पूर्ण जून १९२६ व उद्घाटन सोहळ्याचे छायाचित्रे, दि. १० डिसेंबर १९२६.

शंभर वर्षांपूर्वी 'रोजगार हमी योजना' हा शब्द अस्तित्वात नव्हता. पण दुष्काळ पडला की लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारच्या वतीने कामे सुरू केली जायची. त्यांना 'रिलिफवर्क' म्हणत. त्यावेळच्या कामांचे स्वरूप, अधिका-यांचे वागणे, भ्रष्टाचार, मजूरांना होणारा त्रास आणि सध्याची 'रोहयोची' कामे यात फारसा फरक पडलेला नाही.

‘केरळ कोकिळ’, या मासिकाच्या एप्रिल १८९७ च्या अंकात तेव्हाच्या कामांचे आणि मजुरांच्या दुःखाचे प्रत्ययकारी वर्णन या फटक्यात करण्यात आलेले आहे.

मोसमी पावसानं दगा दिल्याने १८९६-९७ मध्ये संपूर्ण नगर जिल्ह्याला तडाखा बसला. सरकारला १४ महिने टंचाई कामे सुरू ठेवावी लागली. या कामांवरील मजुरांची संख्या १ लाख ९ हजार ८२९ होती.

पहिले 'रिलीफ वर्क' १८०४ मध्ये

२८ मे १४९० रोजी अहमद निजामशाहने नगर हे शहर वसवायला सुरूवात केली. 'कोटबाग निजाम' ही अहमदशाहने उभी केलेली पहिली वास्तू. नंतर तेथेच भुईकोट किल्ला बांधण्यात आला.

दोनशे वर्षांपूर्वी म्हणजे सन १८०४ च्या दुष्काळात नगरमधील पहिले 'रिलीफ वर्क' याच किल्ल्याच्या साक्षीने सुरू झाले. जनरल वेलस्लीने नुकताच नगर शहराचा कब्जा घेतला होता.

इथे आल्यावर त्याला सामना करावा लागला तो भीषण दुष्काळाशी. वेलस्लीने नगरचा कलेक्टर मेजर ग्राहमला तातडीने दुष्काळी कामे सुरू करण्याचा आदेश दिला. कामाच्या बदल्यात धान्य देण्याची सुचनाही त्याने केली. किल्ल्याच्या खंदकाभोवती मातीचा भराव टाकण्याचे काम तेव्हा करण्यात आले. नंतर किल्ल्याला तसेच नगर शहराला पाणी पुरविणारे 'अॅक्वाडक्ट' भूमिगत नळ स्वच्छ करण्याचे काम वेलस्लीच्या आदेशाने करण्यात आले. या कामांमुळेच तसेच परिसरातील अनेक गावांमधील मजुरांच्या रोजगाराचा प्रश्न सुटू शकला. नगर शहराला एकेकाळी तब्बल १५ खापरी नळांद्वारे पाणी पुरवले जात असे. येथील गर्भगिरी डोंगरावर पडणारे पावसाचे अडवून, साठवून नंतर मोटेने या पाण्याचा उपसा करून ते नगर शहरातील विविध भागांना पुरवले जायचे. भुईकोट किल्ला, दिल्ली दरवाजा, गांधी मैदान, नालेगांव, मिस्किन मळा, सावेडी आदी भागात या पाणी योजनांचे अवशेष आजही दिसतात.

सार्वजनिक ठिकाणी पाणी भरण्यासाठी हौद असायचे. 'कारंजे' या नावाने ते ओळखले जायचे. बारातोटी कारंजा, सोळातोटी कारंजा, चौपाटी कारंजा, लक्ष्मीकारंजा प्रसिध्द होते. यातील काही नावेच आता उरली आहेत.

या योजनेचे जुन्या खापरी नळांचे, अॅक्वाडक्टचे अवशेष आजही जेव्हा जुने वाडे पाडून नव्या अपार्टमेंटसाठी पाया खोदताना अनेक ठिकाणी सापडतात. त्यात अॅक्वाडक्टसाठी चुना व दगडांत केलेले जुने बांधकाम सापडते.

ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालयात नकाशा —

जगभरातील मोजक्याच शहरात खापरी नळ योजना होत्या. नगर शहर हे त्यापैकी एक असून विविध देशांचे अभ्यासक या पाणी योजनेचा अभ्यास करण्यासाठी येत असतात. नगर शहरातील खापरी नळ योजनेचा ब्रिटिशांनी तयारे केलेला नकाशा ऐतिहासिक वस्तु संग्रहालयात आहे. खापरी नळांचे काही अवशेष तिथे पाहावयास मिळतात.

... त्या दुष्काळाच्या नोंदी वाचतांना आजही येतो अंगावर काटा...

.... स्थिती इतकी बिकट की प्यायला घोटभर पाणी मिळणंही अवघड झालं होतं. पाऊस नसल्याने धान्यच पिकलं नव्हतं. लोक रानावनात जाऊन मिळेल तो झाडपाला आणायचे आणि तोच उकडून पोटातली आग शमवायचे.

गरिबांवर तर अक्षरक्षः माती खाण्याची वेळ आली. चिंचेची कोवळी पानं पांढ-या मातीत कालवून लोक खात. ज्या पशूंची पुजा केली जायची, धर्मात ज्यांना पवित्र मानलं होतं, त्यांची हत्या करून काहींनी उदरनिर्वाह केला. काहींनी तर जगण्यासाठी चक्क पोटाची मुलं मारून खाल्ली. ही विदारक स्थिती होती दोनशे वर्षांपूर्वीच्या सन १८०३-०४ च्या महाभयंकर दुष्काळातली. तेव्हाचे हे वर्णन सन १८८४ मध्ये ब्रिटिश सरकारने प्रसिध्द केलेल्या गॅझेटियर मधील आहे. ते वाचतांना आजही अंगावर काटा उभा राहतो.

दुष्काळ नगरच्या पाचवीला पुजलेला. नगरच्या इतिहासात १२ मोठ्या दुष्काळांची नोंद आहे. त्यातील म्हणजे सन-१३९६ ते १४०८ चा दुष्काळ भयावह होता. हा दुष्काळ दुर्गादेवीचा (डिस्ट्रॉयर) दुष्काळ म्हणून ओळखला जातो.

सलग बारा वर्षे पावसावाचून गेली. धान्याचे भाव गगनाला भिडले. तेव्हा एक रूपयालाही खुप किंमत होती. पण दुष्काळात रूपया देऊन शेरभरही धान्य मिळेना. गावंच्या गावं ओस पडली. या दुष्काळाचा परिणाम पुढे ३० वर्षांपर्यंत जाणवला.

सन १४६० चा दुष्काळ 'दामाजी पंतांचा दुष्काळ' म्हणून संबोधला जातो. मंगळवेढ्याच्या संत दामाजीने सरकारी कोठार खुले करून लोकांना धान्य दिले.ते याच दुष्काळात.

सन १५२०, १६२९-३०, १७९०-९४ हे दुष्काळही खुप हानी पोहचवून गेले. या दुष्काळात हजारो जनावरे मेली. माणसांनाच अन्नपाणी मिळण्याची 'मारामार' तर जनावरांसाठी चारा-पाणी कोठून आणणार.

सन १७९४ च्या दुष्काळातून नगर जिल्ह्यातील माणसे सावरत नाहीत, तोच १८०२ मध्ये निसर्गाचा प्रकोप झाला. १८०२-०३-०४ च्या दुष्काळात भर पडली ती लढाईची. यशवंतराव होळकर लढाईच्या धामधुमीत होते. शत्रुसैन्य लुटालुट करीत होते. फत्तेसिंह माने आणि मुहम्मदखान पठाणने गोदाकाठची गावे लुटण्याचा सपाटाच चालवला होता. पेंढारी गावेच्या गावे लुटीत होते. साठवलेले धान्य पळवले जात होते. घोड्यांच्या चा-यासाठी उभी पिके सैनिक कापून नेत. अशी एक वेळ आली की कुठे धान्यच शिल्लक राहिलं नाही. भयंकर अशी परिस्थिती ओढवली.

ज्या दुष्काळग्रस्त आजारी लोकांना काम करणे जमत नसे, अशांसाठी अन्नछत्र उघडण्यात आले. दररोज ५ हजारांवर लोक तेथे जेवत. असे असूनही दररोज ५० तरी माणसे नगरमध्ये मरत असत !

सन १८०२-०३-०४ च्या दुष्काळानंतर १८२४, १८३२-३३, १८४५-४६, १८३२-१८६८, १८७६-७७, १८९६-९८, १८८९, १९०१, १९०५, १९०६, १९११, १९१२, १९१८-१९ मध्येही दुष्काळ पडले. विसाव्या शतकातील १९५२, १९७२ चा दुष्काळ लोक अजूनही विसलेले नाहीत. अशा भयानक परिस्थितीत महाराष्ट्र प्रांतात ब्रिटिशांनी एकछत्री अंमल सुरू केला.

त्यांनी इथल्या राज्यव्यवस्थेत बदल करण्यास सुरूवात केली. विविध प्रकारचे कर लादले गेले. महाराष्ट्रातल्या ग्रामीण भागात त्यावेळी पैसा ही अतिशय दुर्मिळ गोष्ट होती.

वस्तुविनिमयातून व बलुतेदारी पध्दतीमुळे सर्व काही सुरळीत चालले असतानाच पैशाला महत्त्व प्राप्त होऊ लागलं होतं. त्याचवेळी एलफिन्स्टन यांना मुंबई इलाख्याचा गव्हर्नर म्हणून नेमण्यात आलं होतं.

त्याने पुर्वीच्या सर्व व्यवस्था तातडीने बदलण्यास सुरूवात केली. 'इंग्लंड' मध्ये ज्या पद्धतीने राज्यव्यवस्था होती. त्या पद्धतीने त्याने वेगवेगळ्या इलाख्यांची आखणी करण्यास सुरूवात केली. सुमारे ८० हजार चौरस मैल क्षेत्रफळ असलेल्या भूभागाचे पाच नवीन जिल्हे त्याने तयार केले. या सर्व जिल्ह्यांसाठी वेगवेगळे प्रमुख नेमण्यात आले. किल्लेदार, गडकरी यांची पूर्वीची वतने रद्द झाली. आदिवासी भागातील जनतेसाठी तर हे सर्व काही अगदीच नवीन होतं. आजवर पैशाशी फारसा संबंध न आलेल्या आदिवासींवरही कर लादले गेले. जंगलांचे नवीन कायदे तयार करण्यात आले. 'जंगल' हेच आपलं विश्व असणा-या आदिवासींच्या जीवनात या घटनेने मोठी खळबळ उडाली.

याच दरम्यान संपूर्ण भारतातील छोटे, मोठे राजे, संस्थानिक ब्रिटीशांचे मांडलिक झाले होते. इंग्रजांच्या तैनाती फौजा घेऊन आपलं नामधारी राज्य सांभाळण्यातच अनेकांना समाधान वाटत होतं. सर्वच संस्थानिकांची ही अवस्था झाल्याने त्यापूर्वी शेजारी-शेजारी असणा-या दोन राज्यांमध्ये होणारी युद्धेही आता संपली होती.

काहींचा मात्र इंग्रजी राजवटीला कडाडून विरोध होता. ते मात्र वेळोवेळी प्रतिकार करीत होते. काहींचा या राजवटीला विरोध असूनही ब्रिटीशांच्या ताकदीचा अंदाज असल्याने ते सर्व काही निमूटपणे सहन करीत होते.

गावोगावचे पाटील, सावकार, जमिनदार, वतनदार यांचा स्थानिक जनतेवरील प्रभाव मात्र कायम होता. मानापानाची भूक असलेल्या अशा मंडळींना कसे हाताळावे याची धूर्त ब्रिटीशांना चांगलीच माहिती होती. या मंडळींना 'रावबहादूर', दिवानबहादूर, जहागिरदार' अशा पदव्या देऊन इंग्रजांनी त्यांना आपलंसं करायला सुरूवात केली होती.

ब्रिटिश शासनाची (लॉर्ड कॉर्नवॉलिस) जुलमी महसूल पद्धत – १८२८.

इंग्रजांनी १८२८ पासून महसूल गोळा करण्याची पद्धत बदलवली होती. आधीची नांगरपट्टीची पद्धत जाऊन आता नवी जुलमी शेतसा-याची पद्धत इंग्रजांनी लागू केली होती.

शेतात चालणा-या नांगरावरून नि प्रत्यक्षात लागवडीखाली आलेल्या शेत जमिनीवरून, पिकलेल्या धान्यांच्या रूपात महसूल गोळा करण्याची पद्धत जाऊन जमीन पिको वा न पिको, जमिनीच्या एकुण मोजणी आकारावरून रोख रकमेच्या स्वरूपात महसूल गोळा करण्याची पद्धत लादली जाऊ लागली होती.

दुष्काळ, अतिवृष्टी, नापिकी याचा कशाचाच विचार न करता महसूल वसूल होऊ लागला. बदललेल्या परिस्थितीमुळे शेतकरी, कष्टक-यांमध्ये मोठा असंतोष खदखदत होता. महसूल भरण्यासाठी आता रोख पैशाची आवश्यकता भासत होती. तो उपलब्ध नसल्यास कर्जाने तो उपलब्ध करणे भाग होते. यातूनच मग वाण्यांकडून कर्ज, मग जमिनीचं तारण, जप्ती वगैरे सुरू झालं होतं. सावकारशाहीच्या जुलमी व्यवस्थेचा अशा प्रकारे उदय झाला होता.

परप्रांतातील मारवाडी आणि गुजराती वाण्यांनी खेड्यापाड्यात दुकाने सुरू केली. शेती आणि गुरे-ढोरे पाळणा-या कोळ्यांकडून वाणी उत्तम प्रतीचा तांदूळ आणि लोणी घेत असत, तर कोळ्यांना लागणारे सामान उधारीवर देत असत. सा-यासाठी कोळ्यांना रोखीची गरज असल्याने ते वाण्यांकडून कर्ज घेऊ लागले. राजूर या एकाच गावातील चार गुजराती, वाणी भोवतालच्या छत्तीस गावांतील लोकांना कर्ज देत असत. कर्जफेड न करणा-यांविरूद्ध दावे दाखल करून मालमत्ता जप्त करण्याचे हुकूमनामे मिळवीत.

याप्रकारे सावकारांनी अडाणी कुणबी-आदिवासींच्या अज्ञानाचा भरपूर फायदा उठवला. दुप्पट चौपटीच्या व्याजशोषणाचे व त्यातूनच जप्तीचे सारे रेकॉर्ड तोडले गेले

नि सर्वसामान्य रयत मेटाकुटीला आली. दाद मागायला कुणाकडेच सोय राहिली नाही. सावकार, पोलिस, सरकार सारे एक झाले. सावकारशाहीमुळे गोरगरीब जनता अक्षरशः नागवली गेली. सावकारी त्रासाचे हे थैमान पुढे पन्नास वर्षे तरी चालू होते. असंतोष याहीमुळे होताच.

या सर्व गोष्टींना 'गोरा साहेब' कारणीभूत आहे हे आदिवासींच्या लक्षात आले होते. मुळच्या लढवय्या असलेल्या आदिवासींनी सावकार व इंग्रजांविरुद्ध बंड पुकारण्यास सुरुवात केली.

या अस्वस्थतेची, असंतोषाची दखल तत्कालीन मुंबई सरकारला घेणं भाग होतं. अशा प्रदेशातील जनता केव्हा उठाव करील याचा नेम नसतो.

आदिवासी क्रांतीकारकांचा लढवय्या इतिहास!

महाराष्ट्र प्रांतात कंपनी सरकारचं राज्य सुरू झालं. सुरूवातीला सगळं व्यवस्थित चाललं. मात्र जसजशी इंग्रजांची राज्यकारभारावर पकड घट्ट बसू लागली.

तसतसे महाराष्ट्रातील सरदार, अमीर उमराव, देशमुख, देशपांडे आपआपल्या वतनाच्या पगडया सांभाळण्यासाठी इंग्रज दरबारी लांगूल चालन करण्यात धडपडू लागले होते.

इकडे संपूर्ण महाराष्ट्रप्रांतातील जनतेत गोंधळ माजला होता. कुणीच कुणाचे नाही, अशा सगळ्या युद्धसदृश्य दुष्काळी परिस्थितीत अन्नधान्याचा तुटवडा व गुराढोरांचे हाल अशी बिकट परिस्थिती निर्माण झाली.

याच काळात परकीय इंग्रज सरकार प्रमाणेच स्वकीय परंतु पर प्रांतातुन आलेल्या सावकारांनीही गोरगरीब जनतेला लुबाडायला सुरूवात केली.

त्याचबरोबर इंग्रजांनी येथील आदिवासी नायकांवर नियम, कायदे कानून लादून त्यांच्या अधिकारांचा संकोच करायला सुरूवात केली. पगाराव्यतिरिक्त जनतेकडून परस्पर देणग्या वगैरे वसुली करू नये, असे सांगून नजराणे, बक्षिसी वगैरे स्विकारण्याचे अधिकार इंग्रजांनी काढून घेतले.

या भागातील ३० किल्ल्यांवर व गडांवर हे छोटे-छोटे वतनदार रखवालीचे काम करीत असत. त्यांचे सर्व अधिकार काढून घेतल्याने हे वतनदार, रखवालदार संतापले. त्यांनी उठाव करण्याचा निश्चय पक्का केला.

याचवेळी जुन्नर ते त्र्यंबकच्या डोंगर,द-या-खो-यातील महादेव कोळी, भिल्ल, ठाकर, रामोशी हे इंग्रजी सत्तेच्या विरुद्ध उठाव करीत होते. कोळी समाजातील हे लढवय्ये सैनिक, वतनदार, रखवालदार यांचे किल्ले, घाट आणि मुलुखाची राखण करण्याबद्दल कोळ्यांना असणारे अधिकार आणि नेमणूका इंग्रजांनी रद्द केल्या.

किल्ल्यांचे तट पाडून टाकले आणि किल्ले निकामी केले. कोळी नाईकांचे पगार कमी केले, त्यांना कामावरून काढून टाकले. त्यामुळे कोळ्यांमध्ये मोठा असंतोष होता.

इंग्रजांना आपले अधिकार मान्य करायला भाग पाडण्यासाठी, तसेच महसूल वसुलीच्या पद्धती विरोधातला रामजी भांगरे यांनी १८ व्या शतकात पहिला उठाव केला. सोबत रतनगडचा किल्लेदार गोविंदराव खाडे यांनीही ब्रिटिश शासन व सावकारशाहीविरुद्ध लढा उभारला. रामजी भांगरे व गोविंदराव खाडे यांनी त्यांच्या इलाख्यात इंग्रजांना महसूल देणं बंद केलं. कुलकर्णी आणि सावकार प्रसंगी धोपटून त्यांची नाकं कापून गावागावातून हुसकावू लावले.

अडल्या नडल्या गरीब शेतक-यांना लुबाडणा-या सावकारांवर रामजी धाडी टाकतो म्हटल्यावर या नाडल्या गेलेल्यांची सहानुभुती, पाठिंबा आपोआपच रामजींना मिळाला. रामजींच्या या बंडामागे हे सारे श्रमिक, कष्टकरी मोठ्या धीरानं उभे राहिले. रामजी एवढ्यावरच थांबला नाही. आपल्याला पाठिंबा देणा-या या रयतेला जखडून ठेवणा-या सावकारांच्या कागदपत्र दप्तरांकडेच रामजींनी मोर्चा वळवला.

धाडीच्या वेळी आता सावकारांची दप्तरे, कागदपत्रे, वचनचिठ्ठ्या, गहाणखतं जाळली जाऊ लागली. अडले नडलेले गरीब कुणबी यामुळे सावकारांच्या जोखडातून मुक्त होऊ लागले.

एकीकडे सावकारी शोषणापासून या बंडाने आदिवासींना नि गोरगरीब कुणबी शेतक-यांना वाचवायला सुरूवात केली होतीच. पण दुस-या बाजूला जुलमी पद्धतीने शेतसारा वसूल करणा-या सरकारी अधिका-यांनाही वचक बसवणं रामजीनं सुरू केलं होतं. या दोन्ही कारणांमुळे रामजीचं बंड, त्यांच्या वैयक्तिक अधिकारासाठीच बंड राहिलं नाही, ते सामान्यांचं, शोषितांचं, शोषकांच्या विरोधाचं बंड झालं.

बंड मोडून काढण्यासाठी कुप्रसिध्द असलेल्या कॅप्टन मॅकिटॉशची जेव्हा रामजीचं बंड मोडण्यासाठी नेमणूक झाली, तेव्हा या अशा व्यापक पाठिंब्यामुळे त्याला रामजीचं बंड सहजा-सहजी मोडता आलं नाही. प्रखर प्रतिकाराचा त्याला सामना करावा लागला. कवायती फौज, आधुनिक हलकी हत्यारे, चपळ प्रशिक्षित फौज हे सारं असतांना रामजीनं नि त्यांचा सच्चा साथीदार रामा किरवानं इंग्रजांना अक्षरशः रडकुंडीला आणलं. अखेर असह्य अत्याचार, दडपशाही, धरपकड, जागोजागी पोलीस छावण्या, छापे, पाणवठ्यांवर जागता पहारा, सारखा पाठलाग, या सा-यांमुळे कॅप्टन मॅकिटॉशला रामजीचे बंड काबूत आणणे शक्य झाले.

रतनगड हा गड इ. स. १७६३ मध्ये जावजी या कोळी सरदाराच्या ताब्यात होता. मग कॅप्टन गोगार्ड याने या किल्ल्यावर १८२० मध्ये ताबा मिळविला. त्यानंतर गोविंदराव खाडे व रामजी भांगरे यांनी येथूनच कॅप्टन मॅकिटॉशबरोबर लढाई सुरू ठेवली. परंतु कॅप्टन मॅकिटॉशने त्यांना हरवले आणि मग रामजी भांगरे व त्यांचे ८० साथीदार पकडले गेले. त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरला गेला नि त्यांना जन्मठेप व काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली.

त्यानंतर रामा किरवा हा धिप्पाड शूरवीर मर्दगडी पुढे आला. त्याने २०० जणांची टोळी उभारून आपले क्रांतिकार्य पुढे सुरूच ठेवले.

इंग्रज मग रामा किरवाच्या मागे लागले. १७ व्या नेटिव्ह इन्फंट्रीचा कॅप्टन ल्युकिन, अकराव्या पलटणीचा लेफ्टनंट लॉईस आणि तेराव्या फलटणीचा लेफ्टनंट कोर्बस यांनी अखेर रामा किरवा याला पकडले. १८३० मध्ये इतर बंडखोरांना दहशत बसावी म्हणून रामा किरवाला नगरला उघड्यावर फाशी दिले.

रामजी भांगरे आणि रामा किरवाचं बंड असं मोडलं असलं तरी बंडाची कारणं जशीच्या तशीच होती. महसुलाची पध्दत, सरकार आणि पोलिसांची दडपशाही नि वाणी-

सावकारांनी चालवलेलं शोषण जसच्या तसं शाबूत होतं. बंड दडपलं गेल्याने उलट वाणी सावकारांची हिंमत आणखी वाढली होती.

१८४५ मध्ये राघोजी भांगरे यांनी बंड पुकारले. स्वराज्यनिष्ठा मोडून राघोजी इंग्रजांशी जुळवून घ्यायला तयार नव्हता. त्यांनी सावकारांवर धाडी टाकण्यास सुरुवात केली. त्यांचा खजिना लुटला, त्यांची गहाणखतं, वचनचिठ्ठ्या जाळून रयतेला कर्जमुक्त केलं. मात्र त्याही पुढे जाऊन त्यांनी एक वेगळीच गोष्ट केली. सावकारांनी अशी गरिबांची लुट थांबवावी त्यासाठी हा प्रांतच त्यांनी सोडून जावे यासाठी राघोजीनं धाडीच्या वेळी सावकारांवर दहशत बसवण्याच्या हेतूने त्यांची नाके कापायला सुरुवात केली.

ब्रिटिशांच्या पोलिस मुख्यालयावर उघड-उघड हल्ले केले. आणि मग ब्रिटिश पोलिसांनी त्यांना पकडण्यासाठी खुप प्रयत्न केले.

शेवटी १८४८ रोजी पंढरपूर येथे त्यांना पकडून आणून त्यांना ठाणे कारागृहात २ मे १८४८ रोजी त्यांचेवर एकतर्फी खटला चालवून, त्यांची बाजू ऐकून न घेता फाशी देण्यात आले.

त्याच ठिकाणी त्यांचे नाव कोरले गेले आहे. दरवर्षी २ मे रोजी भारतभरातील आदिवासी समाज बांधव तेथे जाऊन त्यांना आदरांजली अर्पण करतात. तसेच त्यांच्या जन्मगावी देवगाव, ता. अकोले, जि. अहमदनगर येथेही त्यांचा स्मृतिदिन साजरा केला जातो.

ठाणे कारागृहातील तो स्मारकस्तंभ असा !

“ भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामामध्ये या कारागृहात ज्यांनी बंदिवास भोगला आणि ज्यांनी येथे आत्मार्पण केले त्या थोर हुतात्म्यांच्या स्मरणार्थ हे स्मारक उभारण्यात आले आहे. ”

ठाणे मध्यवर्ती कारागृह -

१) राजोजी भांगरा (भांगरे)

त्याचबरोबर नांदूर शिंगोटे या संगमनेर जवळील गावचा भिल्ल भागोजी नाईक याने भिल्लांची संघटना उभारून सरकारी पोलिस ठाणे नष्ट करणे, सावकारांवर दरोडे घालणे असे इंग्रजांविरुद्ध बंड केले. त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी सुपरिटेण्डेंट ऑफ पोलिस – कॉन्स्टेबल जे-डब्ल्यू हेन्री याने प्रयत्न केला.

भागोजी नाईक याने हेन्रीला ठार केले. हेन्री साहेबांच्या मृत्यूने ब्रिटिश सरकार चांगलंच हादरलं. व्हेन्रीचे शव त्यांनी नगरला न आणता नांदूर शिंगोटे वरून थेट नाशिकला नेलं. तिथल्या ख्रिश्चन दफनभूमिंत शासकीय इतमामात हेन्रीचं दफन करण्यात आलं. त्या ठिकाणी कोरलेला मजकूर आजही स्पष्टपणे वाचता येतो.

Sacred to the memory of

JAMES WILL I AM HENRY

Lient in the 3rd European Regiment

Supdt. Of Ahmednuggur and Nassick Police, Who Was killed near Nandoor Singota, on the 4th October 1857.

in his thirty fourth year,

While gallantly leading on his men.

Against a Party of Bheels.

This tribute of love and respect.

is erected by his sorrowful widow!

सन १८५९ भागोजी नाईक आणि हारजी नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली त्यावर्षीच्या जुलै महिन्यात भिल्ल आणि कॅ. नटालच्या अधिपत्याखालील कोळ्यांची फौज यांच्या संगमनेरच्या आग्नेय दिशेस आठ मैलांवर असलेल्या दरा येथे नव्याने चकमक झाली मात्र कोळ्यांची फौज भिल्लांपेक्षा वरचढ ठरल्याने भिल्लांचा पराभव झाला. त्यात दहा भिल्ल मारले गेले. कित्येक जखमी झाले व हारजी नाईक याला तुरुंगात डांबण्यात आले. मात्र या पराभवाने भिल्ल चळवळीचा पूर्णपणे पाडाव झाला नाही. उलट अनेक जिल्ह्यांमध्ये ही चळवळ पसरली.

भागोजीने ऑक्टोबर १८५९ मध्ये कोपरगाव जिल्ह्यातील कोसाला हे गाव लुटले. भागोजीला पकडणे ब्रिटिशांना अत्यंत निकडीचे होते. अहमदनगरच्या बाहेरही त्याचा पाठलाग सुरू होता. परंतु तो चपळ असल्यामुळे कोणाच्याही हाती लागला नाही. शेवटी दिनांक : ११ नोव्हेंबर १८५९ रोजी सिन्नरमधील मिठासागर येथील सुपरिटेण्डंट फ्रॅंकसाऊटर यांना भागोजीस मारण्यात यश आले.

त्यांच्या अनेक साथीदारांनाही सुपरिटेण्डंटने मारले आणि भिल्लांचा उठाव संपुष्टात आला.

सन १८७३ मध्ये होण्या भागोजी केंगळे यांनी नाशिक, अहमदनगर, पुणे व ठाण्याच्या पूर्वेकडील भागातील सावकारांवर हल्ले केले. कारण तेच हे सावकार डोंगराळ भागातील लोकांची फसवणूक करून त्यांना लुटत असत. दुष्काळी परिस्थिती हे ही एक उद्रेकाचे कारण होते.

अपु-या सोयी सवलती आणि सावकारशाही कडून होणा-या पिळवणूकीबरोबर ब्रिटिश शासनाने देखील त्यांची खरीखुरी वस्तुस्थिती कधीच माहित करून घेतली नाही.

पारनेर, श्रीगोंदा, नगर आणि कर्जत याठिकाणीही जुलूम होत होता. ब्रिटिशांनी होण्या केंगळे याला पकडण्यासाठी खास पोलिसांची फौज तैनात केली व त्याच्यावर हजार रूपयांचे बक्षिसही लावण्यात आले होते. जुलै १८७६ मध्ये त्याला अटक करण्यात आली. अशा रितीने केंगळे पर्व संपले.

महाराष्ट्रात इंग्रज सत्तेविरुद्ध जे काही लढे दिले गेले. त्याचा आरंभ आदिवासींच्या लढ्यापासून होतो. आणि हा लढा प्रवरा खो-यातील आदिवासी लढ्यापासून सुरू होतो. पहिला लढा मांडवद (नांदगाव, जिल्हा-नाशिक, त्यावेळाचा नगर जिल्हा) येथे सन १८१८ साली महादेव कोळी, भिल्ल जमातींनी दिला. या सर्व लढ्यांचे नेतृत्व रामा किरवा, रामजी भांगरे यांनी केले होते.

त्यापाठोपाठ जुन्नरला आदिवासींनी उठाव केला. त्यामध्ये ५६ महादेव कोळी क्रांतीकारकांना प्राणार्पण करावे लागले. पुढे १८५० ते १८५९ पर्यंत भागोजी नाईक याने ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध संघर्ष केला. या सर्व उठावांचे रूपांतर पुढे स्वातंत्र्यलढ्यात झाले.

इंग्रजांनी पाय रोवण्यापूर्वी सन १७७० पासूनच आदिवासींनी लढा देण्यास सुरुवात केली होती. त्यामध्ये १७७०-७१ मध्ये कंपनी सरकारच्या विरोधात जयनाथ सिंग या आदिवासीने बिहारमधून उठाव केला होता. १८ व्या शतकातील राघोजी भांगरे, रामा किरवा, उमाजी नाईक, भागोजी नाईक यांचे सशस्त्र लढे ते तंट्या भिल्ल, हल्लीच्या झारखंड राज्यातील बिरसा मुंडा, नागालँडच्या नागराणी गायडिनलु १९२७-१९३२, मृत्यू – १७ फेब्रुवारी १९९३.

पुणे जिल्ह्यातील सहयाद्रीच्या शिवनेर मावळ भागात महादेव कोळी जमातीच्या बंडखोरांचा सावकार व सरकारशी संघर्ष. कोंड्या नवला, बाळा पिचड! १९४१-४३ या काळातील एक बंडखोर क्रांतिकारी भिमाशंकरचा वाघ सत्तु मराठी वयाच्या ११६ व्या वर्षी २६ ऑक्टोबर १९९० साली त्यांचे निधन झाले.

अशा या स्वातंत्र्यप्रिय लढवय्या आणि निसर्ग सानिध्यात राहणा-या जमातींना पर्यायी व्यवस्था करून प्रशासन व्यवस्थेत सामावून घेतले असते तर कदाचित त्यांच्या कारभारास काहीसा आधार मिळाला असता.

परंतु या प्रामाणिक व स्वामीनिष्ठ जमातींवर अविश्वास दाखवून त्यांना वा-यावर सोडून देण्यात आले. इंग्रजी राजवट सुरू होताच, त्यांनी येथील लोकांची इनामे, वतने व कर गोळा करण्याचे सर्व पारंपारिक मुळ अधिकार काढून घेण्यात आले. त्यामुळे महादेव कोळी, भिल्ल, ठाकर व रामोशी या आदिम जमातींमध्ये प्रचंड असंतोष निर्माण झाला. या जमातींनी ब्रिटिश सरकारकडे कैफियती मांडल्या व विरोध केला.

परंतु नवे सरकार ते मानण्यास तयार नव्हते. त्यातच दुष्काळानं थैमान घातलेलं. सावकार जनतेची लुट करीत असत. हे सर्व पाहून वैफल्यग्रस्त झालेल्या या लोकांनी सशस्त्र उठावाचा पुरस्कार केला.

तरीही या बंडखोरांच्या कार्यकर्तृत्वाकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहणे गरजेचे आहे. कारण ते जनसामान्यांसाठी त्यांच्या न्यायहक्कांसाठी-स्वातंत्र्यासाठी लढले आहेत. परंतु त्या ब्रिटिशांच्या जुन्या नोंदी व न्यायालयीन कागदपत्रात, गॅझेटियर मध्ये.. विविध पोलिस अधिकारी (ब्रिटिशकालीन) या सर्वांच्या तपासणीत-पुस्तकात या क्रांतीकारकांचा उल्लेख 'क्रिमिनल' (गुन्हेगार) असाच आहे.

त्यात त्यांना बंडखोर, चोर, लुटारू, देशद्रोही, पाखंडी, दरोडेखोर अशा श्लोक्या शब्दांनी बदनाम केले आहे. त्यांच्यावर जुलूम-जबरदस्ती, कैद यासारख्या शिक्षा लादण्यात आल्या. त्यांना फासावर लटकाविण्यात आले. माझ्या तालुक्यातील देवगावचा वीर क्रांतीकारक आदिवासी सुपुत्र राघोजी भांगरा यांना देखील एकतर्फी काहीही पुरावे नसतांना, बाजू ऐकून न घेता ब्रिटिश न्यायालयाने फाशी दिली. १३ एप्रिल १८४८ रोजी राघोजी भांगरा यांना फाशी देत असतांना फाशीचा दोर तुटला. आणि त्या दिवशीची

फाशी रद्द करण्यात आली. त्यानंतर २ मे १८४८ साली पून्हा दुस-यांदा वीर राघोजी भांगरा यांना फाशी देण्यात आली.याची इतिहासात नोंद आहे.

फाशी जातांना त्यांचे शब्द आजही जनमाणसात प्रसिध्द आहेत.- “ मी चोर, दरोडेखोर नाही.मला वीराचे मरण द्या. माझे शिर तलवारीने उडवा. मला फाशी देऊ नका.

एक खेद प्रकट करतो. दुःख व्यक्त करतो. माझ्या मनात-हृदयात गेली २०० वर्षांचा प्रश्न! तोही-अनुत्तरित, रूतून बसला आहे. टोकदार काट्यासारखा!

तुम्ही आयर्लंडमध्ये इंग्रजांनी केलेल्या अन्यायाबाबत माफी मागितली. दिनांक: १३ एप्रिल १९१९ रोजी अमृतसर मधील जालियनवाला बागेत भारतीयांचे रक्त सांडले. मानवजातीला काळीमा फासणारे ब्रिटिश सरकारचे हे कृत्य इतके भीषण आणि भयाण होते की, शंभर वर्षे होऊन गेली तरी त्याचा डाग ब्रिटिश शासन पुसू शकलेले नाही.

आज जालियनवाला बाग हत्याकांडाला शंभर वर्षे पूर्ण होत आहेत. यानिमित्ताने इंग्लंडने माफी मागावी, अशी मागणी ब्रिटिश संसदेत सत्ताधारी, विरोधी पक्षसदस्यांनी केली होती. त्यावर ब्रिटनच्या पंतप्रधान थेरेसा मे यांनी ‘लाजीरवाणा डाग’ असे संबोधत ब्रिटिश हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये निवेदन केले. वर्तमान ब्रिटिश सरकारची भूमिका मांडतांना पंतप्रधान आपल्या निवेदनात म्हणाल्या की, राणी दुस-या एलिझाबेथ यांनी सन १९९७ मध्ये जालियनवाला बागेला भेट दिल्यानंतर म्हटल्याप्रमाणे भारतासोबतच्या इतिहासातील ही क्लेशकारक घटना आहे. जे घडले व जे भोगावे लागले त्याबद्दल आम्ही अत्यंत दिलगीर आहोत.

भगतसिंग मेमोरियल फाऊंडेशन, या पाकिस्तानमधील एका संस्थेने अॅड.इम्तियाज रशीद कुरेशी यांनी भगतसिंग व त्यांचे सहकारी सुखदेव व राजगुरू यांचे वरील लाहोरमधील खटला निपःक्षपातीपणे चालला का? यासंबंधाने या प्रकरणाची फेरसुनावणी

घेण्याची याचिका लाहोर कोर्टात दाखल केली आहे. या तिघा क्रांतिकारकांच्या फाशीच्या वैधतेलाच आव्हान देत ब्रिटनच्या सरकारला अन दस्तुरखुद्द महाराणी साहेबांना देखील यात पक्षकार करण्याची याचिकेत मागणी आहे.

ब्रिटिश भारतातील त्यावेळेच्या ब्रिटिश न्यायालयाने इ.स. २ मे १८४८ रोजी आमच्या लढवय्या, शूरवीर, देशभक्त, क्रांतीकारक - राघोजी भांगरे यांना दिलेल्या चुकीच्या फाशीच्या शिक्षेबद्दल माफी मागावी.

तसेच समस्त भारतभरातील वेगवेगळ्या प्रांतातील सर्वच लहानथोर आदिवासी क्रांतिकारकांनी ब्रिटिशांविरुद्ध उभारलेल्या न्याय्य लढ्याला गौरवावं, सन्मानित करावे व याकामी आपण स्वतः पुढाकार घ्यावा असे अत्यंत विनयपूर्वक आवाहन करीत आहे.

“डेक्कन राईट्स कमिशन अहवालातील उपाययोजना!”

१८७० ते १८९० च्या भयानक दुष्काळात जनता हवालदिल झाली होती. याच कालखंडात नगर जिल्ह्यात अवर्षणाचे प्रमाण वाढत गेले. इंग्रजांनी अवर्षणावर त्वरित उपाययोजना करण्याऐवजी त्यांच्या देशातल्या औद्योगिक क्षेत्रास पोषक धोरण राबविण्याकडे लक्ष दिले.

भारतातून कच्चा माल अत्यल्प किंमतीच्या भावाने जबरदस्तीने इंग्लंडला रवाना करणे व तयार माल चढ्या भावाने भारतात विकणे, असे धोरण इंग्रजांनी राबविले.

परिणामी भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था दुर्बल होऊन कोलमडून पडली. भारतातील कारागिर व तरूणपिढी बेकार होऊन देशोधडीला लागली. देशातील संपत्तीचा ओघ हा ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागाकडे वाढू लागला.

शेतीची उत्पादने व जंगली उत्पादने यांचा कच्चा माल म्हणून आदिवासी पट्ट्याचा फार मोठ्या प्रमाणात उपयोग होवू लागला. हे लक्षात येताच व्यापा-यांचे व सावकारांचे तांडे शहराकडे आकृष्ट झाले. परिणामी, सारा आदिवासी पट्टा या सावकारी पाशात अडकला. इंग्रज सरकारचा या सावकारांना पाठिंबा असल्याने त्यांनी अल्पावधीतच आदिवासींना उद्ध्वस्त करण्याचा सपाटा चालू केला.

आणि दुसरीकडे इंग्रजांनी भारतातील संपत्ती इंग्लंडमध्ये नेण्यास अग्रक्रम दिला. या सर्व गोष्टींमुळे सामान्य रयतेत असंतोष माजला होता. परिणामी तंटेबखेडे, चो-या, दरोडे वाढले. आदिवासी समूहातून क्रांतिकारक तयार झाले.

भिल्ल, ठाकर, महादेव कोळी हे आदिवासी क्रांतीकारक ब्रिटीश सरकारविरुद्ध लढले. त्याबरोबरच जुलमी सावकारशाही विरुद्धही त्यांनी न्याय्य उठाव केला.

नगर, खानदेश आणि पुणे परिसरात या उठावांचे सातत्य कायमच राहिले. अर्थातच इंग्रजांनी पाशवी बळाचा वापर करून या आंदोलनावर नियंत्रण ठेवले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात येथील दुष्काळी परिस्थितीने हिंसकरूप घेतले. हे नव्यानेच प्रस्थापित झालेल्या इंग्रजी राज्याला धोकादायक वाटले.

दक्षिणेतील या उद्रेकांचा अभ्यास करण्यासाठी तेव्हा दुष्काळ आणि त्यातून दृष्टीत्पत्तीस आलेला अर्थव्यवस्थेतील कमकुवतपणा ह्यांचा अभ्यास करण्यासाठी ब्रिटिश शासनाने 'डेक्कन राईट्स कमिशन' (Deccan Riots Commission) ची स्थापना केली.

या उद्रेकाचा, उठावांचा अभ्यास करून त्यावर उपाययोजना सरकारला सूचवाव्यात असे कमिशनच्या अधिका-यांना सांगण्यात आले.

लोकांची दुष्काळापासून काही प्रमाणात मुक्तता करण्यासाठी व इंग्रजांविषयी त्यांच्या मनात निर्माण झालेली कटूता कमी करण्यासाठी तसेच स्थानिक लोकांना विशेषतः आदिवासींना आपलेसे करण्यासाठी 'डेक्कन राईट्स कमिशन' ने अनेक उपाय सुचविले होते. शिवाय दारिद्र्याने ग्रासलेल्या लोकांना सहानुभूतीची वागणूक दिल्यास ते ख्रिश्चन धर्माचा स्विकार करतील असे इंग्रजांना वाटल्यावरून त्यांनी महाराष्ट्रभर अनेक प्रकारच्या योजना राबविल्या होत्या.

या कमिशनने उठावांचा अभ्यास करून त्यावर उपाय-योजना करण्यासाठी काही उपयुक्त सूचना केल्या. यांपैकी प्रवरा खो-याच्या दृष्टीकोनातून तीन योजना महत्वाच्या ठरतात.

- दुष्काळी लोकांना रोजगार मिळावा म्हणून दौंड-मनमाड रेल्वेचे काम सुरू करण्यात आले.
- येथील अवर्षणग्रस्त भागाला जलसिंचनाचा लाभ मिळावा म्हणून अकोले तालुक्यात प्रवरा नदीवरील म्हाळादेवी धरणाचे काम सुरू केले.

- अहमदनगर येथे लष्करी प्रशिक्षण केंद्र सुरू करून लष्कर भरतीमध्ये आदिवासी, भिल्ल आदी मागास जातींना प्राधान्य देण्यात आले.

इंग्रजी राजवटीची दुसरी प्रमुख देणगी म्हणजे जिल्ह्यात पसरलेली ख्रिश्चन धर्मप्रसाराची चळवळ. मागासभाग, दारिद्र्याने पिचलेला समाज, आदिवासी कोळी, भिल्ल, ठाकर यांच्या जिल्हाभर विखुरलेल्या वसाहती आदी, या धर्मप्रचाराला अनुकूल बाबी होत्या. त्यामुळे सुरूवातीच्या काळात त्याला उत्तम प्रतिसाद मिळाला.

युरोप खंडातील जर्मनी, फ्रान्स आदी देशांनी आपआपली सेवा केंद्रे चालू केली. (इ.स. १८०० च्या सुमारास आरोग्य, शिक्षण प्रसार, ग्रामसुधार योजना आदी कार्यक्रमांना आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांकडून ब-यापैकी प्रतिसाद मिळत होता.

इंग्रजी राजवटीत ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांना मुक्तसंचार करण्यास मुभा असणे हे अलिखित सत्य होतं. तत्कालिन सरकारचा त्याला वरदहस्त होता, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

(१८४८ साली अहमदनगरमध्ये प्रथम रेल्वेमार्ग स्थापून दौंड-मनमाड मार्गावरील १९७ किलोमीटरचा भाग २० स्थानकांद्वारे पूर्णत्वास नेला.)

याच नगरमध्ये सर्वप्रथम सन १९४८ साली नगर-पुणे मार्गावर एस. टी. गाडी धावली.

राज्यकर्त्यांच्या याबद्दलच्या दृष्टीकोनातून प्रवरा खो-याच्या वाटचालीकडे पाहिल्यास हा दृष्टीकोन संभाव्य यशोगाथेचा पाया ठरतो.

ब्रिटिश सरकारने नेमलेले तीन दुष्काळ आयोग!

लोकप्रवण शासनव्यवस्था हे दुष्काळावरचे एक उत्तर आहे. पण ब्रिटिशांना ते माहित असणे शक्य नाही. कारण त्यांना दुष्काळाची माहिती नाही. इंग्लंडमध्ये बारमाही पाऊस पडतो. त्यामुळे तिथे सिंचनाची वेगळी व्यवस्था नाही आणि गरजही नाही. अर्थात या व अन्य कारणांमुळे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी सुरूवातीच्या काळात दुष्काळाच्या संकटाकडे फारशा गांभीर्याने पाहिलेच नाही.

अहमदनगर जिल्ह्यातील गरिबीला कारणीभूत ठरलेला प्रमुख घटक म्हणजे कमी व अनियमित पाऊस. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात नगर जिल्ह्यात विशेषतः ग्रामीण भागात अनियमित पावसामुळे कर्जबाजारीपणा फार मोठ्या प्रमाणात वाढला. दंगेधोपे वाढले. सावकारांवर, ब्रिटीशांच्या शासनावर सुध्दा हल्ले झाले. ब्रिटिश सरकारला हा असंतोष नियंत्रित करणे अवघड झाले. शेतक-यांच्या असंतोषात उठावाची जी बीजे दिसतात त्याला दुष्काळ वा अवर्षण हे ही एक कारण आहे हे लक्षात आल्यावर हा प्रश्न नुसत्या पोलिसी कारवाईने सुटणारा नाही हे त्यांच्या लक्षात आले.

लोकांच्या मनातील विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकांच्या मनातील असंतोष दूर करण्याच्या उद्देशाने आणि भारतात, महाराष्ट्रात जेव्हा-जेव्हा दुष्काळ पडायला लागेल तेव्हा अशा संकटकाळात लोकांना काहीतरी काम देऊन जगविले पाहिजे हे लक्षात घेऊन सन १८६०-६७ नंतर इंग्रजांनी दुष्काळावरती उपाययोजना करण्यासाठी आयोग नेमायला सुरूवात केली.

या आयोगाचा काम करण्याचा दृष्टिकोन अत्यंत मर्यादित होता. तगाई माफ करणे, मोफत धान्य वितरण करणे, खडी फोडणे हे दुष्काळावरचे उत्तर नाही हे तीन दुष्काळ आयोग नेमून झाल्यावर ब्रिटिशांना कळले. त्यामुळे त्यात बदल करीत दुष्काळामुळे जो प्रदेश वा भूभाग अडचणीत येईल तिथला समाज स्थिर करण्यासाठी

सार्वजनिक क्षेत्रात रेल्वे, आणि धरणे व पाटबंधारे ही व यांसारखी दुष्काळ निवारणाची भांडवली कामे हाती घेतली.

सन १८६३ मध्ये सर्वप्रथम पी. डब्लू. डी. या खात्याची ब्रिटिशांनी निर्मिती केली.

१८८० च्या दुष्काळ आयोगाने व पी. डब्लू. डी. च्या खात्याने मुंबई प्रांताच्या इरिगेशन बाबीच्या साधनसामग्रीकडे लक्ष वेधून अशी सूचना केली होती की, अशा दुर्जल क्षेत्राकरिता संरक्षणात्मक पाणीपुरवठ्याच्या योजना आखाव्यात.

मि. मॉफ्रीक या तज्ज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाली ब्रिटिश इंडियासाठी सिंचन आयोग नेमला. त्यांनी काही सूचना केली की, शेतीला संरक्षण देण्यासाठी ज्या भूभागात कमी व अनियमित पाऊस पडतो. यावर दीर्घकालीन उपाय म्हणजे ज्या भागात पाऊस जास्त आहे तेथे पाणी अडविणे त्याचा धरणात साठा करणे व ते पाणी शेतक-यांना कालव्यांमार्फत उपलब्ध करून देणे.

मि. मॉफ्रीक यांनी दिलेल्या सूचनांनुसार प्रवरा खो-यात ओझर आणि लाख असे दोन वळण बंधारे बांधले गेले. त्या छोटेखानी बंधा-यांवरून लहान-लहान कालवे गेले. केवळ पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे हेच त्यांचे मर्यादित उद्दिष्ट होते.

त्यामुळे या जुजबी उपाययोजनेमधून फारसे काही साध्य झाले नाही.

सर एच. एफ. बील.

बील अहवाल — १९०५-०६

त्यानंतर १९०१ मध्ये भारतीय पाटबंधारे आयोगाच्या शिफारसीनुसार हिंदुस्थान सरकारने मुंबई सरकारला अशी सूचना केली की, मुंबई प्रांताच्या काही भागातील भूपृष्ठांची जलसंचयाच्या दृष्टीने व जलाच्या त्यावर होणा-या परिणामाच्या दृष्टीने पाहणी करून घ्यावी.

कारण या भागात निश्चित असा पाण्याचा मुबलक पुरवठा असून अनिश्चित पाऊसकाळ किंवा अवर्षणाच्या तडाख्यात सापडणा-या जमिनींना पाणीपुरवठ्यासाठी वर निर्देश केलेले पाणी उपयोगी पडू शकेल. मग मुंबई सरकारला दुष्काळग्रस्त क्षेत्रातील जलसंपत्तीची शास्त्रशुध्द व काटेकोर पाहणी करून पाणीपुरवठा योजनांचे एक सम्यक असे चित्र आपल्यापुढे तयार असले पाहिजे याची गरज पटली व म्हणून १९०१ मध्ये तत्कालीन मुंबई सरकारने सार्वजनिक बांधकाम विभागाचे तत्कालीन अधीक्षक अभियंता सर एच. एफ. बील यांच्यावर अशा क्षेत्राची 'हायड्रोग्राफिकल' आणि 'हायड्रोलॉजिकल' पाहणी करून भविष्यकाळात जरूरी पडल्यास हाती घेता येईल, अशा पाटबंधारे योजना सुचविण्याचे काम सोपविले.

बीलसाहेबांनी प्रवरेच्या उगमापासून ते थेट धरण कुठे बांधता येईल, अशा जागेची पाहणी घोड्यावर बसून केली.

हा कर्तव्यनिष्ठ, शूर, धाडसी अभियंता या परिसरात फिरला. महिनो न् महिने पायी चालत त्यांनी या कामाची मनःपूर्वक, सखोलपणे पाहणी केली. त्यातून त्यांनी सह्याद्रीतील डोंगररांगावर नियमितपणे वर्षाव होणा-या जास्त पावसाचा प्रदेश शोधून त्यातील उपलब्ध जलसंपत्ती अवर्षणप्रवण भागात बंधारे व कालवे यांच्या जोडव्यवस्थेतून वापरण्याची रचना त्यांनी सुचविली.

बील यांनी आपला अहवाल १९०१ मध्ये सादर केला. त्यांनी दुष्काळी मुलखातील लागवडीखालील २० लाखांहून अधिक एकर क्षेत्राला पाणी पुरवण्यास उपयुक्त ठरतील अशा इरिगेशनच्या मोठ्या स्वरूपाच्या सुमारे ३० योजना हातात घेऊन पु-या केल्या.

१९०१ च्या बील अहवालाच्या ३३ व ३४ पानांवर याविषयी स्पष्ट भूमिका निष्कर्षरूप स्वरूपात मांडण्यात आली. यानिमित्ताने जे काही जलसंपत्तीचे सर्वेक्षण आणि

त्या संबंधीच्या ठळक प्रकल्पांचे आराखडे तयार झाले ते स्वातंत्र्योत्तर काळात नव्या भूमिकांच्या संदर्भात प्रकल्प हाती घेतांना उपयोगी पडले.

हा अहवाल संबंधित क्षेत्रांमध्ये अतिशय प्रसिध्द असून थेट त्या काळापासून आजतागायत याचा उपयोग केला जात आहे. बील अहवालाचे असाधारण महत्व पुढच्या सर्व आयोगांनी आजतागायतपणे मान्य केलेले आहे.

H.F.Beale : हेनरी फिझगेरॉल्ड बिल, मुख्य अभियंता १९१६ साली निवृत्त झाले. सी. डब्लू. पी.आर.एस.ची. स्थापना होण्यापूर्वी बिल यांनी स्पेशल इरिगेशन डिक्विजन मंजूर करून घेतली आणि पुण्यात ती कार्यरत झाली. त्यावेळी सी.सी. इंग्लिस ह्यांनी प्रचंड संशोधनाचे काम केले. बिल यांच्या दूरदृष्टीने भंडारदरा आणि भाटघर ही धरणे जन्माला आली.

बिल यांची भारतातील सेवा फक्त दोन वर्षे झाली असतांना त्यांचे वरिष्ठ अधिकारी व्हायटिंग यांनी त्यांचे उघड कौतुक केले होते.

त्यांनी गोपनीय अहवालात असे लिहून ठेवले आहे की, “This young officer is fit for any post of authority” म्हणजे हा तरुण अधिकारी कोणत्याही कामासाठी सक्षम आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रवरा खो-याचे भाग्य उजळण्यास आरंभ झाला.

एका दुष्काळग्रस्त, जलग्रस्त खो-याची सुजलाम-सुफलाम खो-यात होणा-या रूपांतरांची नांदी बीलसाहेबांच्या अहवालाने लिहिली गेली.

प्रवरा खो-यात सर्वेक्षण करणारे पहिले ब्रिटिश अभियंता - सर थॉमस !

श्रीरामपूर परिसराचा सर्व भूभाग एकेकाळी दुष्काळाने होरपळत होता. एका जलग्रस्त, दुष्काळग्रस्त भागात सर्वप्रथम सर्वेक्षण करून तेथील जलव्यवस्थापनाच्या कामास प्रारंभ केला.

सर थॉमस – या ब्रिटिश अभियंत्याने !

३२ वर्षे अथक प्रयत्न केले- शोध घेतला !

त्यांच्याबरोबर वेगवेगळ्या ब्रिटिश अभियंत्यांनी सतत ३२ वर्षे या ठिकाणी करावयाच्या सिंचन प्रकल्पांचा शोध घेतला.

‘ब्रिटिश अभियंत्यांनी याबद्दल जो चिवटपणा दाखवला तो अतुलनिय पराक्रमात मोडतो.

कारण,

खूप प्रदीर्घ प्रयत्नांनंतर दुष्काळ हटविणे शक्य झाले आणि श्रीरामपूर भागातील लोकांचे जीवनमान उंचावले !

मी हे आनंदाने सांगतो की,

प्रवरेवर भंडारद-याला विल्सन धरण बांधण्याची योजना, वर्षानुवर्षे दुष्काळी असलेले तालुके, जेथे पाऊसच पडत नाही अशा श्रीरामपूरच्या भागातील लोकांसाठी होती.

भंडारदरा धरण हे आमचे मंदिर, आणि पाणी हेच दैवत.. जलपूजन.

माजी आमदार श्री. मा. भानुदास मुरकुटे, श्रीरामपूर जि. अहमदनगर यांच्या

लोकसेवा मंडळ, श्रीरामपूरच्या वतीने दि. २८ ऑगस्ट ते १ सप्टेंबर २००६ या कालावधीत, श्रीरामपूर-भंडारदरा-श्रीरामपूर ही अभिनव व क्रांतिकारी कृषी व जल सायकल दिंडी काढून भंडारदरा धरणातील पाण्याला मनोभावे वंदन करून तिथे जलपूजन कार्यक्रम केला व लोकांना सांगितले की, भंडारदरा धरण हे आमचे मंदिर आणि पाणी हेच आमचे दैवत.

अनुराधा आदिक, नगराध्याक्षा, श्रीरामपूर महानगरपालिका –

भंडारदरा : श्रीरामपूर तालुक्यासह शहराला वरदान असलेल्या भंडारदरा धरण पूर्ण क्षमतेने भरले आहे. या धरणाचे नगराध्यक्षा अनुराधा आदिक यांनी जलपूजन केले. यावेळी नगरसेविका .

भंडारदरा हे धरण संगमनेर, लोणी, श्रीरामपूर व नेवाश्यातील काही गावांसाठी वरदान आहे. त्याकाळी इंग्रजांनी हे धरण केवळ श्रीरामपूर तालुक्याच्या विकासासाठी बांधले होते. आज या धरणाचा सर्वांना उपयोग होत आहे. श्रीरामपूर शहराची पाण्याची तहान यामुळे भागविली जाते. अशा या धरणाचे पूजन करणे आपले आद्यकर्तव्य आहे.

भंडारदरा धरणातून पाईपलाईनने शेतीसाठी पाणी आणावे ही स्व. खासदार गोविंदराव आदिक यांची ईच्छा भविष्यकाळात पूर्णत्वास नेण्याची आपली इच्छा आहे.

भंडारदरा धरण निर्मितीची कहाणी , आधी कालवे मग धरण –

इंग्रजांच्या राजवटीत वारंवार पडणा-या दुष्काळग्रस्त तालुक्यांपैकी नेवासा, पाथर्डी, राहुरी व शेवगांव ह्यांचा विचार ब्रिटिशांनी १८६६ मध्ये केला. पुढे १९०१ सालापर्यंत डिग्रस, चास आणि बारागाव-नांदूर येथील साठवण तलावाचा विचार झाला.

लाख बंधारा -

श्रीरामपूर तालुक्यातील प्रवरा नदीपात्रातील १८६७ साली ब्रिटिशांनी उभारलेला महाराष्ट्रातील लाख कालवा हा पहिला सिंचन प्रकल्प आहे.

१७५८ ते १८५६ कालावधीत भारतात मोठा दुष्काळ पडला होता. त्यावर मात करण्यासाठी ब्रिटिशांनी प्रवरा नदीवर पुरातत्व शास्त्रात नोंद असलेल्या दायमाबाद व आताच्या लाडगावच्या पश्चिमेला ओझर बंधा-याच्या खालील बाजूस ४५ कि.मी. अंतरावर लाख बंधारा बांधण्यात आला.

त्याचे बांधकाम चिरेबंदी दगडाचे असून त्यात शिशाचा वापर झाल्याने शेकडो वर्षांपासून आजही ते भक्कम आहे.

त्याकाळी श्रीरामपूर तालुक्यातील लाडगाव, मालुंजे, भेर्डापूर, वांगी, खिर्डी तर नेवासा तालुक्यातील पाचेगाव, पुनतगाव, नेवासे खुर्द, बहिरवाडी, प्रवरासंगम, टोके, सुरेगाव, भालगाव आदी गावांचा लाभक्षेत्र गावे म्हणून समावेश करण्यात आला होता.

काम पूर्ण झाल्यानंतर सन १८६८ च्या मार्च महिन्यात तीन वितरीकांकडून पाणी सोडण्यात आले होते. पुढे आणखी काही वितरीकांकडून पाणी सोडून २१ मैलांचा टप्पा पूर्ण करण्यात आला. नंतर सन १८७४ पर्यंत २३ मैलांचे काम पूर्ण करण्यात आले होते.

त्यानंतर कालव्याखालील २२ हजार ७६० एकर जमीन सिंचनाखाली आणण्यात आली.या कामांमुळे लोकांनाही दुष्काळात काम मिळाले.लाभक्षेत्रातील गावांना बारमाही,

आठमाही ब्लॉक मंजूर करण्यात आले होते. सिंचन व्यवस्थेचे काम पाहण्यासाठी उपअभियंता दर्जाचा अधिकारी नेमला होता. पाटबंधारे खात्याचे कार्यालय मालुंजे येथे होते. भंडारदरा धरणाचे काम पूर्ण होऊन पाणी मिळेपर्यंत लाभक्षेत्रातील गावांची सिंचनव्यवस्था याच कालव्यावर अवलंबून होती. भंडारदरा धरण ओव्हरफ्लो झाल्यानंतर प्रवरा नदी वाहती झाल्यावर लाख कालवा तुडुंब भरून वहायचा.

लाख बंधारा व कालव्याची वैशिष्ट्ये -

पाणलोट क्षेत्र - ९४० चौ.एकर, बंधारा लांबी — १२८० फूट, उंची — १५ फूट ६ इंच, वहनक्षमता — ८० क्युसेस, समावेशित क्षेत्र - २९ हजार ९१३ एकर, सिंचन क्षेत्र - २२ हजार ७६० एकर.

त्यावेळी लाख दगडी बंधा-याची एकूण लांबी ३९३ मी. होती व उंची ४.७५ मी. होती. या बंधा-याची त्यावेळची साठवण क्षमता २५ द.ल.घ.फू. होती. तसेच सिंचनक्षेत्र ३,१२० हेक्टर होते.

बांधकाम कालावधी - १८६८ ते १८७४.

बांधकाम खर्च - ३ लाख ६२ हजार ३७० रू.

ओझर बंधारा —

तरीसुध्दा वारंवार पडणा-या दुष्काळामुळे नवीन बंधारा बांधण्याची गरज भासू लागली. मग पुन्हा ब्रिटिश सरकारने प्रवरेवर दुसरा बंधारा १८७३ मध्ये ओझर ता. संगमनेर येथे बांधला व त्यातून डावा आणि उजवा असे दोन कालवे देखील काढले होते. त्या कालव्यांचा सिंचनासाठी उपयोग करायचे निश्चित केले. त्यामुळे पूर्वीच्या ओझर बंधा-याची उंची साडेतीन फूटाने वाढवून ओझर बंधा-याचे काम १९१९ साली पूर्ण केले.

बंधारे बांधण्यामागचा उद्देश : (किमान पावसाळी पाणी वाहून गेले तरीही त्यानंतरचे पाणी या बंधा-यात साठविले जावे)

संगमनेर तालुक्यातील ओझर गावापासून १.२५ कि.मी. अंतरावर गावाच्या उत्तर-पश्चिम भागात प्रवरा नदीवर सन १८७३ मध्ये एफ. ग्रिफीथ, तत्कालिन कार्यकारी अभियंता यांच्या देखरेखीखाली ओझर या गावी दगडी बंधारा बांधून पूर्ण करण्यात आला. पुढे सन १८९२ ते १९४० मध्ये सी.एस. सी. हॅरिसन, कार्यकारी अभियंता व टी. ए. अॅण्डू, सहाय्यक अभियंता यांच्या देखरेखीखाली या बंधा-याची उंची सुमारे एक मीटरने वाढविण्यात आली. तसेच बंधा-याच्या भिंतीच्या खालील बाजूने (Down stream face) तिरकस भिंतीचे एकूण २८ आधार (Buttress) दगडी भिंतीच्या लांबीत देण्यात आले.

तदनंतर सन १९९४ मध्ये या बंधा-याची ०.६० मी. इतकी उंची वाढविण्यात आली.

या बंधा-यात प्रवरा नदीपात्रातील पाणी अडविण्यात येऊन बंधा-याच्या उजव्या व डाव्या तिरावर अनुक्रमे १.२२ चौ.मी. आकाराचे तीन दरवाजे व १.८३ मी १.९८ मी. आकाराचे सहा दरवाजे बसविण्यात आले. तसेच नदीपात्रात साठणारी वाळू व गाळ

वाहून जाण्यासाठी उजव्या व डाव्या तिरावर अनुक्रमे १.५२ चौ.मी. आकाराचे दोन दरवाजे असे एकूण चार गाळ विमोचक आहेत. ओझर बंधा-याची एकूण लांबी ३०४ मी. व उंची ११.३७ मी. आहे. बंधा-याची पूर्वीची साठवण क्षमता सुमारे ५० द.ल.घ.फू. होती.

सध्या मात्र बंधारा वाळूमुळे पूर्ण भरला असल्यामुळे बंधा-याची पाणी साठवण क्षमता निरंक आहे. या बंधा-यातून निघालेल्या दोन कालव्यांद्वारे श्रीरामपूर, राहाता, राहूरी, नेवासा या तालुक्यांमध्ये सिंचन, पिण्याचे पाणी व औद्योगिक कारणांसाठी पाण्याची गरज भागविली जाते. त्याचप्रमाणे प्रवरा नदीवरून उपसा सिंचनाव्दारे संगमनेर व अकोले या तालुक्यांस पाणीपुरवठा केला जातो. या प्रकल्पाद्वारे एकूण सिंचनालायक लाभक्षेत्र (आ.सी.ए.) २३,०७७ हे इतके आहे.

प्रवरा डावा व उजवा कालवा ओझर बंधा-यापासून निघतो. डाव्या कालव्याची लांबी ७७ कि.मी. व मूळ वहन क्षमता ५३४ घ.फू./से. इतकी होती. ती नूतनीकरणानंतर १०६० घ.फू./से. इतकी करण्यात आली.

या संपूर्ण कालव्याच्या लांबीमध्ये क्रमांक ५३ मैलाच्या पुढे जमीन मोठ्या प्रमाणात उतरती असल्यामुळे कालव्यास एकूण आठ धबधबे (Falls) बांधण्यात आले आहेत.

प्रवरा उजव्या कालव्याची लांबी ४५ कि.मी. व मूळ वहन क्षमता १५२ घ.फू./से. इतकी करण्यात आलेली आहे.

खरीप, रब्बी, दुबार आणि बारमाही पीकपध्दती करिता पाण्याचा वापर केला जातो.

त्यानंतर राहूरी आणि श्रीगोंदा येथेही छोटे-मोठे पाणी साठवण तलाव बांधण्याचे काम सुरूच होते. त्याबद्दलची अधिक माहिती अशी —

मुसळवाडी टँक -

राहूरी तालुक्याच्या पूर्वभागात दुष्काळ निवारणार्थ उजव्या कालव्याच्या टोकाला २५० दशलक्ष घनफूट क्षमतेचा साठवण तलाव बांधलेला आहे.

१८९९ ते १९०२ आणि १९०६ साली पडलेल्या दुष्काळात या तलावाचे काम हाती घेण्यात आले होते. १९२६ सालापासून प्रवरेच्या उजव्या कालव्यातून पूराचे पाणी या साठवण तलावात सोडता येते.

या तलावातून ११ मैल लांबीचा कालवा काढला असून मुळा व प्रवरेच्या खो-यातील पूर्व भागाला रब्बी हंगामासाठी पाणी वापरले आहे. दुष्काळी भागातील शेतीला पाणी पुरवठा करून अन्नधान्य आणि चारा पिके घेण्यासाठी अत्यंत तातडीचे दुष्काळ निवारण्याचे काम म्हणून १९४९ साली मुसळवाडी साठवण तलाव व कालव्याचे काम पूर्ण केले आहे.

विसापूर तलाव -

श्रीगोंदा तालुक्यातील 'हंगा' नदीवर विसापूर तलावाचे बांधकाम १८९६ मध्ये सुरू केले होते. एवढे सगळे करूनही वारंवार पाण्याची गरज वाढतच होती. एकोणिसाव्या शतकातील भीषण अशा दुष्काळास तोंड देण्यासाठी किमान संरक्षण पाटबंधारे योजना हाती घेऊन भरपूर जलसंचय करून ठेवल्याशिवाय पाण्याचा पुरवठा व्यवस्थित होऊ शकणार नाही हे तज्ज्ञांच्या लक्षात आले.

दुष्काळी अहमदनगर जिल्ह्याला प्राधान्याने पिण्यासाठी पाणी उपलब्ध करून देणे आणि शक्य झाल्यास मोठ्या सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रवरेचा कसा उपयोग करून घेता येईल. यावर ब्रिटीश अभियंत्यांनी गंभीरपणे खल केला.

यासाठी अकोले तालुक्यातील म्हाळादेवी, भंडारदरा येथे 'प्रवरा' नदीवर धरण बांधून पावसाळ्यानंतरचे धरणात साठवलेले पाणी सोडून खालील ओझरचे वळण बंधा-यातून वळवून घेऊन शेतीला द्यावे. असा त्यांचा विचार होता.

ओझर बंधारा व लाख बंधारा या दोन बंधा-यात पावसाळ्यात पाणी असायचे परंतु रब्बी आणि उन्हाळी हंगामासाठी प्रवरेत पुरेसे पाणी नसल्यामुळे सिंचनक्षेत्र वाढविण्याला मर्यादा येत असे.

वारंवार येणा-या दुष्काळामुळे या बंधा-याच्या पाण्यावर व त्याच्या वापरावर मर्यादा यायच्या. त्यामुळे नवीन पाणीसाठा निर्माण करण्याची निकड भासू लागली. तेव्हा अधिक पाणी उपलब्ध करण्यासाठी काय करता येईल, तसेच ते कुठे आणि किती उपलब्ध होईल याचा शोध घेणे सुरू झाले.

त्यामुळे मि. मिहील व मि. मितील या दोन तज्ज्ञांनी मुळा, प्रवरा या नद्यांचे सर्वेक्षण करून येथील कुठल्या तरी एका नदीवर धरण बांधावे यासाठी प्रयत्न सुरूच ठेवले.

त्यासाठी अकोले तालुक्यातील 'म्हाळादेवी' गावापासून पूर्वेला एक मैलावर 'साखळपोई' या ठिकाणी ब्रिटिशांनी १८७८ साली सर्वेक्षण केले. धरणासाठी ही जागा तत्कालीन अधिका-यांना योग्य वाटली. सावंतवाडी, विठे, चितळवेढे, निंब्रळ, निळवंडे ही गावे बुडीत होतील, पण अकोले, संगमनेरचा अवर्षणग्रस्त भाग सुपीक होईल असे त्यांना वाटले.

प्रवरा नदीवरील अस्तित्वात असलेल्या लाख व ओझर बंधा-यामार्फत करण्यात येत असलेल्या सिंचन प्रणालीस पाणीपुरवठा करण्याकामी प्रथमतः सन १८८२ मध्ये म्हाळादेवी येथे मातीचे धरण बांधण्याच्या प्रस्तावास त्यावेळेस मान्यता दिली होती.

आष्टी, एकरूख आणि वाघाड या ठिकाणी बांधलेल्या मातीच्या धरणांना धोका निर्माण झाला होता. ती धरणे कोसळली होती. ही बाब गंभीर स्वरूपाची असल्यामुळे म्हाळादेवी येथे अशा स्वरूपाचे धरण बांधणे योग्य नव्हते. तो अनुभव लक्षात घेऊन डिसेंबर १८८४ मध्ये भारत सरकारने स्थानिक शासनाच्या अहवालानुसार म्हाळादेवी येथील मातीच्या धरणास दिलेली मान्यता रद्द केली.

पूर्वी शासकीय मॅन्युअलमध्ये कोणताही प्रकल्प करतांना तो लोकहिताच्या दृष्टीने उपयुक्त आहे का नाही यासंबंधीचे प्रमाणपत्र देण्याची जबाबदारी जिल्हाधिका-यांवर टाकण्यात आलेली होती. भारत देश स्वतंत्र होईपर्यंत हे ब्रिटिशांचे धोरण चालले.

भारत सरकारने प्रवरा नदीवर जोपर्यंत दगडी धरणाला योग्य स्थळ, जागा उपलब्ध होत नाही तोपर्यंत जिल्हाधिका-यांचा प्रस्ताव रद्द केला.

त्यानंतर पून्हा एकदा अहमदनगर जिल्ह्याचे त्यावेळचे जिल्हा कार्यभार प्रमुख मिस्टर पॉटीजर यांनी १८८९ साली साम्रद येथे दगडी बंधारा बांधण्याचा प्रस्ताव तयार केला. सर्वेक्षण अधिका-यांनी साम्रद येथील पाहणी करून ही जागा पाणीसाठ्यासाठी अयोग्य आहे असा निर्वाळा दिला. त्यामुळे तोही प्रस्ताव रद्द केला गेला. साम्रद येथील

पाणलोट क्षेत्र, एकूण जलग्रहण आणि त्यातून उपलब्ध होणारा जलसाठा फारच मर्यादित असल्याचे कारण देण्यात आले.

दरम्यानच्या काळात प्रवरेचे पाणी बरेच वाहून गेले. १८९४-९५ साली या परिसरात भीषण दुष्काळ पडला. मध्यवर्ती विभाग अधिक्षक अभियंता मिस्टर जॉयनर यांनी पुन्हा एकदा दुस-यांदा 'म्हाळादेवी' येथेच मातीचे धरण बांधण्याचे निश्चित केले.

आणि प्रवरा कालव्याचे खोदकाम व माती भरावाची कामे दुष्काळी रोजगार म्हणून सन १८९९ ते १९०२ या कालावधीत सुरू करण्यात आली.

हे काम मोठे असल्यामुळे या कामांचा प्रकल्प अहवाल तयार करून सचिव, मुंबई राज्य यांना पाठविला. प्रस्तावित किंमत रू. ८६,४४,८४१ इतकी होती.

परंतू, सदरच्या प्रकल्पाचे काम मोठे असल्यामुळे त्याचे स्वरूप पाहून भारत सरकारचे राज्यासाठीचे तत्कालिन सचिव यांनी रू. १,२७,०४,६०७ किंमतीस सुधारित मान्यता दिली.

१८९५ चा दुष्काळ एवढा भयानक होता की, १०० वर्षे पुढील विचार करून योजना राबविणा-या ब्रिटिश सरकारने मागचा पुढचा विचार न करता, मातीचे धरण सुरक्षेच्या दृष्टीने योग्य नाही, असे तज्ज्ञांचे मत होते ते धुडकावून 'म्हाळादेवी' येथील मातीचे धरण अयोग्य असूनही तातडीने धरणाच्या कामास सुरूवात केली.

मजुरांमार्फत प्रामुख्याने सांडव्याचे तसेच डाव्या तिराच्या पेंडल ट्रेंचच्या खोदाईचे काम करण्यात आले.

भुकेकंगाल लोक मजूर म्हणून कामावर येऊ लागले. खरेतर या धरणामुळे ज्यांच्या काळजाचे तुकडे बुडणार होते तेच नाईलाजाने राबत होते. तशातच सर्वांचे श्रद्धास्थान श्री खंडेश्वराचे मंदिरही बुडणार म्हणून भाविक लोक दुखावले होते पण इच्छा

नसताना लोक कामावर येत होते. कारण पोटातली आग विझविणे त्यांना जास्त महत्वाचे वाटत होते.

श्री खंडेश्वराचे मंदिर हे एक प्राचीन हेमाडपंथी बांधकाम असलेले मंदिर. कुणी याला पांडवकालीन मंदिर असेही म्हणतात. पांडवांनी एका रात्रीत हे मंदिर बांधले, अशीही कथा ऐकवात आहे. ते काहीही असले तरी बहुतेकांचे कुलदैवत असलेले हे मंदिर धरणात बुडणार म्हणून लोक अस्वस्थ होते, पण उपासमार टाळण्यासाठी रोजंदारीवर येऊन एक डोल (डोल म्हणजे ब्रिटिशकालीन पत्र्याचा शिक्का) घेऊन घरी जात होते. या डोलवर ज्वारी, बाजरी घेऊन भरडत होते. पोटातली आग मस्तकात गेल्यावर माणूस काहीही खायला तयार होतो. त्याकाळात झाडपाला उकडून लोक पोट भरत होते. दुष्काळाशी दोन हात करत होते.

मजुरांवर देखरेख करणारा मुकादम हा भारतीयच असे. मात्र आपल्याच बांधवांना गुलामाप्रमाणे राबवून घेताना त्यांच्या चार पिढ्यांचा उद्धार केल्याचा असूरी आनंद त्याला मिळत असे. गो-या साहेबाची शाबासकी मिळवण्यासाठी तो असा कठोरपणे वागत असे. तसा तो मुकादम श्रद्धाळू होता. आपल्या वरच्या ब्रिटिश अधिका-याला खंडोबा हे किती जागृत दैवत आहे हे वारंवार सांगायचा. त्या अधिका-याचा हिंदू देव-देवतांवर विश्वास नव्हता. अशातच एक दिवस घोडयावर बसून धरणाच्या साईटवर फिरत असताना तो अधिकारी घोड्यासह खोदलेल्या चरात पडला. त्याचा एक हात, एक पाय मोडला. डोली करून त्याला बाहेर काढले आणि लोकांनी खंडोबाचाच हा कोप झाला अशी अफवा उठवून दिली.

त्याच रात्री काही धाडसी भक्तांनी भंडा-याची पोती खोदलेल्या चरात ओतून दिली. दुस-या दिवशी कामावर आलेल्या मजुरांनी तोच भंडारा उधळून 'धरणाच्या पायात भंडारा निघाला' खंडोबाने चमत्कार दाखविला, असा आरडा-ओरडा केला. बघताबघता

सर्वत्र वा-यासारखी बातमी पसरली. हा चमत्कार पाहण्यासाठी लोक गर्दी करू लागले. काम थांबले. गर्दीची वर्दळ वाढत गेली. त्याच दरम्यान पटकी, कॉलरची साथ आली आणि लोक म्हणू लागले 'खंडोबाचा कोप झाला' याचा परिणाम असा झाला की, लोक धरणाच्या कामावर येण्यासाठी घाबरू लागले. मजूर मिळेनासे झाले.

खरं तर ही अंधश्रद्धा होती. शेवटी मातीचे धरण किती काळ टिकेल याबद्दलही शंका निर्माण झाली. धरणाच्या पायात कच्चे खडक लागू लागले. तेव्हा खोदकामाची पाहणी केली असता अपेक्षेप्रमाणे पायाचा स्तर उपलब्ध झाला नव्हता. शास्त्रीय कारण पाया लागत नव्हता हेच होते. त्यामुळे त्या कामास स्थगिती देण्यात आली.

त्यामुळे तत्कालीन कार्यकारी अभियंता सर ऑर्थर हिल यांना त्या ठिकाणी पाहणी करून अहवाल सादर करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या. त्यांनी सादर केलेल्या अहवालानुसार तत्कालीन मुख्य अभियंता मि.टाटे यांनी खूप विचार करून अंतिमतः धरण स्थळाची जागा सोडून देण्याचा निर्णय घेतला व १८७८ ते १८९९ ते १९०२ सालापर्यंत होऊ घातलेले म्हाळादेवी येथील मातीचे धरण बांधण्याचे थांबवले.

“पौराणिक ग्रंथ/साहित्यातील प्रवरा नदीचे वर्णन !” प्रवरा आणि पर्वरा

“ प्रवरा म्हणजे श्रेष्ठ ! आणि महत्तर ! आणि प्रवरा म्हणजे पर्वापासून जन्मलेली. पुराणांनी ह्या दोन्ही अर्थांनी प्रवरेच्या नावाची उत्पत्ती मानली आहे. प्रवरा अमृतासारख्या श्रेष्ठ रसाची नदी आहे. म्हणून ती प्रवरा.

“रसामाजी प्रवररस/रक्षिता वरिष्ठ सुरस असा प्रवररस जिच्यातून वाहतो, ती प्रवरा. “प्रवररस तेचि प्रवरा ! ब्रह्मांडपुराणांतर्गत मानल्या गेलेल्या महालयामाहात्म्याने, तिची ही नामोत्पत्ती सांगितली आहे. पर्वरा हे नाव तिला अगस्त्यमुनींनी दिले असे ‘केशवगोविंद महात्म्याने’ म्हटले आहे. देवीने राहूच्या हृदयाला छेदून जे अमृत बाहेर काढले त्याची नदी अमृतवाहिनी बनून वाहत निघाली आणि ती अगस्ती आश्रमापाशी आली.

ध्यानमग्न ऋषींनी डोळे उघडून पाहिले तेव्हा अकस्मात हा जलप्रवाह त्यांच्या नजरेला पडला आणि काय घडले असा तर्क करून त्यांनी या प्रवाहाचे जन्मकारण दिव्यचक्षूंनी जाणून घेतले. विष्णूच्या अंगुष्ठ पर्वापासून निघाली म्हणून त्यांनी त्या नदीला ‘पर्वरा’ असे नाव दिले. आणि तिच्यात स्नान करून स्वतःला पावन करून घेतले.

प्रवरा माहात्म्य, महालयामाहात्म्य, केशव-गोविंद माहात्म्य किंवा गौतमी माहात्म्य, गोदामाहात्म्य आदी पुराणग्रंथात प्रवरेची महती गायिली गेली आहे.

पौराणिक ग्रंथ, अध्यात्मिक प्रवचनांमधून विविध साहित्यातून ‘प्रवरा’ नदीबद्दल च्या जन्मकथा, दंतकथा, लोककथा आणि त्याबद्दल चे वैशिष्ट्यपूर्ण, औत्सुक्यपूर्ण वर्णने सर ऑर्थर हिल यांनी जाणून घेतले असतील का ?

यादव राजा भिल्लम (तिसरा) यांच्या देवळाली ताम्रपटात प्रवरा नदीचा ‘पयोधरा’ प्रेहरा असा उल्लेख येतो. विशेष म्हणजे ४ थ्या शतकातील कर्नाटकातील ‘चंद्रवल्ली

शिलालेखात प्रेहरा नदीची नोंद आहे. याची स्थलनिश्चिती 'प्रवरा' अशीच अभ्यासक करतात.

प्रवरा नदीला मराठी संत साहित्यातून 'पेहरा' असेच म्हटले आहे. एकुण प्राचीन काळात प्रवरा नदी ही प्रेहरा, प्रेहय, पयोधरा या नावाने ओळखली जात होती. अमृतवाहिनी प्रवरा खो-याला 'पेहेरथडी' असेही म्हणतात.

हा प्रदेश महर्षी अगस्ती आणि महर्षी वाल्मिकी ऋषींच्या वास्तव्याने पुनीत झालेला असून जवळच अकोले येथे महर्षी अगस्ती यांचा आश्रम व आजोबाचा डोंगर येथे महर्षी वाल्मिकी ऋषींची समाधी आहे.

प्रवरेच्या बाबतीत अशी आख्यायिका आहे की, अगस्ती ऋषींच्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन देव पृथ्वीवर अवतरले व त्यांनी गंगेचीच एक धारा असलेली प्रवरा नदी इथे प्रवाहित केली.

प्रवरा व तिच्या उपनद्यांच्या उगमापासून अनेक पर्वतरांगा, पर्वतशिखरे, नद्या यांच्याविषयी अनेक पुराणकथा (मिथके) तयार झालेल्या आहेत.

नद्यांवरच संस्कृती पोसत असल्याने त्यांना आदराने 'लोकमाते' चा दर्जा दिला गेला.

प्रवरेला 'अमृतवाहिनी' असे असलेले दुसरे नाव यात जनतेच्या मनातील आदरभाव व्यक्त होतो. येथील भोळ्याभाबड्या आदिवासींनी त्यांच्या श्रद्धांमधून, लोकगीतांतून, लोककथांतून संपूर्ण परिसराला उदात्त बनविले.

प्रवरा नदीची जन्मकथा ही अशीच आहे. हा इतिहास नाही, पण यातून पुराणकथाकारांच्या मनात प्रवरेबद्दलचा कमालीचा आदरभाव दिसतो.

सर्व नद्यांत ही नदी 'श्रेष्ठ' म्हणजे 'प्रवर' मानली असल्यानं तिला हे 'प्रवरा' नाव आपोआपच प्राप्त झाले.

प्रवरेचे पाणी नैसर्गिकरित्या गोड आहे. 'गोदापान' आणि 'प्रवरापान' असा वाक्प्रचारच रूढ झालेला आहे. पुराणकथांनी त्या पाण्याच्या गोडीला अमृताची चव आणली आहे.

प्रवरेच्या जलात अमृत म्हणजेच सृजनशक्ती असल्याची दखल प्रथमतः भारतीय पुराणकारांनी घेतली. शिवाय अगोदरच्या रामायण-महाभारतांमध्येही प्रवरेचे संदर्भ आढळतात. रामायण आणि महाभारतातील अनेक प्रसंग प्रवरेच्या साक्षीने घडले आहेत.

वाल्मिकी, अगस्ती आदि ऋषींचे आश्रम, चांगदेवाचा आश्रम, जरासंधाची नगरी, दुर्योधनाचे मंदिर, अश्वत्थाम्याची नगरी, सीताहरण नाट्य हे सारे आपणास या परिसरात घडले असल्याचे, लोककथांमधून, लोकगीतांमधून तसेच येथे भरल्या जाणा-या यात्रा जत्रांमधून सांगितले जाते.

रतनगडाच्या पायथ्याला एक अनुपम देखणे शिवमंदिर आहे. त्याला अमृतेश्वराचे मंदिर असेच नाव आहे. उत्तम शिल्पाकृतींनी नटलेले हे मंदिर कोरीव शिल्पपटांनी भरलेले आहे. देव-दानवांच्या समुद्रमंथनाचा प्रसंग कोरलेला शिल्पपटच या मंदिरात गर्भगृहाच्या दारावर चौकटीजवळ पहायला मिळतो.

समुद्रमंथनाचे मिथक -

समुद्रमंथनाचे सर्व प्रसंग प्रवरा-मुळा खो-यात घडल्याचे पुराणकथांमधून दिसते. देव-दानवांनी मिळून केलेल्या समुद्रमंथनातून जेव्हा 'अमृत' बाहेर पडले त्यावेळी त्याच्या वाटपावरून अशा दोन पंक्ती केल्या गेल्या. पण मोहिनीचे रूप घेतलेल्या विष्णूने फक्त देवांनाच अमृत वाटप सुरू केले. राहुच्या ही गोष्ट लक्षात आल्यावर वेष पालटून तो देवांच्या पंक्तीत बसला व मिळालेले अमृत त्याने प्राशन केले. राहुची ही चलाखी चंद्राच्या लक्षात आली, त्याने मोहिनीला (विष्णूला) सांगितले. मग मोहिनीने आपले खरे रूप प्रगट करून राहुचे शिर उडविले. तरीही त्याच्या पोटात काही अंश गेलेला असल्याने पायाच्या अंगठ्याने पोटावर दाब दिल्याने ते मुखातून बाहेर पडले.

जिथे 'राहु' चे मुंडके उडविले ते ठिकाण म्हणजे 'राहुरी'. हलाहल शंकराने पिले पण अमृताच्या वाटपात देवांना त्यांचे विस्मरण झाल्याने पार्वतीने भगवतीचे रूप घेऊन कोलाहल केला ते ठिकाण कोल्हार-भगवती. राहुचे शरीर जिथे पडले ते 'कायगांव' (प्रवरासंगमजवळ). प्रवरासंगम जवळ नेवाशाला 'मोहिनीराजा' चे मंदिर आहे. जिथे राहुचे मुंडके जाऊन पडले ते रतनगड (रत्नगड) तिथून अमृत वाहू लागले म्हणून प्रवरेचे दुसरे नाव अमृतवाहिनी पडले आहे.

राहुच्या पोटावर पायाच्या अंगठ्याने दाब देऊन त्यामधून अमृत बाहेर काढले. अंगठा म्हणजे पर्वर आणि पर्वरापासून निघालेली ती प्रवरा. असा हा पौराणिक इतिहास तथा कथा भाग आहे.

रतनगडावरून प्रवरेचा उगम होतो. महाराष्ट्रातील सर्वात उंच शिखर असलेल्या कळसूबाईने उजव्या कडेवर घेतलेला बाळसेदार डोंगर म्हणजे रतनगड! आणि अमृतेश्वराच्या अभिषेकासाठी त्यांच्या ओंजळीतून ओसंडणारे अमृत म्हणजेच प्रवरा नदी!

रतनवाडी गावातील पावसाच्या संततधार झडीवर मनमूराद जीवन जगणारे महादेव कोळी समाजाचे झडे मंडळी, अमृतवाहिनी प्रवरेचा उगम रतनगडावरच आहे असं सांगतात. पर्यटकांना प्रत्यक्ष उगमस्थानच दाखवितात. उगम खरोखरच शोधायला गेले की, नदीचं मुळ शोधू नये म्हणतात ते पटतं.

येथे अमृतेश्वराचे प्राचीन मंदिर आहे. या मंदिरात महादेवाची पिंडी आहे. पिंडीतील लिंग किंवा शाळुंका उचलली की आत वाहता प्रवाह आहे.

हाच अमृताचा कुंभ, हाच अमृतवाहिनीचा उगम!

अशा या अमृतमय पाण्याने रतनगड ते गोदावरी संगमापर्यंत मधल्या प्रवासात आपल्या पंचक्रोशीत अनेक योगी, ऋषी-मुनी, तपस्वी, संतमहात्म्ये, राजे, योद्धे, कवी, लेखक, कलावंत, सामाजिक, राजकीय नेते, कार्यकर्ते, कृषितज्ञ, शेतकरी, कष्टकरी, व्यापारी यांना आश्रय दिला. त्यांच्यावर अमृतसिंचन करून त्यांना अजरामर केले.

प्रवरेचे पाणी खुपच मधुर आणि शुध्द असल्यामुळे अनेक जातीचे चवदार मासे (रावस, खवले, मळे, मूर, वांबट इ.)

खेकडे, झिंगे या जलचराची उत्तम पैदास होते. या जलसंपत्तीवर कित्येक संसार फुलले आहेत. कित्येक ओबडधोबड दगडांना पैलू पाडून रंगीबेरंगी हिरे, माणके, तिने पोटात दडवून ठेवले आहेत. किना-यावरील बोरूची बने, लव्हाळे, जांभळाची बेटे म्हणजे तिच्या देखणेपणात भर घालणारे अलंकारच जणू आहेत.

द-याखो-यातून वाहणारी ही प्रवरा नदी आजही त्या पुराणातील दाखला मोठ्या अभिमानाने मिरवते आहे.

रतनगडावरून उगम पावल्यानंतर वाहत-वाहत या डोंगराळ भागात तिचा सुमारे वीस किलोमीटर लांबीचा प्रवाह आहे. त्यानंतर ही नदी उत्तरेकडील कळसूबाईचे डोंगर आणि दक्षिणेकडील बाळेश्वर डोंगर या दरम्यान वाहते.

या डोंगररांगांच्या दरम्यानचा भूभाग अर्धचंद्राकार आहे. प्रवरा नदी पूर्वेकडे रेनाड येथील खडकाळ अशा खोलगट भागात उंचावरून कोसळते. त्यानंतर ती अरूंद दरीतून १३ कि.मी. अंतरापर्यंत वाहते. पुढे काही किलोमीटर अंतर ती विस्तृत खोरे व पठारी भाग यातून वाहते.

सुमारे वीस किलोमीटरचा प्रवाह कळसूबाई रांगांमधून येऊन पूर्वेला रणद किंवा रंधा या खेड्याजवळ ही नदी कभिन्न कातळ दरीतून वाहते. कधी काळी धरणी दुभंगून ही दरी निर्माण झाली असावी असे थेट कापीव कड्यांवरून वाटते. ही दरी ६० मी. खोल व १३ ते १५ मी. रूंद आहे. येथे प्रवरेचा महाप्रपात दरीत कोसळतो. पावसाळ्यात हा प्रपात तीन ठिकाणी दिसतो. एरवी एकाच ठिकाणी दिसतो.

पण ही अमृतवाहिनी तिथेच न थांबता रतनवाडी, इसवरदा व कोदनीच्या दगडधोंड्यातून आदळत-आपटत पुढे रंध्याच्या कड्यावरून उडी घेते. पुढे पूर्वेकडे मध्यभागातील पठारी भागात राजूरजवळ दरीचा विस्तार झाला आहे. कोहंडी, पिंपरकणे, दिगंबर, निळवंडे, चितळवेढे, विठे, निंब्रळ, सावंतवाडी, म्हाळादेवी, मेहेंदुरी, रूभोडी, इंदोरी, उंचखडक या गावांची गळाभेट घेत अकोले तालुक्यात प्रवेश करते. तेथे थेट अगस्ती ऋषींच्या चरणांवर मस्तक ठेवते. त्यांचा प्रेमळ हात मस्तकावरून फिरताच अवखळ प्रवरा एकदम शांत होऊन पुढील प्रवासाला निघते.

रंध्याजवळच्या कळसूबाईच्या परिसरातून आलेली कृष्णवंती नदी प्रवरेत प्रविष्ट होते. त्याच कळसूबाई पट्टागडाकडून उगम पावलेल्या आढळा व म्हाळुंगी या उपनद्या तिच्या डाव्या काठावर येऊन मिळतात. आणि उजव्या काठावर मारसिंग-गोरा यांचा संयुक्त प्रवाह येऊन मिळतो. आणि प्रवरा, कृष्णवंती, आढळा, म्हाळुंगी, म्हानुटी, नाटकी नदीला आपल्यात सामावून घेत बेफामपणे पुढे दौडत निघते. झेपावते कोल्हार-भगवतीपूरकडे !

प्रवरा नदी पुढे संगमनेर तालुक्यातून वाहत जाऊन श्रीरामपूर, राहुरी या तालुक्यांच्या सीमेजवळून वाहते. नेवासे तालुक्यात प्रवरेने प्रवेश केल्यावर पाचेगावजवळ तिला तिच्या उजव्या काठावर मुळा ही तिची प्रमुख उपनदी येऊन मिळते. कायगाव-टोके या जोड गावांजवळ प्रवरा आणि गोदावरीची भेट होते.

गोदावरी प्रवरेला मोठेपण देते. आणि प्रवरा गोदावरीस मिळते. हेच गोदावरी-प्रवरा संगमाचे स्थान प्रवरासंगम म्हणून ओळखले जाते. येथे समुद्रसपाटीपासून त्याची उंची ४.६५ मी. आहे. प्रवरा नदीचा हा प्रवाह सुमारे २३० कि.मी. वाहता आहे.

प्रवरा खो-याची पाहणी –

‘म्हाळादेवी’ हे एक धरण बंद पडले म्हणून ब्रिटीशांचे धोरण चुकलेले नव्हते. धरणाशिवाय पर्याय नाही हे त्यांना चांगलेच माहित होते.

१९०२ साली म्हाळादेवी धरणाची जागा सोडून दिल्यानंतर दगडी धरण बांधण्यासाठी दोन पर्यायी जागा उपलब्ध होत्या. रंधा आणि दुसरी इसवरदा, मग ब्रिटिश शासनाने संपूर्ण प्रवरा खो-याची पाहणी करण्याच्या सुचना सर ऑर्थर हिल यांना दिल्या.

सर ऑर्थर हिल, अधीक्षक अभियंता हे नाशिक (दरवाजेर) जिल्हयाचे तत्कालीन कार्यभार प्रमुख होते. १९०३ साली भंडारद-याच्या डोंगर द-याखो-यात प्रवरा खो-याची पाहणी करण्याकरीता सिंचन प्रकल्पाची उभारणी करण्यासाठी सर ऑर्थर हिल यांचे खास आगमन झाले.

भंडारद-यात सर ऑर्थर हिल यांचे आगमन -

...ते यायच्या आधी मुक्काम करण्याचे साहित्य तंबू व इतर सामान घेऊन घोडागाडी, बैलगाडी यायची. त्याचबरोबर पोलीस, हवालदार, कोतवाल, तालुका मामलेदार असे अधिकारी येऊन दाखल व्हायचे! तो सर्व परिसर ब्रिटिश अधिकारी आणि त्यांच्या सोबतचे कर्मचारी यांनी गजबजलेला असायचा.

ब्रिटिशवंशीय असलेले हे गोरे इंजिनियर ऑर्थर हिल येथील डोंगरद-या खो-यातील प्रवरा नदीचा वाहता प्रवाह कुठे अडविता येईल, कुठे धरण बांधता येईल याचा अंदाज घेत-घेत सोबतच्या अधिका-याबरोबर स्वतः पायपीट करीत, कधी-कधी घोड्यावर बसून या सर्व परिसरात रपेट मारायचे.

लोक गो-या साहेबाला राम-राम करायचे!

डोंगरद-यांनी व्यापलेल्या आणि प्रचंड वृक्षराजीने दिवसाही गडद अंधाराचे साम्राज्य असलेल्या या सह्याद्रीच्या डोंगररांगामधील द-याखो-यात शोध सुरूच होता. जागा कुठे मिळेल, हा त्यांच्यापुढील गहन प्रश्न उभा होता.

त्यासाठी ते या परिसरात ठाण मांडूनच बसलेले होते. त्यांनी या परिसरातील पावसाची नैसर्गिक वस्तुस्थितीची प्रत्यक्ष येथे राहूनच माहिती घेतली. त्याच्याही काही नोंदी केल्या.

भंडारदरा या गावाच्या प्रेमात शेकडो वर्षांपूर्वीच्या इतिहासातील राजे-महाराजे पडले! मग हे ब्रिटिश अधिकारी येथील निसर्गसौंदर्याच्या व ऐतिहासिक खुणांच्या प्रेमात पडले तर त्यात नवल कोणते?

सर ऑर्थर हिल निघाले. प्रवरेच्या जन्मस्थळाकडे, रतनगड किल्ल्यावरील उगमाकडे! रतनगडाकडे निघायला म्हणजेच रतनवाडी गावाला जाण्यासाठी भंडारदरा गाव व विल्सन धरणाच्या पूर्वेकडून शिंदोळ्या डोंगराच्या पायथ्याला कोल्हार-घोटी राज्यमार्गावरून या अपरोच रिंगरोडची सुरुवात होते.

या मार्गाने आपण मुतखेल, कोलटेंभा पार करीत रतनवाडीला पाऊणतासात पोहचू शकतो.

पश्चिमेकडील रतनवाडी गावात पोहचल्या नंतर दिसतो तो दूरवर पसलेला विल्सनडॅमचा अथांग सागर आणि पूर्वेकडून सुरू झालेली शिंदोळ्याच्या डोंगरद-या, खो-याची सदाहरित रांग!

सह्याद्रीच्या मुख्य रांगेतील भंडारदरा धरणाच्या वायव्येस १५ कि.मी. अंतरावर अकोले तालुक्यातील हे प्रेक्षणीय व भौगोलिक ठिकाण म्हणून ओळखले जाते.

गिर्यारोहण व गिरीभ्रमण करणा-यांना आकर्षित करून त्यांना सतत आव्हानात्मक ठरलेले हे ठिकाण फारच सुंदर आहे. लांबलचक डोंगररांगा, विखुरलेल्या खोल द-या, काळेकभिन्न कातळकडे, बेलाग सुळके, चकविणा-या पाऊलवाटा.

प्रवरेच्या काठाकाठानेच उगमाकडे जाणारा रस्ता थेट दाट झाडीमधून रतनगडावर निघतो. खूप चालून गेल्यावर गडावर पोहचताच आपल्या नजरेस पडतो तो कल्याण दरवाजा. त्याच्या उजवीकडे रत्नादेवीची गुहा, त्याच्यापलिकडे किंचित वरच्या बाजूला अमृतवाहिनी च्या पाण्याचे टाके समोर दिसते ते एक नेढे, येथूनच दिसतो तो दक्षिण पश्चिमेकडील कोकणकडा ! निसर्गाचा रौद्र अविष्कार असलेल्या आश्चर्याचे विलोभनीय दर्शन होते.

खरोखरच प्रवरा नदीचा जन्म कुठून झाला, ते याचि देही याचि डोळा बघितले पाहिजे. अनुभवले पाहिजे.

या रतनगडावर प्रवरा नदीचा उगम पहायला सर ऑर्थर हिल गेले. प्रवरेच्या प्रवाहाची अभ्यासपूर्वक पाहणी करण्याकरिता नदीच्या उगमापासून ते थेट भंडारदरा उर्ध्व जलाशयापर्यंत कधी घोड्यावर बसून तर कधी पायी प्रवास करून त्यांनी माहिती मिळवली.

त्याकाळी कुणा अनामिक आदिवासी माणसांनं त्यांना इथे नेले असेल ! तो आदिवासी अनामिक राहिला.

तिथं त्या प्रवरेच्या जन्मस्थळी कपारीतून करंगळी एवढी पाण्याची धार येत असेल, त्याच्याखाली हळूहळू साचत जात असेल, तोच प्रवाह पुढे वाहता-वाहता अमृतवाहिनीचे रूप घेत आहे. आता हातात ग्लास किंवा बाटली घेऊन शुध्द स्वच्छ पाणी पिणारी आपण माणसं !

आणि... हाताच्या ओंजळीत ही पाणी न घेता ब्रिटिशवंशीय सर ऑर्थर हिल साहेब यांनी तिथे ते प्रवरेचं निर्मल जलपाणी स्वतःहून पोटावर उघडे पालथे झेलून तोंड थेट पाण्यापर्यंत लांबवून मस्तपैकी फूर् रर...फूर् रर... करीत प्याले असेल! धरतीचं लेकरू झाल्यासारखं! ते निश्चितच वाकले असतील असे मला वाटते.

लिंग मिळाली -

‘प्रवरा’ नदीवरील ‘ईस्वरदा’ टेकडीतील अरूंद असलेल्या खोल खचदरी सारख्या भागाची पाहणी केली गेली. येथील प्रवरा नदीच्या वाहत्या भागात अनेक अशा घळई आहेत. रंधा धबधब्याजवळील नदीच्या वाहत्या जलप्रवाहामुळे या दगडांची-खडकांची झीज झालेली आहे.

आजच्या ‘शेंडी’ या गावाजवळील असलेल्या ‘ईस्वरदा’ नावाने प्रसिध्द असलेल्या डोंगरटेकडीच्या दोन्ही बाजूंना उंच-उंच टोके त्या दोन डोंगरांच्या मधील खोल दरीच्या फारशा रूंद नसणा-या घळीतून वाहणारी पावसाळ्यातील प्रवरा नदी!

ही निसर्गनिर्मित जागा त्यांना आवडली. इथेच वाहत्या प्रवरेचा खळाळता प्रवाह अडविला तर..!

त्या दोन डोंगरकड्यांच्या टोकांना भिंत बांधून बंदिस्त करायचं त्यांनी मनोमन ठरवलं!

सखोल संशोधन व सर्वेक्षणानंतर शेंडीच्या ‘वरदा’ टेकड्यामधील जागा निश्चित करण्यात आली.

विल्सन डॅम स्कीम, मुंबई स्टेट

जनरल नोट ऑन – भंडारदरा इरिगेशन प्रोजेक्ट !

त्यानंतरचे सर्वेक्षण सहाय्यक अभियंता श्री. एच. ओ. बी. पुली यांनी कार्यकारी अभियंता श्री. एच. ओ. शाऊब्रिज यांच्या मार्गदर्शनाखाली केले. धरण बांधले तर या ठिकाणी होणारी पाण्याची उपलब्धता, हवामान, बाष्पीभवन, पर्जन्यमान, पर्जन्यदिवस, उगमाकडील अतिपर्जन्यमानाचा प्रदेश, पाणलोट क्षेत्र, बुडित क्षेत्र तसेच अपेक्षित खर्च इत्यादी बाबींचा सारासार विचार अभ्यास केला गेला.

अभ्यासाअंती समोर आलेल्या नोंदी आणि निष्कर्ष -

भंडारदरा धरणाला ज्या पाणलोट प्रदेशातून पाण्याची आवक होणार आहे. तेथील पावसाची नोंद केली आहे.

१) घाटघर (प्रवरा खो-याचे शेवटचे टोक)

२१४.६३ इंच	१९०८ ते १९१५	८ वर्षे
------------	--------------	---------

२) रतनवाडी (प्रवरा खो-यात)

१७१.०० इंच	१८८१ ते १८९१	११ वर्षे
------------	--------------	----------

३) भंडारदरा धरणाच्या जागेवर

१२७.०० इंच	१९०९ ते १९१५	७ वर्षे
------------	--------------	---------

पाणलोट क्षेत्रात (जलग्रहण क्षेत्रात) पाऊस पडल्यानंतर धरणात पाणी येण्यासाठी किती पृष्ठजल वाहून आले तर धरण भरेल याचाही अभ्यास केला आहे.

धरणसाठा पातळी (फूट)	जलसाठा (दशलक्ष घनफूट)	पृष्ठजलासाठी पर्जन्य (इंच)
२५०	८,४१८	७७.१
२६०	१०,०८६	९२.४
२७०	१२,०९२	११०.७

‘इसवरदा’ चे नामांतर भंडारदरा !

प्रवरा नदीच्या उगमस्थानी जे धरण बांधण्याचे निश्चित करण्यात आले. त्याचे पहिले नाव हे ‘इसवरदा’ असेच होते. असे तत्कालीन कागदपत्रांच्या नोंदीत आढळते. या ठिकाणचे नाव तेथील जवळपासच्या लोकांनासुद्धा माहित नसल्याने त्याच्याच जवळच्या भंडारदरा या खेडेगावाच्या नावाने या धरणाची ओळख व्हावी असे ठरले आणि या खेडेगावाचे नाव त्या धरण स्थळाला देण्यात आले.

भंडारदरा -

‘म्हणजे निसर्गाचे मुक्त भंडार !’ फुललेले, बहरलेले ! नैसर्गिक खजिना ! तुझा खजिना सदोदित भरलेला असो, असा निसर्गाचा आशिर्वाद लाभलेल्या या पर्वतामधल्या द-याखो-याला मिळाले आहेत.

भंडारदरा धरण बांधकामास प्रारंभ !

केंद्रीय जल आयोग भारत सरकार यांनी मुंबई राज्य, सचिव यांनी पाठविलेल्या प्रस्तावास मंजूरी दिली. मुंबई राज्याचे गव्हर्नरांनी तसे कळवल्यानंतर लगेचच बांधकामास प्रारंभ करण्यात आला.

भंडारद-याजवळच गोदावरी खो-यातील दारणा येथेही तेव्हा धरण उभारले जात होते. भंडारदरा धरणाच्या पाया खोदाईस प्रत्यक्ष प्रारंभ झाला तो दिनांक १२ एप्रिल १९१० मध्ये तत्कालीन चीफ इंजिनियर सर ऑर्थर हिल यांचे हस्ते सुरूवात करण्यात आली.

हळूहळू जसजसे धरणाचे काम पुढे जाऊ लागले. तसा भंडारद-याचा शांत परिसर गजबजून गेला. अधिकारी, मजूर यांची निवासस्थाने उभी राहिली. निसर्गाच्या कुशीत भौतिक जगापासून कोसो योजने दूर असलेल्या या भागात दूरध्वनी, टपाल, दवाखाने अशा मुलभूत सोयीसुविधा आल्या. त्यावेळच्या लोकांना केवढे कुतूहल वाटत असे.

(The installation of the Telephone line was sanctioned and carried out for the works in March 1913 as per G.R.No. T.2933, dated 25th February 1913.)

“ बांधकामाकरीता स्वतंत्र उपविभागाची निर्मिती !”

धरणाच्या बांधकामासाठी स्वतंत्र उपविभागाची निर्मिती करण्यात आली. पाणी सोडण्याच्या झडपा त्यावेळी स्कॉटलंडहून बोटीने आणल्या गेल्या. मुंबईकडून रेल्वेने घोटी येथे आणल्या गेल्या आणि तेथून भंडारद-यात पोहचल्या केल्या.

घोटी रेल्वे स्थानकावर उतरवलेली यंत्र सामुग्री व साहित्य धरणस्थळी पोहोचविण्यासाठी घोटी – कोल्हार राज्य मार्गावरील पंधराव्या मैलापासून सुरू होणारा मार्ग पेंडशेत-चिचोंडी असा तयार करण्यात आला. प्रवरा नदीच्या उजव्या काठाने जाणा-या रंधा-घाटघर रस्त्याची दुरूस्ती करण्यात आली. आवश्यक तेथे अन्य छोटे-छोटे रस्ते तयार केले गेले.

धरणाच्या दगडी बांधकामास आवश्यक दगड मिळवण्यासाठी परिसरातच दगडी खाणींच्या जागा निश्चित करण्यात आल्या. दगडांच्या वाहतूकीसाठी खाणींपासून स्वतंत्र ट्राममार्ग टाकण्यात आले.

जमीन –

या धरणासाठी १५५५ हेक्टर क्षेत्र संपादित केले गेले. धरणाच्या आराखड्यानुसार १५.५४ चौ. मैल इतके क्षेत्र त्यासाठी लागणार होते. पाण्याखाली बुडालेली एकूण जमीन होती. २२ हजार ९०० एकर.

या धरणाचे बुडीत क्षेत्र सुमारे ६ चौ.मैल असून रतनवाडी, साम्रद, मुतखेल या गावांचा काही भाग व अल्प झोपड्या या बुडीत झालेल्या आहेत.

मुरशेत, पांजरे, उडदावणे, शिंगणवाडी, घाटघर, साम्रद, रतनवाडी, कोलटेंभे, मुतखेल अशी नऊ खेडी आणि त्यांच्या वाड्यावस्त्या भंडारद-याच्या काठावर वसलेल्या आहेत.

जमिनीच्या संपादनासाठी विशेष अधिकारी नेमण्यात आले.

स्थलांतर आणि पुनर्वसन –

धरणाच्या वर जी १० गावे आहेत त्यापैकी मुतखेल आणि रतनवाडी या गावांचे स्थलांतर झाले. बाकी गावे उठली नाहीत. तशी गरज पडली नाही. पण लोकांची शेती मात्र पाण्यात गेली. त्या बदल्यात वरच्या फॉरेस्ट जमिनी शेतक-यांना मिळाल्या. पुनर्वसन झाले ते असे.

ब्रिटिशांचं सरकार हेतं तेव्हा तर पुनर्वसनाचा कायदाच नव्हता. श्री. शंकरराव चव्हाण महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री होते. त्यावेळी सन १९७६ साली पुनर्वसन कायदा केला गेला.

पाणलोट क्षेत्रातील लोकांना याची झळ बसलेली आहे. त्यावेळी विस्थापित झालेले लोक आज मराठवाडा व काही विदर्भात भटकत गेले असे पुढे आले आहे.

जे लोक विस्थापित झाले व दूर भरकटत गेले त्यांना सलाम करावा लागेल.

भूगर्भशास्त्रज्ञ एच वॉकर —

काळ्या पत्थराच्या ठिक-या करीत धरणाचा पाया खोल-खोल जाऊ लागला.

त्यावेळी देखील दगडी भिंतीच्या पायाविषयी शंका प्रदर्शित करण्यात आली होती.

तथापि, भूगर्भशास्त्रज्ञाने हमी दिल्याने प्रस्तूत काम पूर्णत्वास जाऊ शकले.

झाले असे की, बांधकाम सुरू करतानाच पायाच्या उजव्या काठावरील पायात दोन अरुंद पाट (डाईक) व एक आरपार गेलेला तडा अभियंत्यांना दिसून आला.

त्याच्या पाहणीसाठी भूगर्भ शास्त्रज्ञ एच वॉकर यांना पाचारण करण्यात आले. सखोल तपासणीनंतर धरणाच्या पायाला कोणताही धोका नसल्याचे त्यांनी सांगितले. विशेष प्रकारची उपाययोजना करून हे पाट व तडा बुजवण्यात आला.

भंडारद-याच्या निसर्गरम्य परिसरात माणसांची वर्दळ वाढली. दगड आणि चुन्यात बांधलेल्या या धरणाचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे बांधकामात नैसर्गिक वाळूचा एक कणसुद्धा वापरला गेलेला नाही.

कळसूबाईचा डोंगर आणि त्या सभोवतालच्या सर्व भागात कठीण कातळ असल्याने तेथे जोडासाठी वाळू उपलब्ध नाही. म्हणून दगडाच्या भुग्यापासून तयार केलेली वाळू संपूर्ण बांधकामात वापरली गेली.

ती भाजलेल्या चुनखडीत मळून, भाजून घेऊन वापरण्याचा निर्णय झाला. त्यात शिसे वापरले गेल्याचे सांगितले जाते.

एवढ्या मोठ्या प्रचंड बांधकामासाठी चुन्याचा पुरवठा करणे हेही एक आव्हान होते. चुनखडी लासलगाव परिसरातून गोळा करून रेल्वेने घोटी स्टेशनवर आणली. त्याचबरोबर भंडारद-यापासून १६ ते २० मैलाच्या परिसरातूनही चुनखडी गोळा केली गेली.

ठिकठिकाणच्या खाणीतून रेल्वेने आणलेला चुना साठविण्यासाठी जी. आय. पी. रेल्वे मार्गावरील (आत्ताची मध्य रेल्वे) घोटी ते लासलगाव दरम्यान त्या-त्या वेगवेगळ्या गावी चुन्याचे डेपो तयार करण्यात आले.

त्याचबरोबर भंडारद-याजवळील कातळापूर आणि वासाळी या दोन गावीही असेच डेपो तयार करण्यात आले.

तेथील चुन्याच्या भट्ट्यांमध्ये भाजलेला चुना भंडारद-यात येऊ लागला. हा चुना घोटण्यासाठी धरण्याच्या परिसरात ठिकठिकाणी वाफेच्या इंजिनावर चालणा-या गिरण्या उभ्या राहिल्या.

धरण स्थळ -

स्थान - मूळचे विल्सन डॅम-लेक ऑर्थर हिल - भंडारदरा! हे धरण अकोले तालुक्याच्या ठिकाणापासून पश्चिमेकडे २१ मैल (३८ कि.मी.) अंतरावर प्रवरेच्या उगमाकडे भंडारदरा या खेडेगावाजवळ शेंडी येथे आहे. मुंबई ते दिल्ली या सेंट्रल रेल्वेच्या घोटी स्टेशनपासून रस्त्यानेही २१ मैल अंतर आहे. धरणस्थळाजवळ नदीचे पात्र खोल घळईत आहे. उत्तरेकडे शेंडी गाव आणि दक्षिणेकडे भंडारद-याच्या उत्तरेकडे पसरलेली लांब टेकडी एकमेकींच्या अगदी जवळ आहेत. त्यामुळेच भिंतीची लांबी कमी परंतु सर्वात जास्त उंचीचे धरण बांधण्यासाठी योग्य जागा मिळाली. त्यामुळे कमीत कमी बांधकामात जास्तीत जास्त पाणी साठविणे शक्य झाले.

निवड -

प्रवरा नदीच्या दोन्ही तीरावरील उंच दोन्हीही टेकड्या कठीण खडकाच्या आहेत. नदीच्या प्रवाहामुळे टेकड्या कापत गेल्यामुळे तेथे बांध घालून तो दोन्ही टेकड्यांच्या उंचवट्यापर्यंत आणला तर इतर कुठल्याही धरण स्थळापेक्षा जास्त पाणी अडविता येईल. या धरणस्थळावर पाणी गोळा होते. पावसाचे प्रमाण आणि त्याचा वेगही या ठिकाणी लक्षणीय आहे. तसेच कळसुबाईचा डोंगर व परिसरात कठीण खडक आहे. त्यामुळे पाण्याबरोबर गाळ येण्याची शक्यता नाही. त्यामुळे भर पावसाळ्यातही जलाशयाचे पाणी गढूळ नसते. अशा सर्व घटकांच्या अनुकूलतेमुळे भंडारदरा धरणस्थळाची निवड झाली.

उर्ध्व प्रवरेचा विशाल जलाशय -

भंडारदरा गावाजवळील सह्याद्रीच्या डोंगरद-यातील कळसूबाई आणि बालेश्वराचे डोंगर या दरम्यान असलेल्या खोलगट भागात ऊर्ध्व प्रवरेचा विशाल जलाशय विकसित केला आहे.

नदीपात्रातील धरणाच्या २१३ मीटर लांबीत १,८२८ मीटर त्रिज्येचे वक्राकार धरण आहे. अतिशय राकट आणि डोंगराळ भागातील हा जलाशय समुद्रसपाटीपासून २४०० फूट उंचीवर आहे.

धरणाचे डिझाईन (रचना) -

धरणाच्या दगडी भिंतीचे डिझाईन ६०० फूट आर्चेसमध्ये केले असून, त्याचा बहिर्वक्र भाग जलाशयाकडे ठेवलेला आहे. धरणाचा पाया अतिशय मजबूत असून त्यावर उभा भार १८५ पौंड आणि काटकोनात २५१ पौंड प्रति चौरस इंच पेलण्याची क्षमता आहे. त्यामुळेच कुठल्याही नैसर्गिक आपत्तीपासून धरण सुरक्षित राहिल याची काळजी घेतली आहे.

धरण बांधले तेव्हा भारत देशामधील हे सर्वात उंच धरण होते. त्यांचे कामही तसेच अफाट होते. एकूण १ कोटी २६ लाख चार हजार १४० घनफूट बांधकाम करावयाचे होते. दरवर्षी सरासरी ८ ते १० लाख घनफूट काम होत असे. मात्र १९१९-२० या वर्षभरात तब्बल १२ लाख घनफूट बांधकाम झाले.

मूळ आराखड्याप्रमाणे धरण २५० फूट उंचीचे बांधायचे ठरविण्यात आले होते. पण नंतर धरणाची उंची दहा फूटाने वाढविण्याचा निर्णय घेण्यात आला. पुढे उंची अजून दहा फूट वाढविण्याचे निश्चित झाले. शेवटी २७० फूट उंचीचे धरण बांधण्याचे व त्यात २६० फूट उंचीपर्यंत पाणी साठविण्याचे निश्चित करण्यात आले.

जसजसे बांधकाम उची गाठत होते. तसे पाणी अडविण्यास सुरूवात झाली. नोव्हेंबर १९२० मध्ये धरणात २०० फूट उंचीपर्यंत पाणी साठविले होते. त्याच वर्षी सर्वप्रथम धरणातून नदीपात्रात पाणी सोडण्यात सुरूवात झाली. सन १९२०-२१ मध्ये प्रथमतः धरणाचे २०० फूट उंचीच्या पातळीपर्यंत पाणीसाठा करण्यात येऊन बेलापूर सिंडीकेट १५६ कक्षासाठी व लाभक्षेत्रातील पिकांसाठी पाणी प्रथमतः नोव्हेंबर १९२० मध्ये सोडण्यात आले. जून १९२६ मध्ये दगडी भिंतीचे काम पूर्ण झाले. धरणाच्या कामाचा ठेका कोणत्याही प्रकारच्या मोठ्या नियमित ठेकेदारास दिलेला नव्हता. लहान-लहान ठेकेदारांमार्फत सर्व कामे पूर्ण करण्यात आली.

प्रवरेचं हे निर्मळ पाणी –

येथील रतनगडाच्या माथ्यावरील रत्नाबाईच्या गुहेत प्रवरा नदी उगम पावते. रतनगड-घाटघर च्या पूर्वेस १ कि.मी. अंतरावरील सुरक्षित वनक्षेत्रातून प्रवरा प्रवास करीत निघते.

सह्याद्रीच्या मुख्य रांगेतील सर्वाधिक उंचीचे शिखर म्हणजे कळसूबाई (१६४६ मी.) याच्या पश्चिम रांगेत उभे असलेले मुख्य गड उदा. अलंगगड (४८२२ मी.) हे अभेद्य बुलंद किल्ले व रतनगड (४२५५ मी.), पाबरगड (४२५१ मी.), हरिश्चंद्रगड (४६७१ मी.), बितनगड (४६८२ मी.), या सर्व गडांवरील लहानमोठे जलस्रोत प्रवरेला येऊन मिळतात. या प्रवाहांमुळे साधारणपणे १५ ऑगस्टपर्यंत ११ द.ल.घ.फू. क्षमतेचा भंडारदरा ओसंडून वाहू लागतो.

युगे न् युगे शेकडो वर्षे डोंगरद-यात मनसोक्त हुंदडणारं.. ठिकठिकाणी साचून राहणारं दाट-दाट आंब्याच्या कमानी खालून दुडदुडत धावणारं.. पाणकणसांच्या पुंजक्यातून, वेळूच्या बेटातून लव्हाळांना, गंधाना, कवधरीच्या कंदाना दोन्ही काठांवर फुलू देत, तरवरू देत धावत जाणारं. लपंडावचा खेळ खेळत भात खाचरात उतरणारं. गवताळ उतरणांमधून वाट काढणारं. मोराची मेमाटं कान देऊन ऐकणारं. लाव-या काव-यांना मधूनच माळढोकांना, वावश्या, पावश्यांना, पोखे, होले, कोयाळांना, करकोचे, बगळे, सुगरणी, साळुंगी, खंड्या, चकवा, पकवा, कावळे, चिमण्या अशा कितीतरी पक्षांना आपल्या वनराजीत सुखानं नांदविणारं, गायी, म्हशी, बैल, शेळ्या, कुत्री आणि घोडी यांना मनसोक्त डुंबु देणारं. त्यांच्या मनमुराद चरण्याची सोय करणारं. वानरांचा फांद्याफांद्यावरचा खेळ पाहणारं.. रानउंदीर, पांढरे ससे, करडे ससे यांची शिवाशिव, पळापळ पाहणारं.. गायी-म्हशींमागे फिरणा-या पोरासोरांच, गुराख्याचं स्वच्छंदपणे पोहणं, डुंबणं पाहत राहायचं.

शेंडी गावाच्या उशाशी उभ्या असलेल्या दोन टेकड्या काळ्या पत्थरात बांधलेल्या भिंतीना जोडल्या गेल्या. ते अमृतमय पाणी भंडारद-याच्या जलाशयात याच वर्षी (जून १९२६) पूर्ण क्षमतेने पाणी साठविण्यास सुरूवात झाली.

पावसाळा आला. शिखरस्वामिनी कळसुबाई, अलंग, कुलंग, मलंग यांसह शिंदोळ्या, रतनगड या सह्याद्रीच्या पर्वत माथ्यावर कोसळणा-या पावसांच्या सरीमुळे अवतीर्ण झालेले ओढे-नाले कवेत घेऊन अनंत काळापासून वाहणारा अमृतवाहिनी प्रवरेचा अवखळ प्रवाह पहिल्यांदाच काळ्या पाषाणाच्या भिंतीमुळे डोंगरद-यांच्या कुशीत विसावला अन् भंडारदरा धरणाचा जन्म झाला. तेव्हापासून आजपर्यंत सह्यागिरीच्या पर्वत माथ्यावर धो-धो कोसळणा-या पावसाचे पाणी भंडारदरा धरण आपल्या पोटात घेत आहे.

आदिवासी तालुका म्हणून ओळखल्या जाणा-या आमच्या अकोल्याच्या शिरपेचात 'विल्सन डॅम' च्या रूपाने मानाचा तुरा खोवला गेला.

धरण बांधकाम

दुष्काळ व पाऊस पाणीसाठा नोंद

१९१५ साली दुष्काळ पडला. त्यामुळे धरण बांधकाम झाले होते तेवढेही पाणी त्यात भरलेले नव्हते.

१९१८ सालीही पावसाच्या दृष्टीने अत्यंत वाईट वर्षे होते. त्यावर्षी फक्त ८९.४२ इंच पावसाची नोंद झाली होती.

या पावसामुळे फक्त ७३२० दशलक्ष घनफूट (७.३ टी.एम.सी.) पाणीसाठ्याची नोंद झाली होती.

निष्कर्ष —

अनुभवांती असा निष्कर्ष निघाला की, ज्या वर्षी पाऊस सरासरीपेक्षा कमी पडतो. तेव्हा धरण २६० फूट उंचीपर्यंत सुध्दा भरत नाही. याच कारणामुळे धरणाची उंची २७० फूट ठेवून पाणीसाठी २६० फूट उंचीपर्यंत करण्याचे ठरले.

आणखी एक महत्वाची बाब म्हणजे जसजशी धरणाची उंची वाढते तसतसा पाणीसाठी वाढतो आणि त्यामुळे कमी खर्चात जास्त पाणी साठविता येते. उदा. २०० फूट आणि २५० फूट उंचीच्या धरणाचा प्रत्येक दशलक्ष घनफूटासाठी रू. ४८६ आणि रू. ३८९ असा खर्च येतो. म्हणून जास्त उंचीचे धरण हे अधिक किफायतशीर असते.

१९६५-६६ तसेच १९७१-७२ च्या दुष्काळाने 'विल्सन डॅम' ला काही पोट भरू दिले नाही. जेमतेम पडलेल्या पावसाने धरणाच्या तळमो-याही भरल्या नाही.

त्यामुळे इतके दिवस जलसमाधी घेतलेले प्रवरेच्या पात्रातले दगड गोटेही उन्हाला बसून वाकुल्या दाखवू लागले होते.

धरण बांधकामावर ८००० मजूर

दुष्काळ आणि ८ आणे मजूरी

सन १९१८-१९ मध्ये मुंबई राज्यात भयानक दुष्काळ पडला होता. अकोले तालुक्यातही याची झळ पोहोचली होती. परंतु भंडारदरा धरणाचे बांधकाम सुरू होते.

ब्रिटिश सरकारला अकोल्यातील जनतेची काळजी नव्हती. कारण, धरण बांधकामावर सुमारे ८००० लोकांना दुष्काळात साठ हजार रकमेचे काम मिळाल्याने उपासमारीची वेळ येऊ शकली नाही.

या कामाने आजच्या दुष्काळी कामाची म्हणजेच रोजगार हमी योजनेची जागा भरून काढली. या बांधकामावरील मजूरांना दोन आणे मजूरी मिळत असे.

(भंडारदरा धरण बांधकाम कामगार - १९२४, लहू संभा सोनवणे, मुक्काम-मुरशेत,
पोस्ट-शेंडी, ता. अकोले, जि.अहमदनगर)

भंडारदरा धरणावरील कामगार, लहू तुला सलाम !

भंडारदरा धरणाचे बांधकाम चालू असताना हा लहू दहा वर्षांचा होता. धरणावर काम करणा-या मजुरांच्या आणि धरण बांधणा-या ऑर्थर हिलसाहेबांच्या हालचालींचा तो साक्षीदार आहे.

वृद्धापकाळाने कर्णबधिरत्व आलेला लहू शरीरानेही आता थकला आहे. भंडारदरा धरणाच्या जवळ असलेल्या मुरशेत येथे त्याच्याच उत्तरमुखी घरात त्यांची भेट झाली. घर उत्तरमुखी असूनही लहूच्या घरातील दारिद्र्याच्या खुणा लपून राहिलेल्या नव्हत्या. त्यामुळे प्रश्न असा पडला की, वास्तुशास्त्राचा नियम खरा की, या घरात दिसलेले दारिद्र्य?

ऑर्थर साहेबाने धरणाची भिंत बांधण्यासाठी शोधून काढलेल्या डोंगराच्या दोन टेकड्या लहूने अनेकदा पायी घातल्या आहेत. या टेकड्यांवर तो शेळ्या चारायला यायचा. या टेकड्यांची कपार न् कपार त्याने पायाखाली घातलीय. या इथे धरण होणार आहे याची मात्र त्याला कल्पना नव्हती. धरणाचे प्रत्यक्ष बांधकाम सुरू झाल्यावर लहू याच डोंगरावर शेळ्या घेऊन जायचा. पाया खोदण्यासाठी घेतलेल्या सुरंगाचे आवाज त्यांनं आपल्या कानांनी ऐकले आहेत. सुरंग पेटवून जीव घेऊन पळणा-या मजुरांचे पळणे त्याने जवळून पाहिले आहे. कारागिरानं धरणाच्या बांधकामावर मांडलेला घडीव दगड गोरा साहेब कसा तपासून पाहायचा हे त्याला ठाऊक आहे. हा मांडलेला दगड चुकला तर लोखंडी सळानं गोरा साहेब गवंड्याच्या हातावर कसा फटका मारायचा हे लहूनं जवळून पाहिलं होतं. हातावर फटके मारणारा हा गोरा साहेब लहूच्या अजूनही चांगला आठवणीत आहे.

धरणाचा पाया भरून वर आल्यावर या बांधकामावर झारीनं पाणी मारण्याचं काम लहूनं केलं. त्यावेळी त्याला रोजंदारी अवघी अडीच आणे. एक वर्षभर त्यांन या धरणावर काम केलं. ९ गावांची जागा धरणात गेल्याचं तो सांगतो.

या जागेवर ९ कुंडं होती, असं तो सांगतो. (बहुधा या जागांवर धरणाचे पिलर्स उभे करण्यासाठी खोदलेले खडे त्याने पाहिले असावेत व यालाच तो कुंड समजत असावा). अमन नावाचा कुणीतरी एक साहेब दररोज या कामावर यायचा. तो ब्राम्हण होता हे लहूच्या आजही स्मरणात आहे. या धरणावर आज लाखो संसार उभे राहिले. नुसतेच उभे राहिले नाही तर पुरते विस्तारले. एक प्रतिसृष्टी उभी राहिली. पण ज्यानं या धरणासाठी ब्रिटिशांच्या करड्या शिस्तीत रक्त ओकलं तो लहू सोनवणे मात्र उत्तरमुखी घरात राहूनही कफल्लकच राहिला. आता त्याला ऐकू येत नाही आणि डोळ्यानं दिसतही नाही. तरीही कुणी चुकून भेटायला आलं तर त्याच्याशी बोलण्याची धडपड मात्र चालू असते. मध्येच तार तुटली तर माझ्या कानात टाकायला औषध आणलं का ? म्हणूनही विचारतो. आता त्याच्या घरात आहे ती त्याची दुसरी बायको तिचंही बरंच वय झालं.

नव-यानं भंडारदरा धरणावर काम केल्याचं तिला मोठंच कौतुक. नव-याबरोबर शेळ्या वळायला तिही या टेकड्यांवर जायची. आपल्यासारखं कुणी घरी आलं तर काळ्या गुळाचा चहा करायला ती विसरत नाही, असे अनेक लहू सोनवणे या धरणाच्या कुशीत आहेत. त्यातील अनेक जण काळाच्या पडद्याआड गेले असतील. त्यांची शरीरं या धरणासाठी झिजली म्हणून आमचे संसार फुलले. या सर्वाना मनापासून सलाम.

भंडारद-यातील - १९१८ सालचा भयानक दुष्काळ - व मेंदू ज्वराची साथ

२८ जुलै १९१४ ते ११ नोव्हेंबर १९१८ दरम्यान सुमारे ४ वर्षांपर्यंत चालेल्या पहिल्या महायुध्दाने जगाचा नकाशाच बदलला होता. त्याच वेळी महाराष्ट्रातील मुंबई राज्यात दुष्काळ पडला होता. त्यातच भरीस भर म्हणजे सर्वत्र मेंदूज्वराच्या (मानमोडी) साथीने थैमान घातले.

अचानक अंगात ताप भरायचा. तो मेंदूत जायचा आणि दोन-चार दिवसातच माणूस चालता-बोलता शेवटचा श्वास घ्यायचा. कुटुंबचे कुटुंब त्याला बळी पडायचे. ना औषधोपचाराची सोय ना मदतीची आशा. माणसे परिस्थितीला नाही तर मृत्यूला शरण जात होती. काही जण नशिबाला दोष देत आतल्या आत चरफडत होती.

सा-या मुलखावर अवकळा पसरली. दुष्काळानं पिकापाण्याची अगोदरच दैना झालेली. लोक कोरडूचा पाला, रानकंद, शेराच्या झाडावरची पिकली कोंडूळे खाऊन एकेक दिवस पाठीमागं टाकू लागली. त्यानं भूकेची आग कितीशी विझणार? आभाळच फाटलं होतं ना? वाडग्यातील भुसारा अन् वैरणीची थप्पी दिवसेंदिवस कमी होऊ लागली.

भूक आणि तहान जनावरांना पण होती. लहान मुलं, बाया माणसं खुपच हवालदिल झाली. अवकळा यायला अजिबात वेळ लागत नाही. जनावरांच्या अंगावर हाडं मोजून घ्यावी इतपत त्यांची रया गेली. गव्हाणीतल्या उगाळाला तोंड न लावणारी जनावरं तेच उगाळ नाईलाजाने चघळू लागली.

तोंडी लावायच्या शेरण्या मिठाचा खडा हेच भाकरीबरोबरचं अन्न!

भाकरीलाच लोणचं फासून पाण्याच्या घोटांबरोबर खाणं नशिबी आलं. विहिरींनी कधीच तळ गाठला. औत, मोट, नाडा, सुस्त बनून वाडग्यातच अडचणीला पडले. शेरडांचे कळपच्या कळप काळ्या रानाच्या बांधावरच्या व दरडीच्या बाभळीच्या शेंगावर अन् पाल्यावर दिवस ढकलू लागले. आता सारा हवाला ढगातल्या देवावरच!

गावोगाव महादेव कोंडल्याच्या वार्ता येऊन थडकू लागल्या. चेणकुब्यांच्या मिरवणुका निघू लागल्या. ज्याच्या कणग्या दाण्या दुण्यानं भरलेल्या होत्या. त्याच्या दाराचे आडणे अधिकच मजबूत झाले.

वाण्या ब्राम्हणाघरी भिल्ल, रामोशी नागव्या तलवारीनिशी पहारा देऊ लागले. आल्या दिवसाचा सूर्याचा गोंडा त्याच्या गतीनं डोंगराखाली जायचा. अन्नानदशा होऊन किती एक जणांच्या निष्प्राण कुडीमाती खाली गाडल्या जात होत्या. गावं न गावं अंग आकसून जगू लागला. दुष्काळ अन् मानमोडी हातात हात घालून थैमान घालू लागल्या. घरटी मानमोडीची लागण होऊ लागली.

मानमोडी भयानक होती. अचानक ताप यायचा. पंचक्रोशीतला झाडपाल्यांचा औषध देणारा ठाकर अन त्याचं औषध किती जणांना तारणार? सारा भरोसा बहीरोबा, खंडोबा, मावलाया यांच्यावरच.

चुलीतली तीन दिवसांची शिळी गपगार राख देवाच्या नावानं अंगारा म्हणून लावली जायची. आयुष्याची दोरी बळकट असणारे त्यातून तरून जायचे. ज्याची दोरी कुचकट ते माना मोडून पडायचे, अक्षरशः कोंबडीगत !

एकाला पोहोचवून आल्यावर त्याची राख सावडायच्या आत दुस-याची तिरडी म्हसणवटीत हजर.

दुःखच एवढं महामूर की, सा-या गावाच्या डोळ्यातील धारांना खळ नव्हता. कोण, कुणाचा शोक करणार, मृत्यूच्या त्या तांडवरूपानं सारं-सारं विस्कटून गेलं. लोक हवालदिल होऊन गाव सोडू लागले. वावरात कोपी करून राहू लागले.

एकाएकी तापाच्या जोडीला काखेत कवठाएवढा निब्बर गोळा यायचा. ढाळवांत्या सुरू व्हायच्या त्या पोटातली आतडी ताणेपर्यंत. मरणाला रात्र आडवी. रात्रीच्या किर्

काळोखात कितीतरी श्वास जन्म-मृत्यू च्या सीमेवर रेंगाळत असायचे. कीड्यामुंगी सारखी माणसे मरत होती.

तरूण-म्हातारे, स्त्री-पुरुष, गरीब-श्रीमंत, लहान-मोठा, कोणत्याच प्रकारचा भेद मृत्यूकडे नव्हता. भगभगत्या दुपारी किती एक मौती कोपीजवळ ठेकळात चिरनिद्रा घ्यायच्या. म्हसणवटीत न्यायला ना बळ होतं ना माणसं!

कोल्ह्याकुत्र्यांनी नुसता राहाकाळ घातलेला. महादेव कोंडूनही आभाळ पांढरेच. निळ्याशार आभाळावर पांढरे वांझोटे ढग कोडं फुटल्यासारखे जाणवायचे. रात्रभर मात्र मारूतीच्या गाभा-यात दगडी दिव्यात वात जळत असायची.

कुणीतरी बाबा वस्तीला पहाटेला बाबा एकतारीवर भजने म्हणायचा.

हे-हे राम भजावा रे, हाताचा धर्म असावा रे, मनात मन कपाळी गंध, कपटी नसावा रे, यमराजाचे येईल बोलावणं, काया जाईल उघडी!

लेक ऑर्थर हिल..!

शासनाचे परिपत्रक क्रमांक : डब्लू. आय. — २०९८. दिनांक : २५ फेब्रुवारी १९१३
अन्वये या धरणास 'लेक ऑर्थर हिल' असे संबोधण्याचे ठरले.

'विल्सन डॅम' - असे नाव भंडारदरा धरणास का? कसे व केव्हा पडले?

अहोरात्र ब्रिटिश इंजिनिअर्स च्या मार्गदर्शनाखाली आणि कठोर शिस्तीत सन १९१० मध्ये सुरू करण्यात आलेले काम १४ वर्षांनंतर म्हणजेच १९२४ साली पूर्ण होऊन जून १९२६ साली धरणात पाणी धरण्यात आले.

पाणी साठल्याने नंतर त्या वर्षीच्या माहे ऑगस्ट महिन्यात तत्कालीन गव्हर्नर लेल्सी विल्सन साहेब यांचे हस्ते प्रथम जलपूजन करून धरणाचे उद्घाटन झाल्याचे जाहीर करण्यात आले. आणि भंडारदरा धरणास 'विल्सन डॅम' असे नाव रूढ झाले.

उर्ध्व प्रवरा प्रकल्प (भंडारदरा-शेंडी, ता. अकोले, जि.अहमदनगर) भंडारदरा
धरणाची ठळक वैशिष्ट्ये -

जलाशयाचे स्थळ -

अधिकृत नाव - शेंडी, भंडारदरा, विल्सन डॅम, ऑर्थर हिल लेक.

भंडारदरा साईट नं. १

टोपोशिट क्रमांक - ४७ इ-१४

नदीचे नाव - प्रवरा

उगमस्थान - रतनगड

(सह्याद्रीच्या पूर्व उतारावरील म्हणजे डांगावरील 'कुलंग' आणि 'रतनगड'
डोंगररांगा दरम्यान ही नदी उगम पावते.)

(साधारणपणे ११०० कि.मी. उंचीवर प्रवरा नदीचा उगम होतो.)

प्रवरा खोरे -

महाराष्ट्र राज्याच्या दुस-या जलसिंचन आयोगाने महाराष्ट्राची विभागणी नद्यांच्या २५ उपखो-यात केली. अकोल्याचा समावेश गोदावरी खो-यात होतो. गोदावरी खो-याचीही नऊ उपखो-यात विभागणी असून १ आ म्हणजे मुळा व प्रवरा खोरे होय.

गोदावरीचे खोरे – प्रवरा उपखोरे

(महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर जिल्ह्यातून साधारणपणे पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहणारी प्रवरा नदी ही गोदावरी नदीची उपनदी आहे.)

प्रवरा खो-याचे एकूण क्षेत्रफळ ६५६७ चौ.कि.मी. असून अहमदनगर जिल्ह्यातील एकूण ६ तालुके त्यात येतात.

धरणाचा उद्देश – सिंचन, जलविद्युत निर्मिती.

भंडारदरा हैड्रो पॉवर हाऊस नं. १ डॉडसन अँड लिंडसन हैड्रो पॉवर प्रा. लि. कंपनी, अमेरिका.

भौगोलिक अक्षांश –(Latitude) - १९" ३१" ४"

रेखांश - (Longitude) उत्तर रेखांश - ७३"४"५" पूर्व

बांधकाम सुरू दिनांक – १२ एप्रिल १९१०

उद्घाटन दिनांक – १० डिसेंबर १९२६

बुडित क्षेत्र – १,५५५ हेक्टर

बुडालेली गावे - २ (पूर्णतः) मुतखेल व रतनवाडी.

पाण्याखाली बुडालेली एकूण जमीन – २२ हजार १०० एकर

२) जलाशयाचा तपशिल-

१) स्थान - घोटी रेल्वे स्टेशनपासून २१ मैल.

- २) जलग्रहणक्षेत्र — ४७ चौ.मैल
- ३) सरासरी पर्जन्य — घाटमाथा — २१५ इंच, धरणस्थळ — १२७ इंच
- ४) वार्षिक सरासरी पर्जन्य — १४० इंच
- ५) अतिशय कमी पावसाचे वर्षी — ८९.४२ इंच
- ६) धरण भरण्यासाठी सरासरी पर्जन्य — १०३ इंच
- ७) धरणाची क्षमता — ११,२०० दशलक्ष घनफूट
- ८) तलावाची लांबी — ७ मैल.
- ९) धरण पूर्णपणे भरल्यावर क्षेत्रफळ — ६ चौ.मैल

३) धरणाचा तपशिल —

- १) धरणाचा प्रकार — दगडी बांधकाम
- २) नदीपात्रापासून धरणापासून उंची — २७० फूट/८२.३ मीटर
- ३) धरणाच्या पायाची रूंदी — २३३.८ फूट/मीटर
- ४) धरणाची लांबी — १६६३/२०७ फूट/मीटर
- ५) धरणाची माथा रूंदी — २३.७ फूट/मीटर
- ६) धरणाच्या भिंतीवरील रस्ता — २० फूट
- ७) धरणासाठी दगड - ११.८२ दशलक्ष घनफूट.

४) धरणाचा सांडवा

- १) सांडव्याची लांबी- ६५० फूट
- २) सांडव्यातून पाणीवहन क्षमता — ५३०७३ क्युसेक्स
- ३) धरणातून विना अडथळा पाणी सोडण्याची क्षमता — ८९९६० क्युसेक्स

४) स्वयंचलित दरवाज्यातून विसर्ग — ५५८३६ क्युसेक्स

५) पाणीसाठा

१) उपयुक्त पाणीसाठा — १०,७३९/३०४.१० दशलक्ष घनफूट मीटर

२) उंबरठा पातळी — २२२७.६३/६७९.१५.

पाण्याच्या विसर्गासाठी मो-या –

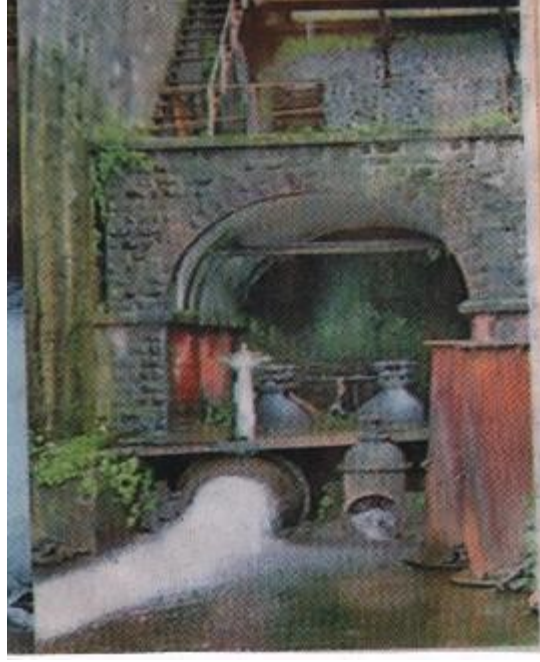
१. पहिली मोरी नदीपात्रापासून २०० फूट उंचीवर
२. दुसरी मोरी नदी पात्रापासून १५० फूट उंचीवर
३. तिसरी मोरी नदी पात्रापासून १०० फूट उंचीवर
४. तळमोरी नदी पात्रापासून ५० फूट उंचीवर

चारही मो-यांसाठी धरणाच्या भिंतीत ३६ व्यासाचे आणि ६” जाडीचे पोलादी पाईप वापरले आहेत. प्रत्येक मोरीकरता दोन पाईप जोडीने टाकले आहेत. मो-या चालू किंवा बंद करण्यासाठी स्लूस व्हाँल्व्ह वापर केला आहे. सदरचे व्हाँल्व्ह आजही (२०२०) कार्यरत असून त्यावर १९०९ असे साल आहे.

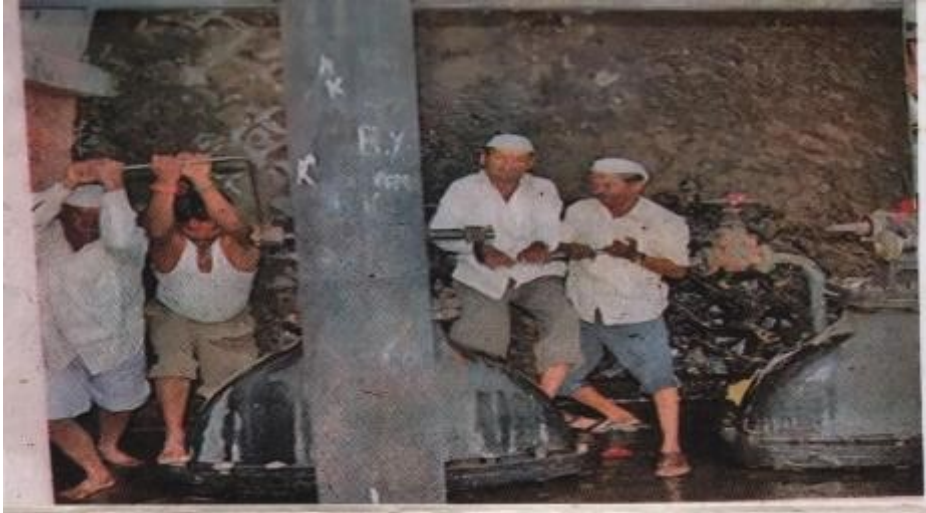
तसेच प्रत्येक ठिकाणी ४ फूट व्यासाच्या दोन अशा एकूण आठ मो-या आहेत. या मो-यांवर स्लुईस आणि निडल अशा दोन प्रकारच्या झडपा बसविण्यात आल्या आहेत. भिंतीचे काम सुरू होते तेव्हा इंग्लंडमधून या झडपा आणून धरणावर बसविण्यात आल्या. प्रत्येक मोरीस बाहेरच्या बाजूने एक व आतील बाजूने एक असे दारे बसविण्यात आली. मोरीबाहेरच्या दरवाज्यातून पाणी सोडले जाते. या दरवाजाला अचानक बिघाड झाल्यास मोरी बंद करण्यासाठी आतील (आपत्कालीन) दरवाजाचा उपयोग होतो. ही यंत्रणा उभारून ९२ वर्षे उलटून गेली. या मो-यांवर बसविलेल्या झडपा धरणातील पाण्याची विशिष्ट उंची असतांना एक झडप उघडता येते. त्यामुळे पूर्वी एका पातळीवर एकत्र झडप उघडून त्यातून पाणी सोडले जात असे. पाणी सोडण्यासाठी असणारे चाक फिरवण्यासाठी सहा सात माणसे लागतात. खूप मेहनतीनंतर पाणी सुटते. यात घर्षणामुळे झडपांचे लोखंडी आटे गुळगुळीत होतात. तर काही तुटतात. यामुळे पाणी गळतीही सुरू असते.

आपत्कालीन पूरस्थितीशी सामना करण्यासाठी ६५० फूट रूंदीचा सांडवा धरणापासून ४००० फूट अंतरावर ठेवला आहे. त्यासाठी कठीण कातळांची जागा निवडली आणि सांडव्यावरून आठ फूट उंचीचा विसर्ग सोडता येईल अशी व्यवस्था केली आहे. ही सांडव्याची जागासुद्धा नैसर्गिक आहे. धरण तातडीने खाली करावयाचे झाल्यास स्वयंचलित दरवाज्यामधून ५५८२६ क्युसेक्सने पाणी सोडण्याची व्यवस्था केलेली आहे.

१९४०-४१ साली धरणात पाणीसाठा पातळी २६५.७ फूट उंचीपर्यंत करण्यासाठी सांडव्यावर एक भिंत बांधली आहे. त्यामुळे आता धरणाची साठवण क्षमता ११,०३९ दशलक्ष घनफूट टीएमसी किंवा अब्ज घनफूट इतकी आहे.

ब्रिटिशकालीन झडपा - भंडारदरा धरण, १९०९

पाणी सोडण्यासाठी असणारे चाक फिरवतांना धरणावरील कामगार

निधी -

VI Cost

Estimated cost of the dam and allied works.

Rs. 175.95 lakhs.

भंडारदरा धरणाचे बांधकाम व इतर अनुषंगिक कामासाठी लागणा-या निधीची तरतूद १७५.९५ लाख.

भंडारदरा येथे दगडी धरण व्हावे याकरीता इंजिनियर ऑर्थर हिल व त्यांचे सहकारी इंजिनियर शाऊब्रीज यांनी प्रस्ताव तयार केला.

त्यानुसार प्राथमिक बाबींसह वरदा या भंडारदरा खेड्यातील डोंगररांगात - २५० फुट उंचीचे आणि ७०,८५,६२५ रूपये खर्चाचे दगडी धरण बांधण्याचा प्रस्ताव बॉम्बे शासनाने तयार करून (पत्र क्रमांक - डब्ल्यू. आय. २८२९ दिनांक - ५/११/१९०६ अन्वये भारत सरकारला सादर केला.

सचिव, मुंबई राज्य यांचे पत्र क्र. ३८२ पी. डब्ल्यू. डी. दि. ९ ऑगस्ट १९०७.

या संदर्भात गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाचे पत्र क्र.२०१६, ३१-१, दि. २३ सप्टेंबर, १९०७.

सचिव, मुंबई राज्य, (स्थानिक शासनाचे परिपत्रक) क्रमांक डब्ल्यू. आय. २५५, दिनांक २२ ऑक्टोबर १९०७ रोजी सदरची मंजूरी कळविण्यात आली.

प्रकल्पाला १९०७ मध्ये मंजूरी मिळाली तेव्हा अपेक्षित खर्च होता - ७० लाख ८५ हजार ६२५ रूपये मात्र.

पुन्हा सुधारित अंदाजपत्रकास मंजूरी मिळाली. १ कोटी २७ लाख ४ हजार ६०७ रूपये.

सुधारित अंदाजपत्रकास मान्यता देणारा शासन निर्णय डब्ल्यू आय/३८४८/पी.डब्ल्यू.डी. दि. ०४ एप्रिल १९१८.

धरणाचे बांधकाम जसजसे वाढत चाललेले होते. तसतसा त्यावरील खर्चही वाढत चालला होता.

हा बदल तसेच पहिल्या महायुद्धामुळे झालेली भाववाढ यामुळे धरणाचा खर्चही वाढत गेला.

त्यानुसार सप्टेंबर १९२१ मध्ये रू. १ कोटी ५० लाख ८३ हजार ४५१ रूपये किंमतीचा अहवाल तयार करणे भाग पडले.

या प्रकल्पास भारत सरकाराचे राज्यसचिव यांनी परिपत्रक क्रमांक : २२१५ पी.डब्ल्यू.डी. दिनांक: ३०/१२/१९२२ अन्वये मंजूरी दिली.

शासन पत्र क्रमांक बी.के.एस. — १५८९/५४०/-सि.व्य/दिनांक: ४ ऑगस्ट १९८९ पत्रान्वये.

ब्रिटीशांच्या काळात सिंचन प्रकल्पांचे जेव्हा नियोजन व्हायचे तेव्हा राज्यात राजकीय अस्थिरता नव्हती. त्यावेळी बजेटच्या तिप्पट म्हणजे १:३ याप्रमाणे प्रकल्प हाती घेतले जायचे. म्हणजे १ कोटी रूपये बजेट असेल तर ३ कोटी रूपयांची प्रकल्पांची कामे हाती घेतली जायची. त्याचे परिणामही लगेच दिसायचे.

त्याचबरोबर पूर्वी पध्दत होती की, प्रशासकीय मान्यता दिल्यानंतर तो प्रकल्प केंद्र सरकारच्या नियोजन आयोगाकडे व केंद्रीय जलआयोगाकडे मंजूरीसाठी पाठविला जायचा. ती मंजूरी आल्यानंतरच मग प्रकल्पासाठी आर्थिक तरतूद केली जायची. त्यामुळे आपोआपच प्रकल्प हाती घेण्यावर मर्यादा यायच्या.

लघु प्रकल्पाच्या बाबतीत प्रशासकीय मान्यता दिल्यानंतर वित्त व नियोजन विभागाच्या परवानगीने अर्थसंकल्पात तरतूद होण्यासाठी १ ते २ वर्षांचा कालावधी जायचा. त्यामुळे एखादा प्रकल्प हाती घ्यायचे म्हटले तरी प्रत्यक्षात त्यावर खर्च व्हायला २ ते ३ वर्षे लागायचे.

परिणामी अनेकदा बहुतांश कामे ही रोजगार हमी योजनेमधूनच हाती घेतली जायची. अशा प्रकारच्या व्यवस्थेमुळे आपोआपच प्रकल्पांच्या संख्येवर नियंत्रण यायचे आणि कमी प्रकल्पांची कामे प्रगतीपथावर असायची.

भंडारदरा जलविद्युत प्रकल्प –

विद्युत गृह क्रं. १ (१० मे.वॉट/१२ मे.वॉट) : सन १९८२-८३ साली भंडारदरा धरणाच्या पायथ्याशी भंडारदरा जलविद्युत प्रकल्प विद्युतगृह क्रं. १ च्या कामास सुरूवात होऊन सन १९८६ साली पूर्ण झाले. सन १९८७ मध्ये महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळास हे विद्युतगृह वीजनिर्मितीसाठी हस्तांतरित करण्यात आले. ह्या विद्युतगृहासाठी जास्तीत जास्त ६७३ क्युसेक्स विसर्गाने पाणी सोडण्यात येऊन याद्वारे जास्तीत जास्त १० मेगॅवॉट वीज निर्मिती करण्यात येत होती. दिनांक : ११ एप्रिल १९९४ रोजी या विद्युत गृहामध्ये अचानक तांत्रिक बिघाड होऊन अपघात झाला व विद्युतगृह बंद पडले.

या विद्युतगृहाच्या पुर्नस्थापनेसाठी महाराष्ट्र शासनाने मे. डॉडसन लिंडब्लॉम हायड्रोपॉवर लि. ६९२१, हेटली रोड, कोलंबस, ओहिओ (४३२२९-१००३).

अमेरिका या कंपनीस बांधा व चालवा (बिल्ड ओन अँड ऑपरेट (बी.ओ.ओ) या तत्वावर पुर्नस्थापित करण्याचा निर्णय प्रथम ऑगस्ट १९९६ मध्ये घेतला. यानुसार या विद्युतगृहाची क्षमता १२ मे. वॉट करण्याचे निश्चित करण्यात आले. व यासंबंधीच्या पाटबंधारे विभाग, महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ व मे. डॉडसन यांचे दरम्यान १९ जानेवारी १९९९ मध्ये त्रिपक्षीय करारनामा करून विद्युतगृह पुर्नस्थापनेचे काम सुरू करण्याची लेखी परवानगी दिली आहे. आता या विद्युतगृह क्र. च्या चाचण्या पूर्ण होऊन व्यावसायिक वीजनिर्मिती करण्यास दिनांक : १४ ऑगस्ट २००१ पासून सुरूवात करण्यात आली आहे.

भंडारदरा हैड्रो पॉवर हाऊस नं. २

सन १९९०-९१ साली विद्युतगृह क्र. २ च्या बांधकामास सुरूवात होऊन ते १९९७ साली बांधून पूर्ण करण्यात आले.

या विद्युतगृहाची वीज निर्मिती क्षमता ३४ मे. वॉट आहे. या विद्युतगृहाच्या चाचण्या पूर्ण होऊन सन २००० साली व्यावसायिक वीजनिर्मिती सुरू करण्यात आली आहे.

हा जलविद्युत निर्मिती प्रकल्प धरणापासून ८ कि.मी. खाली रंधा या गावी आहे. हा प्रकल्प महाराष्ट्र शासनाच्या अखत्यारीतील जलविभाग चालवतो.

या प्रकल्पातून २००२-०३ साली २९.७९ दशलक्ष युनिट वीजनिर्मिती झाली. तसेच २००७-८ साली याच प्रकल्पातून ७२.३७ दशलक्ष युनिट वीजनिर्मिती झाली होती.

हे दोन्हीही विद्युत प्रकल्प पुर्णतः संगणकातील तत्वप्रणालीवर स्वयंचलित आहेत.

सर्वेक्षण –

भंडारदरा धरणाची सध्याची पाणी साठवण क्षमता ११ हजार ३९ दशलक्ष घनफूट. मात्र नाशिक येथील अभियांत्रिकी संशोधन संस्थेने (मेरी) उपग्रहाद्वारे साठवण क्षमता व गाळ सर्वेक्षणाबाबतचा अभ्यास केला. यात अभ्यासात धरणाच्या साठवण क्षमतेत सुमारे सव्वाचारशे दशलक्ष घनफूटाने वाढ झाल्याचा निष्कर्ष अभ्यासकांनी काढला. त्यावरून निर्माण झालेले वादळ मात्र पेल्यातीलच ठरले. परंतु या धरणात गाळ साचलेला नाही, असे अभ्यासकांचे ठाम मत आहे.

त्यामुळे आज तरी हे धरण धोक्यापासून म्हणजे गाळ अथवा अन्य प्रदूषणापासून दूरच आहे, असे म्हणावे लागेल.

खालच्या - वरच्यांचा पाणीवाद

सहकारमहर्षी भाऊसाहेब थोरात यांनी संगमनेर भाग सहकारी साखर कारखाना भरभराटीला आणला होता. गळित वाढले होते. ऊस उत्पादनाला अधिक चालना मिळावी म्हणून त्यांनी कारखान्यांमार्फतच हरिश्चंद्र सहकारी पाणीपुरवठा योजना सुरू केली. त्याअंतर्गत संगमनेर व अकोले तालुक्यातील शेतक-यांना पाणीपरवाने देवून प्रवरेवर अनेक लिफ्ट योजना करून दिल्या. प्रवरेच्या पाण्याने कमाल केली. सर्वत्र ऊसाचे मळे दिमाखाने डोलू लागले. भरलेले ऊसाचे ट्रक कारखान्याकडे धावू लागले.

साहजिकच भळभळा वाहणारी प्रवरा पुढे कोरडे पात्र दाखवू लागली. तिच्या कोरड्या दर्शनाने राहुरी, श्रीरामपूरच्या अंगांचा तिळपापड होऊ लागला. आजवर प्रवरेच्या पाण्यात मनसोक्त पोहत असलेले श्रीरामपूर, राहुरीचे बडेबडे मासे तडफडायला लागले. अकोले, संगमनेरकरांना 'पाणीचोर' म्हणू लागले. राजकीय दबाव आणून जबरदस्तीने पाणी पळवून नेवू लागले.

बर्वे कमिशनचा रिपोर्ट –

बर्वे कमिशनच्या १९६२ च्या रिपोर्टनुसार प्रवरा खो-यातील भंडारदरा धरणातील पाणी उपशासाठी त्यांनी खालीलप्रमाणे शिफारसी केल्या मात्र, त्याची अंमलबजावणी १९७६ साली झाली.

पाणी उपशासाठीचे आरक्षण असे.

१) बुडीत क्षेत्रासाठी १% २) धरण ते ओझरपर्यंत ५% ३) कालव्यांचा वरचा भाग १०%

याच टक्केवारीच्या नावाखाली ज्यादा पाणी पळविण्यासाठी श्रीरामपूर, राहुरीच्या बड्या मंडळींनी एम. एस. ई. बोर्डाशी सलोखा केला. अकोले, संगमनेरचा विद्युत पुरवठा खंडीत होवू लागला. नदीपात्रातील पाणी सरळ खाली जाऊ लागले. तहानलेल्या पिकांचा वाळून कोळसा व्हायला लागला. अकोले, संगमनेरचा हाता-तोंडाशी आलेला घासच हिरावून घेतला जावू लागला. जळणारा माल उघड्या डोळ्यांनी बघता बघवेना, पण राहुरी श्रीरामपूरचा हटवादीपणा चालुच होता.

एकतर ते आमच्या हक्काचे पाणी पळवत होते, शिवाय ऐनवेळी वीज घालवून आमची कोंडी करीत होते. पाणी असून उचलता येत नव्हते. आमची ती मुस्कटदाबी शेतकरी नेते दशरथराव सावंत यांना सहन झाली नाही. त्यांनी शेतक-यांना संघटित केले, पाण्याचा फेरवाटपाचा आग्रह धरला. भाऊ साहेब थोरात, कारभारी अहिलाजी चौधरी, मधुकर नवले, प्रभाकर भोर, त्र्यंबकराव सोनवणे (वकिल) या नेत्यांना सोबत घेऊन लढा तीव्र केला आणि अकोले-संगमनेर ला पाणी उपसा करण्यासाठी न्याय्य हक्क मिळवून दिला.

आजपर्यंत भंडारद-याच्या पाण्याचा लाभ फक्त राहूरी आणि श्रीरामपूर या दोन तालुक्यांनीच घेतला हे लक्षात घेऊन तत्कालिन मुख्यमंत्री श्री. वसंतदादा पाटील साहेबांनी मदत केली. त्यांनी नदीकाठच्या गावांना फार मोठा दिलासा दिला. असेल तिथून पाणी उचलण्याची त्यांनी परवानगी दिली. लोकांनी सहकारी बँकाच्या सहाय्याने जमिनींचे सपाटीकरण केले. पाणीपुरवठा योजना केल्या. कोरडवाहू जमिनी बागायती झाल्या.

अथक प्रयत्नांनी अकोले-संगमनेरला हक्काचे पाणी घोटभर नव्हे तर पोटभर मिळू लागले. वरच्यांचे पोट भरू लागताच खालच्यांच्या पोटात दुखू लागले. वाद तात्पुरता मिटला असे वाटत असतानाच पाणी आम्हालाच मिळावे. त्यावर आमचाच निर्विवाद हक्क आहे. असा 'कमिटेड' आणि 'अनकमिटेड' वाद सुरू झाला. प्रवरेच्या पाण्याचा थेंब न् थेंब पदरात पाडण्यासाठी सरकारकडे आंदोलने, शिष्टमंडळे काही मागण्याही मांडण्यात आल्या. संघर्ष सुरूच राहिला.

१९८० च्या दशकात कमिटेड वॉटर विरुद्धचा लढा दोन्ही तालुक्यांतील नेत्यांनी खांद्याला खांदा लावून दिला. चाकबंद आंदोलने सुरू झाली. श्री. मधुकरराव पिचड व श्री. बाळासाहेब थोरात यांनी एकत्र येऊन दिलेल्या लढ्यामुळे शेवटी भंडारद-याचे पाणीवाटप झाले.

१९८९ साली भंडारदरा धरणाच्या पाण्याचे फेरवाटप झाले ते असे.

- १) अकोले तालुका — ११.०७ %
- २) संगमनेर तालुका — १८.३० %
- ३) श्रीरामपूर व राहाता तालुका — ५२.०० %
- ४) राहूरी तालुका — १५.०० %
- ५) नेवासा तालुका — ३.०० %

पाण्याचे खरे न्यायवाटप –

तालुकावार पाण्याचा कोटा टक्केवारीत ठरवला जरी असला तरी खरंच हे न्याय्य मोजमाप आहे काय? असा प्रश्न निर्माण होतो.

ज्या भागाला व शेतीला पाणी मिळते तिथला शेतकरी समृद्ध होतो. आणि पाणी न मिळालेला भाग हा मागासलेलाच राहतो. अशावेळी ही विषमता दूर करण्यासाठी देखील उपसा जलसिंचन योजनाच हाती घ्याव्या लागतील, राबवाव्या लागतील. त्याशिवाय समन्यायी पाणीवाटप होऊ शकणार नाही. म्हणजे थोडक्यात ज्या लोकांना कुठलाच पाण्याचा स्रोत उपलब्ध नाही व जे उंचावर आहेत त्यांना उपसा करून वरती पाणी उपलब्ध करून देणे हा प्राधान्यक्रम राहिलेला आहे.

आदिवासी व डोंगराळ भागात राहणा-या लोकांना शेतीच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि काही ठिकाणी भंडारदरा धरणातील पाण्याचा पुरेपुर वापर होण्याच्या दृष्टीने प्रवाही आणि उपसा जलसिंचन योजनेद्वारे व्यापक दृष्टी वापरणे आवश्यक आहे. ती होईल ही आशा आहे. तरच माझा भंडारद-याच्या आसपास पसरलेला द-याखो-यातील गरीब आदिवासी आनंदी होईल, सुखी होईल. ब्रिटीशांनी बांधलेल्या धरणाचा लाभ घेता येईल.

अहमदनगर जिल्हा हा भंडारदरा धरणाच्या पाण्याने समृद्ध झालेला असल्याने इथले राजकारणी पाणीदार आहेत. त्यांचे भंडारदरा धरणाच्या 'हेड' पासून 'टेल' पर्यंत पाण्याचे राजकारण वारंवार उद्भवते. संघर्ष होतो. भंडारदरा धरण ब्रिटिशांनी बांधलेले असले तरी स्वातंत्र्यानंतर मात्र राजकारणी मालक बनले आहेत.

पाणीप्रश्नावरून वाद निर्माण झाला की, पाण्याचे भांडवल केले जाते. कोणी पाणी वाटपाचा प्रश्न उभा करतो, कोणी हक्काचे पाण्याचे महत्व पटवून देतो तर कोणी पाण्याचा अपव्यय कशाप्रकारे होतो हे दाखविण्याचा प्रयत्न करतो. कोणी मोर्चे काढतो. तहसिल, प्रांत जिल्हाधिकारी कार्यालयाला निवेदने दिली जातात. जलसंपदा मंत्री,

मुख्यमंत्री यांना इशारा देण्यात येतो. कोणी धरणाचे चाक बंद करतो, तर कोणी न्यायालयात जातो. एकाच जिल्हयातील एकत्र राहणा-या लोकांचा हा बेबनाव पाहिला की मन दुःखाने भरून येते. हे काय चालले आहे.

राजकीय नेत्यांच्या या अशा वागण्याने, कृतीने काय बोलावे, काय लिहावे तेच सुचत नाही. या पुस्तक पत्रसंवाद लेखनाच्या निमित्ताने भंडारदरा धरणाच्या पाण्यावर हक्क सांगणा-यांना एवढेच विचारावेसे वाटते की, धरणात बुडालेल्या गावाकरिता आणि जमिनी गेलेल्या आदिवासी बांधवांकरिता तुम्ही आजवर काय केलेत? त्यांना काय दिलेत? आजच्या सारख्या प्रकल्पग्रस्तांना तरी काही ना काही मिळाले आहे. या भंडारदरा धरण प्रकल्पग्रस्तांना काय मिळाले हे एकदा तरी इथे येवून पाहा.

आणि हो, अहमदनगर जिल्हयातील राजकारण्यांनो, संघर्ष करणा-या पुढारलेल्या-सुधारलेल्यांनो, भंडारदरा धरण ९० वर्षांचे झाले. ता. १० डिसेंबर २०१६ साली! तेव्हा बरे त्या पाण्याची-धरणाची नव्वदी उत्साहात साजरी करावी हे सुचले नाही. तुम्हाला स्वतःचे वाढदिवस, कारखान्यांची ५० वर्षे, २५ वर्षे साजरे करायला बरे आठवणीत राहते. आणि धरणाचा वाढदिवस लक्षात राहत नाही. कसा राहिल? या मंडळींनी धरणाकरिता काही त्याग केलेलाच नाही? त्याग केला, जमिनी दिल्या, विस्थापित झाले ते अकोले तालुक्यातील गोरगरीब, डोंगरद-यांतील आदिवासी बहुल समाजातील लोक.

या धरणाने अनेक सुख व दुःखाचे क्षण अनुभवले आहेत. ९० वर्षांच्या काळात ते कधी भरले नाही, तर कधी ओसंडून वाहतांना या धरणातून लाखो क्युसेकचा विसर्ग, अमृतवाहिनी प्रवरा माईने काठच्या गावांना पुराचा तडाखा दाखविला तर काठावरील शेती सोन्याने व मोत्याच्या कणसांनी पिकविली. त्यामुळे प्रत्येक दशक या धरणाच्या आणि प्रवरामाईच्या आयुष्यातील मैलाचा दगड ठरली. याची नोंद खरे तर जलसंपदा

विभागाने ठेवण्याचीच गरज होती. शिवाय शतकी उंबरठ्यावर उभ्या ठाकलेल्या धरणाच्या पायथ्याशी 'सहस्रचंद्रदर्शन' सारखा एखादा सोहळा आज तरी घेण्याची गरज होती.

शिवाय आज हे धरण विद्युत रोषणाईने झळकण्याची गरज होती. मात्र, तसे घडले नाही. अनेकदा हे धरण लाईट बिल न भरल्याने अंधारात डुबून जाते. तेथे त्याच्या आयुष्यातील नव्वदीचा वाढदिवस म्हणजे लेखणी चालविणा-या सरकारी बाबूच्या हिशेबी याची काय किंमत? मात्र आपला व आपल्या पाल्याचा वाढदिवस न विसरणारे अधिकारी मात्र हे सर्व विसरले तर आश्चर्य का वाटून द्यायचे.

शतकापासून दूर असलेल्या भंडारदरा या धरणाला ९० वर्षे पूर्ण झाली आहेत. खरे तर तो दिवस हा दिवाळी सण साजरा करावा असा होता.

मात्र, या धरणाला आज तरी नाही चिरा, नाही पणती अशी स्थिती राहिली आहे. हे धरण म्हणजे एक इतिहास बनला आहे. तो विविध अंगांनी! त्यामुळेच या धरणाची नव्वदी माणसांच्या इतकीच महत्त्वाची आहे. मात्र, या धरणाला वगळा मग लक्षात येईल या धरणाची आवश्यकता.

कवी केशवसुत एके ठिकाणी म्हणतात, आम्हांसी वगळा गतप्रभ होतील झणी तारांगणे! हीच गत भंडारदरा या नावाच्या धरणाची आहे. मात्र, कोण लक्षात घेतो.

इंग्रजांनी बांधले आणि लबाडांनी लुटले असे या तालुक्यातील जलसाठ्याबाबत घडले आहे. पाणलोट क्षेत्राचीही भूमी या तालुक्याची. झीज-धूप या भूमीची. ढगफूटी होऊन संसार उद्ध्वस्त होतो या पाणलोटातील आदिवासी कुटूंबाचा. धरणग्रस्तही होतात ह्याच भूमीतली कुटूंब आणि देशोधडीला लागतात हीच माणसं. कारण या भूमीतील शेतक-याला गरजेइतके पाणी उचलण्याचा हक्क नाही. धरण उशाला व कोरड घशाला ही स्थिती या तालुक्याच्या ललाटी कायमच.

प्रथम कायदा करणारे इंग्रज होते. त्यांनी पाण्याचा हक्क इतरांना दिला. लाभक्षेत्र निश्चित केले. या लाभक्षेत्रात हा तालुका धरला नाही. या कमिटेड वॉटरच्या इंग्रज धोरणाची मलई कालपर्यंत विशिष्ट भागानेच खाल्ली. तालुक्यात फेरवाटपाचा ऐतिहासिक लढा झाला. हक्काचे पाणी मिळविले. मात्र काल समन्यायी नावाचे अन्यायी धोरण राज्य शासनाने स्विकारले. धरणातील व जमिनीतील पाण्यावर दरोडा पडला. तालुक्यातील शेतकरी पाण्याविना कोरडाच राहिला. पाण्यावर जगणे आहे पाण्याशिवास मरणे ठरलेले आहे. पुन्हा एकदा न्यायासाठी व जगण्यासाठी आणि हा अन्यायी कायदा रद्द करण्यासाठी एकजूट उभारून संघर्ष करावा लागेल.

मात्र, खरं सांगतो, ह्या भूमितल्या माणसाला मन आहे. ते सहृदय आहे, त्याला तन आहे. तो सह्याद्रीसारखा बलदंड आहे. मात्र धन त्याच्या वाट्याला आले नाही. त्याच्या निसर्ग साथीला आहे. श्रम करण्याची दानत आहे व शक्ती आहे. गरज आहे मायबाप सरकारच्या कृपेची. आजतरी हा तालुका सरकारच्या अवकृपेच्या उन्हात आहे. समन्यायी पाणीवाटपाच्या संकटाने भयग्रस्त मनस्थितीत माणसं आज वावरतात. चांगलं काही घडेल यावर येथील माणसांचा विश्वास आहे.

जायकवाडी धरण व पाणीवाद —

गेल्या तीन-चार वर्षांपासून पाणीप्रश्नावर नगरविरुद्ध मराठवाडा असा वाद पेटत आहे. जायकवाडी धरण बांधतांना सरकारने निवेदन प्रसिध्द करून भूमिका जाहीर केली होती. २४ मे १९९५ च्या निवेदनात म्हटले होते, ही योजना आखतांना राज्यात उपलब्ध गोदावरीच्या जलसंपत्तीचा जास्तीत जास्त उपयोग कसा करून घेता येईल, हा विचार नजरेसमोर आहे. पैठणच्या वरच्या भागात अस्तित्वात असलेल्या व भविष्यात शक्य असणा-या अशा दोन्हीही प्रकारच्या योजनांसाठी लागणारा पाणी पुरवठा अबाधित राहिल. याचीही काळजी घेतली आहे. दुस-याच दिवशीच्या निवेदनात म्हटले होते, पैठणच्या वरील भागात हल्ली अस्तित्वात असलेल्या योजना व भविष्यात बांधता येणे शक्य असलेल्या योजना या सर्वांसाठी लागणारे पाणी (११३.५ टी.एम.सी) राखून ठेवल्यानंतर जे पाणी पैठणपर्यंत उपलब्ध होते. तेवढ्याच पाण्याचा उपयोग या योजनेत करण्याचे ठरवले आहे. पैठणच्या योजनेमुळे वरच्या योजनांना बाधा येणार नाही. तत्कालीन सरकारने मांडलेल्या धोरणाला आता छेद देण्याचा प्रकार मराठवाडयातून सुरू आहे.

गोदावरी-मराठवाडा पाटबंधारे महामंडळाने नगर जिल्हयातील भंडारदरा, निळवंडे आणि मुळा या तिन्हीही धरणांमधुन साडेसात टी.एम.सी. पाणी जायकवाडी धरणात सोडण्याचा आदेश दिला होता. त्यानुसार नाशिक पाटबंधारे विभागाने जायकवाडीला पाणी सोडणं सुरू केलं. मुळा धरणातून पाच हजार क्युसेक व भंडारदरा धरणातून सहा हजार क्युसेक पाणी सोडलं. त्यामुळे शेतकरी संतप्त झाले. आणि मग नगर जिल्हयात आंदोलनाचा वणवा पेटला.

दैनिक सार्वमतने (श्रीरामपूर) तर जनआंदोलन उभे केले. ख-या अर्थाने लोकांच्या सार्वमताबरोबर तो ठामपणे उभा राहिला. त्या दैनिकाचे, संपादकाचे मी जाहीर आभार व्यक्त करतो.

भंडारदरा, मुळा, निळवंडे धरणातून सोडलेलं पाणी तात्काळ बंद करण्यासाठी मुंबई हायकोर्टात याचिका दाखल केली गेली. ती फेटाळून लावल्यानंतर पद्मश्री विखे सहकारी साखर कारखाना व ऊस उत्पादक शेतक-यांनी तातडीने सुप्रीम कोर्टात याचिका दाखल केली.

पाणी सोडण्याचं थांबवावे व आमची शेती उजाड होण्यापासून वाचवावी असं त्या याचिकेत म्हटलं होतं. जायकवाडीला पाणी सोडल्याच्या निषेधार्थ राज्य सरकार आणि पाटबंधारे खात्याच्या विरोधात नगर जिल्हयातील शेतक-यांनी जोरदार आंदोलन केले. श्रीरामपूर, संगमनेर, अकोले येथील पाटबंधारे कार्यालयाला घेराव घालण्यात आला. सोमवार, दि. ८ डिसेंबर २०१४

माजी आदिवासी मंत्री श्री. मधुकररावजी पिचड यांच्या नेतृत्वाखाली अकोल्यातील पाटबंधारे कार्यालयात अधिका-यांना घेराव घातला. संगमनेरच्या नगराध्यक्षा दुर्गाताई तांबे, संगमनेर कारखान्याचे अध्यक्ष माधवराव कानवडे यांनी घुलेवाडी येथील पाटबंधारे कार्यालयावर मोर्चा काढला. श्रीरामपूर पाटबंधारे कार्यालयात काँग्रेसचे जिल्हा अध्यक्ष जयंत ससाणे यांनी शेतक-यांसमवेत टाळ वाजवून आंदोलन केले. नेवाशाचे आमदार श्री. बाळासाहेब मुरकुटे, कोपरगावच्या आमदार स्नेहलता कोल्हे व राहुरीचे आमदार शिवाजी कर्डिले यांनी नागपूर येथे विधीमंडळाच्या पाय-यांवर या प्रश्नी आपल्याच सरकारच्या विरोधात आंदोलने केले.

नाशिक आणि नगर जिल्हयातील गोदावरी व तिच्या उपनद्यांवरील लहान, मोठ्या धरणांमध्ये पावसाळ्यातील पाणी अडवलं जातं. त्यामुळे जायकवाडी धरणात खूप कमी पाणी पोहचतं. तेवढ्या तुटपुंज्या पाण्यावर लोकांना पिण्याचे पाणी व शेतीला सिंचन करण्याकरिता द्यावयाचे पाणी व उद्योगाला पाणी देता येत नाही. त्यामुळे वारंवार वाद वाढत चालले आणि त्याचे पर्यवसान या संघर्षात होत आहे.

खरं बोलायचं, सांगायचं, लिहायचं असं की, कोणत्याही प्रदेशातील राजकीय नेता, शेतकरी असू द्या, पाणी हे सर्वांसाठी आहे त्याचा पहिल्यांदा विचार झाला पाहिजे. वाद, भांडण, संघर्ष, मोर्चे, आंदोलने, कोर्टकचे-या, घेराव, निवेदने हे सुरूच राहतील. त्यामुळे वाद अधिकच धुमसेल. तो कुठेतरी थांबवण्याची आवश्यकता आहे. यातूनही काहीतरी चांगले होईल ही आशा.

संकल्प प्रतिष्ठानने निर्माण केलेल्या पाणी योजनेच्या शुभारंभप्रसंगी उपस्थित डॉ. सिध्दी शहा, अशोक शहा, डॉ. लोरी, राजेंद्र इंदे, सरपंच व नितेश बनसोडे आदी.

मुतखेल.. भंडारदरा धरणात बुडालेले एक गाव..!

सन १९२०

भारत देश स्वतंत्र झाला — १५ ऑगस्ट १९४७

त्यानंतर

महाराष्ट्र राज्य निर्मिती — ०१ मे १९६०

भंडारदरा धरणात संपूर्ण गाव बुडालेल्या सह्याद्रीच्या लाडक्या पुत्रांना 'घोटभर' पाण्यासाठी भंडारदरा धरणात पाणी असूनही वणवण भटकावे लागते. आज... एवढ्या ६७ वर्षानंतरही..

एका मूळ भारतीय अमेरिकन उद्योगपतीने, भूमिपुत्र श्री. नितेश बनसोडे (संस्थापक : सावली, नगर) यांच्या साथीने मुतखेलकरांना, ब्रिटिशांनी बांधलेल्या हक्काच्या धरणातून पाणी मिळवून दिले.

सन — २०१३.

ब्रिटिशांनी बांधलेल्या (१९२६) विल्सन डॅम ऑर्थर जलाशयातून ७६ वर्षानंतर आणले पाणी त्या अमेरिकन उद्योगपतीचे जाहीर आभार.. ।

दैनिक लोकमत/अहमदनगर, शनिवार दि. १६ फेब्रुवारी २०१३.

“डोंगरकुशीतील मुतखेलला पोहोचले पाणी!”

अहमदनगर दि. १५ प्रतिनिधी

मुतखेल.. अकोले तालुक्यातील रतनगडच्या डोंगरकुशीत वसलेले १५०० लोकवस्तीचे आदिवासी गाव ! या गावातील पहाटेचा शिरस्ता १४ फेब्रुवारीला बदलला, मोडलाच म्हणा ! कारण, गावात पाईपलाईनने पाणी पोहोचले... पहिल्यांदाच ! अर्थात यासाठी सातासमुद्रापलिकडून अमेरिकेतील डॉ. सिध्दी शहा नावाची भगिनी आणि आदिवासी कल्याणासाठी झटणारा नितेश बनसोडे हा तरूण कार्यकर्ता धावून आला.

आधीची पहाट आठवली की मुतखेलच्या बाया बापड्यांचे चेहेरे हिरमुसतात.. पहिल्या प्रहराची चाहूल लागताच उचलावा हंडा, ठेवावा डोक्यावर आणि डोंगरवाट तुडवत करावी शोधशोध पाण्याची, हाच रोजचा शिरस्ता. शेजारीच ४ किलोमीटर अंतरावर भंडारद-याचे पाणी खुणवायचे.. तरीही ही स्थिती, वर्षानुवर्षाची !

काहींचा अख्खा दिवस पाणी वाहण्यात खर्ची पडे. पाण्याची ही वणवण या जीवनात तरी थांबणार नाही, अशीच समजूत येथील महिलांनी करून घेतली होती.

गेल्या वर्षी उन्हाळ्यातील गोष्ट. गावात जर पाणी आले तर फार बरे होईल अशी माफक शब्दात मोठी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली. नितेश बनसोडे नावाचा संवेदनशील कार्यकर्ता यामुळे अस्वस्थ झाला. नितेशचे संकल्प प्रतिष्ठान काही वर्षांपासून आदिवासी विकासासाठी राबतेय. ब्लॅकेट वाटप, साड्या वाटप, मोफत दवाखाना, युवक संघटन अशी कामे सुरू असतात.

पाण्याचा विषय नितेशच्या डोक्यातून जाईना. नाशिकला त्याची गाठ डॉ. सिध्दी शहा यांच्याशी पडली. अमेरिकेतील उद्योगपती अशोक शहांच्या त्या पत्नी. त्यांच्याजवळ मुतखेलच्या पाण्याचा विषय त्याने छेडला. पाण्याची गरजही लक्षात आणून दिली. डॉ. सिध्दी शहा मुतखेलची कहाणी ऐकून थांबल्या नाहीत. त्यांनी थेट गावच गाठले. परिस्थिती पाहून पाणी योजनेसाठी वेळ दवडणे व्यर्थ आहे. हे त्यांच्याही लक्षात आले.

प्रकल्पासाठी संपूर्ण आर्थिक मदतीसह त्या पाठीशी उभ्या राहिल्याने 'संकल्प' चे तरूण सहकारी आणि ग्रामस्थांचाही हुरूप वाढला. साधारण महिन्याभरापूर्वी गावातील तरूण आणि ग्रामस्थांनी श्रमदानाच्या माध्यमातून पाईपालाईन टाकण्यासाठी चारी खोदाई सुरू केली. पाहता-पाहता भंडारदरा धरणापासून ३ हजार ५५१ फुटांची पाईपालाईन अंधरली गेली. १४ फेब्रुवारी २०१३ चा 'व्हॅलेंटाईन डे' हे गाव कधीही विसरणार नाही.

याच दिवशी मुतखेलच्या समाज जीवनात झुळझुळत पोहचलेल्या पाण्याने नवे रंग भरले.
निर्मळ आणि नितळ !

खुद्द डॉ. सिध्दी शहा, अशोक शहा आणि डॉ. लोरी ग्रामस्थांच्या चेह-यावरील
आनंदाचा झरा न्याहाळण्यासाठी हजर होते. पाईपलाईनचे लोकार्पण झाल्यावर सरपंच
राजेंद्र इंदे यांनी गावाकडून आवर्जून आभार व्यक्त केले. आता मुतखेलची पहाट
प्रसन्नपणे उजाडते. डोक्यावर हंडा आणि डोंगरद-या तुडवण्याचा शिरस्ताही
मोडलाय....!

अतिशय आनंद !

गावातील पाण्याची परिस्थिती अस्वस्थ करणारी होती. महिला-मुली डोंगर चढून
पाण्यासाठी भटकतात, ही कल्पनाच सहन होत नाही. त्यामुळेच पाणी योजनेस सहकार्य
केले. त्याचा अतिशय आनंद आहे. येथील युवकांसाठी रोजगार आणि शिक्षणाच्या वाटा
उपलब्ध करून देण्यासाठी यथाशक्ती मदत करणार आहे.

- डॉ. सिध्दी शहा.

प्रेरणा देणारा उपक्रम !

ग्रामीण महिलांच्या चेह-यावरील आनंदाच्या भावना न्याहाळणे हा वेगळाच अनुभव
आहे. पाणी योजनेचा हा अनोखा उपक्रम सर्वांना प्रेरणा देणारा आहे.

- डॉ. लोरी, अमेरिका.

मुतखेल, ता. अकोले, जि. अहमदनगर येथे अमेरिकन उद्योगपती श्री. अशोक शहा, नितेश बनसोडे, डॉ. लोरी, डॉ. सिध्दी शहा आणि मुतखेल गावच्या ग्रामस्थ महिला.

भंडारदरा धरण उद्घाटन पत्रिका (१० डिसेंबर १९२६)

परिशिष्ट-४

GOVERNMENT OF BOMBAY

Please bring this card with you.

The Government of Bombay request the pleasure of the presence of Mr. Bhanu Saji Patel. at the Opening Ceremony of the Bhandardara Dam, Ahmednagar District, to be performed by His Excellency the Governor of Bombay on Friday the 10th December, 1926, at 9.30 a.m.

R.S.U.P. to the
Superintending Engineer, P.W.D.,
Deccan Irrigation Circle, Poona.

P.T.O.

PROGRAMME
OF THE
OPENING CEREMONY
OF THE BHANDARDARA DAM
BY HIS EXCELLENCY
THE GOVERNOR OF BOMBAY
FRIDAY, 10th DECEMBER, 1926.

11-15 V. Their Excellencies will leave the Shamiana and will be accompanied by the Hon. S. H. Bhatnagar, M.L.A., and other members of the Council of Ministers, and will arrive Victoria Terminus 10.20 hours.

11-20 Guests will leave the Shamiana after Their Excellencies' departure.

12-00 Their Excellencies and party will arrive Lantpuri.

12-00 V. Their Excellencies' special train will leave Lantpuri, and will arrive Victoria Terminus 10.20 hours.

12-30 Guests will arrive Lantpuri.

12-35 Special Train for guests will leave Lantpuri, and will arrive Victoria Terminus 10-45 hours.

साभार - "भंडारदरा-हरिश्चंद्रगड परिसर विशेषांक." त्रै. उज्वल उद्यासाठी. जा.फे.मा. २०१३.

PROGRAMME OF THE BHANDARDARA DAM
BY HIS EXCELLENCY
THE GOVERNOR OF BOMBAY
ON
FRIDAY, THE 10TH DECEMBER, 1926

PROGRAMME

Time –

Hours –

5:00 1 Special train with guest will arrive at Igatpuri.

7:00 HIS Excellency with Lady Wilson and Staff will arrive at Igatpuri by special train.

(Breakfast in train).

(The Collector of Nashik and the District Superintendent of Police, Nashik will be

present at the station to meet Their Excellencies)

7:45 to II Guests will depart Igatpuri in Motor buses.

8:00

8:45 Their Excellencies and party will depart Igatpuri by car.

(Their Excellencies with one staff Officer, will drive in a Government House Car

sent up from Bombay which will be preceded by a Police Car containing the

District Superintendent of Police, Nasik. The Collector of Nasik and one member

of His Excellency Staff.)

9:20 to 9:30 III Guest will arrive at Bhandardara (26 miles)

10:00 Their Excellencies and party will arrive Bhandardara.

Their Excellencies car will drive through the dais, where their Excellencies will be received by the Hon. Members and Hon. Ministers present. The Hon. Members for irrigation will present. The Chief Engineer for Irrigation, (Mr. R. T. Harrison, I. S. E.) the commissioner, Central Division (Mr. G. W. Hatch, I. C. S.)

The Superintending Engineer, Deccan Irrigation Circle. (Mr. D. R. H. Browne, O.B.E., I.S.E.)

The Executive Engineer, Nasik Irrigation Division (Mr. N. B. Baxter, I.S.E.)

The District Superintendant of Police, Ahmednagar. The President District local Board, Ahmednagar, (Sirdar S. B. Thorat) and the president District Local Board, Nasik (Mr. R. B. Thorat)

After having been presented to His Excellency and Lady Wilson, the Chief Engineer for Irrigation will present the remaining gentleman to Lady Wilson.

IV – Their Excellencies will then take their seat on the Dais.

The Superintending Engineer, Deccan irrigation Circle will with His Excellency's permission give a description at the work and outline of its history's will then request His excellency to declare it open His Excellency will reply and will the (10.20 am) proceed to the entrance of the road across the dam a short distance from the Dais Here he will unfasten a ribbon stretched across a temporary arch and declare the dam open The party will then proceed on foot for about a hundred yards along the roadway over the dam to point above the first pair of sluices. His Excellency will here give one turn to the wheel operating one of the sluice gates and Khalasis will then continue opening the sluices. Their Excellencies will move across the road to the projecting portion of the road way. Hence they will view the sluice in operation. The party will then move on across the dam on foot to the right bank (10.35 a.m.) and while they are doing so both the left bank sluice gates will be fully opened. Arrived at the right bank, their Excellencies will enter the new terrace garden donstream of the dam from when they will get a view of the dam and of the two sluices in operation. While their Excellencies are in the garden the cars will follow the party across. The dam and wait on the right bank and the party will then proceed by car to a Shamiana (a few hundred yards away) where refreshment will be served (10.50 am)

- 11:10 Guest will leave th shamiana after their Excellencies departure.
- 12:30 Their Excellencies and party will arrive Igatpuri.
- 13:00 Their Excellencies special train will leave Igatpuri and will arrive Victoria Terminus 16.20 hours.
- 13:00 VI Guest will arrive Igatpuri
- 13:30 Special Train for guests will leave Igatpuri and will arrive Victoria Terminus
16:45 hours.

अमीट ठसा : स्मरण

सर ऑर्थर हिल (अधिक्षक अभियंता, मुंबई राज्य)

ब्रिटिशकालीन भारतातील अभियंता - सर ऑर्थर हिल - इंजिनियर्स डे !

Sir Arthur Hill (सर ऑर्थर हिल)

मुंबई राज्याचे मुख्य अभियंता होते. भारतातील त्यांची कारकीर्द अद्वितीय होती. रॉयल इंजिनियरिंग कॉलेज कुपर्स हिल मधून १८७९ साली इंजिनियरिंग पास झाल्यावर ते १८८० साली मुंबईत सार्वजनिक बांधकाम खात्यात नियुक्त झाले. धरणाची बांधकाम करतांना त्यांच्या ज्ञानाचा खूप उपयोग झाला.

सुरूवातीला ते डब्लू. क्लर्क या मुठा कालव्याच्या कार्यकारी अभियंत्याकडे पुण्यात सहायक अभियंता म्हणून रुजू झाले. १८९२ साली ते कार्यकारी अभियंता म्हणून पदोन्नत झाले. १९०३ साली त्यांना CIE ही पदवी बहाल करण्यात आली.

१९०६ ते १९१३ पर्यंत ते मुंबईचे मुख्य अभियंता आणि शासनाचे सहसचिव होते.

१९१३ साली ते सेवानिवृत्त झाले. दिनांक – २५ एप्रिल १९२७ रोजी इंग्लंडमधील त्यांच्या बाब्याकोम्बे क्लिफ, तोक्वे येथील निवासस्थानात त्यांचे निधन झाले. त्यावेळी ते ६९ वर्षांचे होते. सर ऑर्थर हिल हे फार मोठे व्यक्तिमत्व. इंजिनियर (अभियंता) म्हणून त्यांनी भारताच्या विकासात मोलाचे योगदान दिले आहे.

भंडारदरा धरणाचा आराखडा बनवण्यापासून ते पूर्ण होईपर्यंतच्या सर्व कामांची आखणी आणि देखरेख करून त्यांनी ब्रिटिशकालीन भारतातील तेव्हाचं सर्वात मोठे दगडी बांधकाम असलेले जलाशय निर्माण केलं.

कोणत्याही देशाच्या विकासात अत्यंत मोलाचा वाटा असतो तो इंजिनियर्सचा. जगभरात वेगवेगळ्या दिवशी 'इंजिनियर्स डे' साजरा केला जातो. भारतात सर

विश्वेश्वरय्या यांच्या जयंतीनिमित्त १५ सप्टेंबर हा राष्ट्रीय अभियंता दिन म्हणून साजरा केला जातो. तसेच श्रीलंका आणि टांझानिया येथेही १५ सप्टेंबर रोजी अभियंता दिन साजरा केला जातो.

कोणत्याही राष्ट्राला सशक्त आणि समृद्ध करण्यात अभियंत्यांचा सिंहाचा वाटा असतो. एक अभियंता धरण बांधकाम ते अणुबाँबपर्यंत अशी वेगवेगळी निर्मिती लिलया करतो.

इंग्रज अभियंत्यांनी ब्रिटिश कालीन भारतातील महाराष्ट्रात 'जलव्यवस्थापन' प्रकल्प उभारून खूप चांगल्या गोष्टी केल्या.

कराड जवळ कृष्णा नदीवरचे पहिले बांधकाम १८६० खोडशी वियर, गिरणा नदीवरील जामदा वियर, गोदावरीवरील ओझर वियर, निरेवरील निरा डावा व उजवा कालवा, मुठेवरील खडकवासला धरण व मुठेचे दोन कालवे, प्रवरा नदीवरील भंडारदरा धरण आणि ओझर बंधा-यावरून मराठवाड्याच्या उशापर्यंत येणारे प्रवरेचे कालवे. गोदावरीवरील दारणा धरण आणि नांदूर-मधमेश्वर बंधा-यापासून निघालेले गोदावरीचे कालवे, गिरणेवरील चणकापूर धरण आणि गिरणेच्या तीरावर कालव्याव्दारे भिजणारे सिंचनक्षेत्र, जामगाव-दहिगाव हे बंधारे, भाटघर धरण, भीमा, कुकडी, घोड, धोम, कोयना इत्यादी. आणि मुंबईच्या कारखान्यांसाठी व पिण्याच्या पाण्यासाठी विहार, पवई, तुळशी, तानसा हे धरण प्रकल्प प्रामुख्याने ब्रिटिश काळातील होते. आजतागायतपणे हे जलव्यवस्थापनाचे आदर्शवत प्रकल्प अभियांत्रिकी विद्येची साक्ष देतात.

महाराष्ट्रातील जलव्यवस्थापनाची व्यवस्था उभारण्यात ब्रिटिश अभियंत्यांनी दाखवलेली आस्था, प्रामाणिकपणा, समर्पित भावनेने केलेले उत्कृष्ट स्थापत्य काम यामुळेच ब्रिटिशांनी बांधलेली धरणे, बंधारे, तलाव, कालवे आजही सशक्त असून महाराष्ट्रातील जनता त्याचा लाभ घेते आहे.

जिल्ह्याच्या सामूहिक विकासास अनुकूल वातावरण नसतांनाही विसाव्या शतकात आणि विशेषतः स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अनेक क्षेत्रात हा जिल्हा अग्रभागी येण्यात मार्गदर्शक ठरला.

प्रवरा खो-यात जलसंस्कृतीचे, जलसमृद्धीचे नवे पर्व सुरू झाले. या अभियांत्रिकी तंत्रविद्येने व तिच्या शास्त्रीय विनियोगाने या जिल्ह्यात शिक्षण, आरोग्य, राजकारण इत्यादी क्षेत्रांबरोबरच आर्थिक तथा उत्पादन क्षेत्रात महान क्रांती घडवून आणली.

अशा या ब्रिटिशकालीन अस्सल भारतीय द्रष्ट्या अभियंत्याचा आदर्श सर्वासमोर रहावा यासाठी ज्या दिवसापासून या भंडारदरा धरणातील जलाशयास दिनांक : २५ फेब्रुवारी १९१३. सर ऑर्थर हिल लेक असे संबोधले गेले.

त्या दिवसाची आठवण व त्यांचे स्मरण सदोदित आम्हा भारतीय लोकांच्या हृदयात-मनात रहावे, व्हावे म्हणून आम्ही दरवर्षी सर ऑर्थर हिल - इंजिनियर डे दिनांक — २५ फेब्रुवारी २०१७ पासून साजरा करीत आहोत. सर ऑर्थर हिल यांच्या स्मृतीस वंदन !

SIR LESLIE ORME WILSON,

GCSL, GCMG, GCIE, PSO, PC

(1 August 1876- 29 September 1955)

सर लेस्ली ओर्मे विल्सन, गव्हर्नर , मुंबई राज्य

हे रॉयल मरीन ऑफिसर व राजनीतीज्ञ होते, इंग्रजांच्या

इतर देशांतील वसाहतींमध्ये त्यांची नियुक्ती होत असे.

१९२३ ते १९२६ या काळात ते मुंबईचे गव्हर्नर होते.

१९२८ पर्यंत ते मुंबईतच राहिले. १९२९ मध्ये स्टार

ऑफ़ इंडिया चे नाईट ग्रॅंड कमांडर त्यांचे वडील हेन्री विल्सन स्टॉक ब्रोकर होते. आईचे

नाव अलेक्झांड्रिना होते. १९०९ साली सिडनीच्या विनिफ्रेड मे बरोबर त्यांचा विवाह

झाला. त्यांना दोन मुलगे व एक मुलगी होती. एक मुलगा १९४१ च्या महायुद्धात मारला

गेला. १९३२ ते १९४६ मध्ये ते क्वीन्सलॅंड ऑस्ट्रेलियाचे चे गव्हर्नर होते. १९४६ मध्ये

निवृत्त होऊन ते इंग्लंडमध्ये गेले. १९५५ मध्ये रस्त्यावरून चालत असता एका ट्रकच्या

धडकेने त्यांचे अपघाती निधन झाले.

CHARLES GEORGE HAWES -

चार्ल्स जॉर्ज हेब्ज CIE, MC

(७ मार्च १८९० ते ३० डिसेंबर १९६३)

लंडनच्या सिटी अँड गिल्ड्स कॉलेजमधून ५ वर्षांची अभियांत्रिकीची बी.एस्सी. ही पदवी त्यांनी १९११ मध्ये प्राप्त केली होती. स्पेशल रिझर्व ऑफ ऑफिसर्स मध्ये १ वर्षांचे प्रशिक्षण घेतल्यावर ते सहायक अभियंता म्हणून मुंबईमध्ये दाखल झाले. भाटघर आणि भंडारदरा या दोन मोठ्या पाणीसाठा करणा-या धरणावर त्यांची नियुक्ती झाली. त्यांच्या अभियांत्रिकी कारकिर्दीत त्यांना पहिल्या जागतिक युद्धासाठी गलीपोली, इजिप्त आणि पॅलेस्टाईन मध्ये १९१५ ते १९१९ या काळात जावे लागले. १९१९ मध्ये ते परत भंडारदरा धरणाच्या कामावर निवासी सहायक अभियंता म्हणून रुजू झाले. दरम्यान ते मुंबई शासनाचे अवर सचिव म्हणून देखील काम पाहत होते. १९२२ मध्ये त्यांची सिंध प्रांतात मोठ्या जबाबदारीसाठी बदली झाली. १९४१ साली ते सिंध प्रांताचे मुख्य अभियंता झाले. १९४३ ते १९४५ मध्ये पुन्हा दुस-या महायुद्धात त्यांना भारतातर्फे जावे लागले. त्यावेळी ते ब्रिगेडियर ऑफ रॉयल इंजिनियर्स म्हणून कार्यरत राहिले. या तरूण अभियंत्याच्या धडाडीमुळे विल्सन धरणाच्या बांधकामाची खूप प्रगती झाली होती.

निसर्गात रमून जा, स्वतःला विसरून जा.

चला, निघा फिरायला भंडारदरा —

तुम्ही जर भंडारद-याचा निसर्ग पाहावयास आलात तर आयुष्यभर याच्या प्रेमात पडाल. ढगांचे चुंबन घेणारे पर्वत, झंझावाती धबधबे, हिरवेगार भूप्रदेश आणि निसर्ग सौंदर्य अगदी अप्रतिम. भंडारद-यात हेच तर सर्व काही आहे.

महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यातील सह्याद्रीच्या पर्वतराजीच्या कुशीत वसलेले भंडारदरा हे लहानसे शांत हॉलिडे रिसॉर्टचे गाव आहे. सहलक-यांसाठी आणि निसर्गप्रेमींसाठी पावसाळ्यात हे आवडीचे ठिकाण आहे.

कोकणचा भाग वगळता उर्वरित महाराष्ट्रात जर काश्मीर शोधायचा असेल तर तो नगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यातच शोधावा लागेल. गगणाला गवसणी घालणारा कळसूबाईचा उंच सुळका, त्याला खेटून व अन्यत्र खोल-खोल असणा-या हरित व जैविक वैविध्याने नटलेल्या द-या! जोडीला हिरवीकंच झाडे वन्य पशू-प्राणी आणि निरोगी व शुद्ध हवेचे आवरण घेऊन किंबहुना निरोगी शाल अंगाभोवती लपेटून वावरणारी येथील धरती म्हणजे काश्मीरच्या सौंदर्याचा अस्सल असा नजराणाच!

भंडारदरा धरण व परिसर म्हणजे निसर्गाची मुक्त हस्ताने उधळण झालेले ठिकाण. येथील हवा अतिशय शुद्ध! ही हवा आपल्या छातीत भरून घेण्यासाठी सतत पर्यटक येथे येतात. काही कॅन्सरग्रस्त रूग्ण येथे राहतात तेव्हा त्या रूग्णांचे आयुष्य वाढले तर काही त्यातून बरे झाले.

असा हा परिसर, याचे जसे पर्यटकांना अप्रुप वाटते, तसे विदेशी पर्यटकांनाही या भंडारदरारूपी निळाशार जलाशयाने भूरळ घातली. ह्या अस्सल शुद्ध वातावरणात त्यातील हिरव्या शालूमध्ये दडलेली जैवविविधता अशा अमूल्य संपत्तीचा हा ठेवा या परिसराला वरदान म्हणून मिळाला आहे. भंडारदरा हा निसर्गाच्या सानिध्यातला स्वतःला विसरून जाण्याचा अनुभव देणारे ठिकाण आहे.

या धरणाच्या पायथ्याशी हिरवागार बगीचा पाण्याचे प्रवाह आणि अवाढव्य झाडे आहेत. त्यावरील फळांवर जगणारी शेकडो वटवाघुळे आहेत. पावसाळ्यात या धरणातील पाण्याची पातळी उंचावते आणि त्याचवेळी येथील दरवाजे उघडले जातात. यावेळी किना-यांवर असलेल्या बागेत उभे राहून पाण्याचा फवारा अंगावर घेता येतो. पावसाळ्यात छत्रीसारखे दिसणारे धबधबे या ठिकाणाचे मुख्य आकर्षण आहेत.

तुम्हाला शांत आणि निवांत जागा हवी असेल तर भंडारदरा हे ठिकाण तुमच्यासाठी अगदी योग्य आहे. ३४ कि.मी. लांबीच्या ऑर्थर लेकच्या शांत पाण्यावर बोटिंग आणि मासेमारी करा. त्या पाण्याची खोली पाहा.

भंडारद-याच्या पश्चिम पट्ट्यात घाटघर-साम्रद, हरिश्चंद्रगड, रतनगड, कळसूबाई आणि आजोबा डोंगरांच्या उंच कड्याकपारीशी कोकणातून येणा-या वा-या-धुक्यांची झुंबी होते अन टपो-या मोत्यांचा पाऊस.. धो-धो बरसणारा पाऊस.. रूद्रभीषण असे पावसाचे तांडव या परिसरात पावसाळ्यात सुरू झाले की निसर्ग चित्र बदलत जाते. या हिरवाईने नटलेल्या डोंगरद-यातून असंख्य चंदेरी प्रपात ओघळत राहतात. पर्यटकांना आकर्षित करतात. जिल्ह्याची चेरपुंजी म्हणून ओळखल्या जाणा-या घाटघर परिसरात याच पावसाच्या पाण्यातून आशिया खंडातील नवलाईचा उदंचन जलविद्युत प्रकल्प साकारला असून घाटघरच्या निसर्गाबरोबरच कोकणकड्यातील जलविद्युत प्रकल्प पाहण्यास पर्यटक गर्दी करतात.

भंडारदरा धरण पाणलोट क्षेत्राच्या पश्चिमेस २८ किलोमीटर गर्द हिरवाईच्या घाट रस्त्याने घाटघरला पोहचावे.

तिथल्या अलंग-मलंग-कुलंग गडावरून ओघळणा-या चंदेरी धारा पाहाव्यात. घाटनदेवीच्या हिरव्या टेबल लॅण्डवर सहभोजनाचा आनंद घ्यावा. कोकणकड्याचं कधी

रुद्र तर कधी मोहक रूप डोळ्यात साठवावं. धुक्यात हिंडावं अन् टपो-या पावसाच्या थेंबाने चिंब भिजावं.

‘रिंगरोड’ च्या भोवतालचं निसर्गसौंदर्य दिवसागणिक खुलू लागतं. भर पावसातही गाळ तुडवणी व आवण्यांची कामे करीत असलेले आदिवासी स्त्री-पुरुष डोईवर इरले घेऊन कामात मग्न हे दृश्य जुलै अखेरपर्यंत पाहावयास मिळते.

कात्रुआईच्या डोंगरमाथ्यावरून गागरपट्टीवर कोसळतो तो महाकाय नेकलेस धबधबा. पर्यटक या धबधब्याखाली पर्यटनाचा आनंद लुटतात. काही जण तर चक्क आंघोळ करतांना दिसतात.

वावडीच्या डोंगरावरून थुई-थुई नाचणारे नानाविध प्रकारचे धबधबे डोळ्यात साठविण्याची मजा काही औरच आहे.

एका बाजूला धरणातील तर दुस-या बाजूला कड्यावरून कोसळणारे पाणी अनुभवत येथील निसर्गप्रवास सुखावह होतो. स्वातंत्र्यदिनाला तर पर्यटकांच्या गर्दीमुळे फुलून जाते. सुट्टीचे औचित्य साधून राज्यातून ५० हजारांच्यावर पर्यटक येथे येतात.

भन्नाट थंडावा देणारा रानवारा, हरित तृणांची शाल पांघरून निसर्ग नटलेला असतो. खळखळ वाहणारे निर्झर झरे, थुई-थुई नाचणारे पाण्याचे थेंब, डोंगरमाथ्यावरून हुंदडत येणारे पाणी अन् आदळणारे धबधबे!

हे सारे साक्षात स्वर्ग अवतारल्याचा भास व्हावा असे रूप भंडारदरा परिसरात त्यावेळी होत असते. जलोत्सवानंतर फुलोत्सवही पाहण्यासाठी गर्दी होते. भंडारद-याच्या निळ्याशार अथांग पसरलेला जलाशय म्हणजे साक्षात चैतन्याचा अविष्कार असतो.

अमृतवाहिनी प्रवरेच्या पाण्याची चवही न्यारीच आहे. कोणत्याही दिवसातल्या म्हणजे बारा महिन्यातील कधीही पर्यटनासाठी हा परिसर नितांत सुंदर असाच आहे. येथील भेट आपल्याला निश्चित आनंद देते. आपली चित्तवृत्ती प्रसन्न करते.

भंडारद-याचे जसे पर्यटकांना अप्रुप राहिले तसे सिनेजगतालाही या परिसराने भुरळ घातली. बॉलिवूडला या भागाचे स्वभाविक आकर्षण राहिले.

ढुंढो, ढुंढो रे साजना..... ढुंढो कान का बाला...!

अभिनेत्री वैजयंती माला ही तिच्या प्रियकराला आपली हरवलेली, 'कान का बाला' शोधायला सांगते. दिलीपकुमार व वैजयंतीमाला या तत्कालीन प्रसिद्धीच्या टॉपला असणा-या जोडीचे ऐतिहासिक 'गंगा जमना' या चित्रपटातील गीत या धरणाच्या पायथ्यालाच अंभ्रेला फॉलजवळ चित्रित झाले. हे गाणे इथे इतके फिट्ट व हिट झाले की त्यानंतर येथे अनेक सिनेमांचे शूटिंग झाले आहे. मधुमती, आवारा, बरसात, कटीपतंग या जुन्या व अलिकडील हीना, राम तेरी गंगा मैली, राजूचाचा, सरगम, लाल दुपट्टा मलमल का हे चित्रपट या धरणाच्या परिसरातच शूट झालेत.

या निमित्ताने या धरणाने अनिमिष नेत्राने सौंदर्याची ख-या अर्थाने खाण समजली जाणारी नर्गिस, वैजयंती माल, मराठीची नायिका सीमा, दिव्या भारती व अन्य नट्यांना त्याने न्याहाळले. राज कपूर, दिलीप कुमार, राजेश खन्ना, रमेश देव, मिथुन चक्रवर्ती या सर्वांचे दर्शन या धरणाच्या नशिबी आले.

नैसर्गिक, पौराणिक व खराखुरा इतिहास घडलेले ठिकाण म्हणून या भागाचे सिनेदिग्दर्शकांना आकर्षण राहिले. आशिया खंडातील एक सुंदर धरण म्हणून या धरणाचा लौकिक आहे.

१९५७ साली भंडारदरा येथील एम.टी.डी.सी. च्या पर्यटन संकुलाचे भूमिपूजन झाले. थंड हवेचे ठिकाण म्हणून त्याची ओळख होती. पुढे मान्सूनचे प्रवेशव्दार अशी ओळख भंडारदरा परिसराला मिळाली. पावसाळी पर्यटन वाढले.

मात्र एम.टी.डी.सी. बरोबरच मोठ्या प्रमाणात खासगी स्वरूपातही निवासव्यवस्था उपलब्ध होऊ लागल्या आहेत. या सुविधेबरोबरच भंडारद-यात आलिशान हॉटेल्सही

उभी राहिली आहेत. या हॉटेलांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील ८० ते ८५ टक्के कर्मचारी स्थानिक आहेत. या व्यवसायातून स्थानिकांना प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध झाला आहे. त्याबरोबरच सर्वसामान्य प्रवाशी पर्यटकांसाठी छोट्या-मोठ्या अल्पोहार गृहांची संख्या वाढली आहे.

भंडारदरा जलाशयाभोवती तसेच भंडारद-याकडे येणा-या मार्गावर ठिकठिकाणी टप-या, हातगाड्या उभ्या असतात. त्यातूनही मोठ्या प्रमाणात रोजगार मिळतो.

१९६४ मध्ये तत्कालीन गव्हर्नर होमी तल्यारखान यांनी भंडारदरा हे 'हिल स्टेशन' म्हणून जाहिर केले. त्यासाठी शासनाने शंभर एकर जागा संपादित केली होती. बाहेरच्या (शहराकडील) लोकांना म्हणजे कलावंत, पत्रकार, समाजकारणी, राजकारणी व अन्य यांना तसे प्लॉटही देण्यात आले होते. (स्व. बाळासाहेब ठाकरे, मनोहरराव जोशी ही त्यातील काही नावे) जसे महाबळेश्वर येथे बाहेरच्या लोकांनी बंगले बांधले व 'सेकंड होम' म्हणून काही काळ ते तेथे राहत, तशी येथील कल्पना होती. परंतु महाबळेश्वर, पाचगणी, लोणावळा, माथेरान प्रमाणे येथे काही झाले नाही. तरी सुध्दा अम्ब्रेला फॉल, रंधाफॉल यांचा चित्रपटांच्या शुटिंगमध्ये हमखास समावेश जुन्या काळापासून राहत आल्यामुळे भंडारदरा कायम चर्चेत राहत आले. पुढे घाटघर प्रकल्प आला. कृष्णावंती, पारिजातक ही विश्रामगृहे झाली. तरी पर्यटकांसाठी सोय नव्हती. पुढे पुढे पर्यटक वाढू लागले व काही स्थानिक पुढे आले.

मात्र हे फारच थोडे आहे. अजून पर्यटनस्थळ म्हणून खूप व्हायचे बाकी आहे.

ब्रिटीशकालीन पाऊलखुणा -

ब्रिटिश अभियंत्यांनी भंडारदरा धरण होण्याआधी आणि त्याच्या बांधकामानंतर अनेक सुंदर कलाकृतीचे वास्तू बांधकाम करून अकोले तालुका मामलेदार कचेरी, १८८७ मैलाचे दगड, रस्ते, पुल, विश्रामगृह, डाकबंगला इत्यादी वास्तूंनी आणखीनच सुंदर बनविले आहे.

भंडारद-याचा एकांत येथील जंगले यांनी ब्रिटिशांना भूरळ घातली होती. त्यांचा सिंचनाचा उद्देश तर होताच, परंतु त्यानिमित्ताने या धरणांमुळे त्यांना एक निवांत रमणीय ठिकाण निर्माण झाले होते.

सन १९०० ते १९३० या दरम्यान ब्रिटिशांनी घाटघर, कोलटेंभे, कुमशेत, जानईवाडी, फोफसंडी या ठिकाणी विश्रामगृहे बांधली. या विश्रामगृहात ब्रिटिश अधिकारी सुट्टीचा काळ घालवत असत. म्हणजे पर्यटनाची कल्पना थेट तेव्हापासूनची!

तेथील थंड हवेमुळे उन्हाळ्याच्या दिवसांत तेव्हाच्या जिल्हाधिका-यांचा मुक्काम याच विश्रामगृहात असे. त्यांचेबरोबरचे कर्मचारी सभोवतालच्या जंगलात तंबूत राहत असत. परिसरात फिरतीवर येणारे अन्य इंग्रज अधिकारी ही या विश्रामगृहाचाच उपयोग करीत.

आपल्या मातृभूमी पासून शेकडो मैल दूर आलेल्या अनेक ब्रिटिश अधिका-यांनी कोकणकड्यावरून सूर्यास्त पाहत आपल्या उदास सायंकाळी सुसह्य केल्या.

सह्याद्रीच्या डोंगररांगात विसावलेला अकोले तालुक्याचा हा पश्चिम भाग नैसर्गिक संपन्नता लाभलेला आहे. येथील डोंगररांगातून भटकत असतांना कोणा अनामिक गो-या साहेबाला घाटघरच्या कोकण कड्यानजीकचा परिसर खूपच भावला. त्या रसिक अधिका-याच्या प्रयत्नामुळे तत्कालीन शासनाने जिल्हाच्या पश्चिम टोकाला असणा-या घाटघर येथे प्रसिध्द कोकणकड्यानजीक विश्रामगृह बांधण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार

या शतकाच्या सुरुवातीला त्या वेळच्या निबिड अरण्यात एक सुंदर विश्रामगृह आकारास आले.

या विश्रामगृहाचा परिसर सुमारे नऊ एकर असून, मुख्य इमारत दोन हजार ६८० चौरस फूट आहे. प्रत्येकी ७४० चौरस फूट क्षेत्राची दोन आऊट-हाऊसही बांधण्यात आली. या सर्व बांधकामाला तेव्हा अवघे १० हजार ६३० रूपये खर्च आला होता असे म्हणतात! विश्रामगृहाची इमारत दगडी असून खास इंग्रजी शैलीतील आहे.

ब्रिटिशांची सत्ता संपुष्टात आली आणि या विश्रामगृहाचे महत्वही हळूहळू संपुष्टात आले. गो-या साहेबांची जागा घेतलेल्या एतद्देशीय अधिका-यांच्या गाड्या भंडारद-यालाच थांबू लागल्या. दुर्लक्षामुळे विश्रामगृहाला दूरवस्था आली अन् देखभाल आणि संरक्षणअभावी आता तर भग्नावस्था प्राप्त झाली. विश्रामगृहाच्या वास्तूवरील पत्रे, कौले, दरवाजे, खिडक्या, तुळ्या गायब झाल्या आहेत. इमारतीचा मजबूत दगडी सांगाडा मात्र अजूनही भरभक्कम अवस्थेत आहे.

नुकतेच या विश्रामगृहाला नव्या अवस्थेत बांधण्यासाठी जिल्हा परिषदेने त्यासाठी दोन लाख रूपयांची तरतूदही केली आहे. तसेच आवश्यकतेनुसार अधिक पैसाही उपलब्ध करून दिला आहे. जिल्हा परिषदेच्या निर्णयामुळे जंगलातील एका ऐतिहासिक सुंदर वास्तूचे जतन होणार आहे. त्याबरोबर वास्तूची दुरूस्ती करतांना इमारतीचे मूळ सौंदर्य व ब्रिटिशशैली अबाधित ठेवली जाणार आहे.

भंडारदरा धरण बांधकाम सुरू असतांना इंग्रज अभियंते व अधिकारी यांना आराम व मुक्काम करण्याकरिता जलाशयाजवळ पाटबंधारे विश्रामगृह वर्ग-१ व वर्ग-२ बांधले गेले. हे निवासस्थान शंभरी ओलांडूनही आज सुध्दा ठणठणीत आहेत.

१९१० मध्ये भंडारदरा धरणाचे काम सुरू झाल्यानंतर धरणस्थळी अधिकारी वर्गाला राहण्यासाठी ब्रिटिशांनी कौलारू छत असलेले विश्रामगृह बांधले. सुमारे दीड

हजार चौरस फुटाच्या कमी अधिक प्रमाणात बांधकाम असलेल्या या विश्रामगृहात एक अतिमहत्वाच्या व्यक्तींसाठी तर दोन इतरांसाठी अशा तीन स्वतंत्र खोल्या असून मध्यभागी जेवणासाठी एक तर त्यालगत पडवीप्रमाणे प्रशस्त हॉलची रचना असणारे हे विश्रान्तीगृह आहे.

ब्रिटिशांनी बांधलेले जलाशयाच्या बाजूला हवेशीर असणारे हे विश्रामगृह वर्ग - १ या नावाने परिचित आहे. तर शेंडी गावात वर्ग - २ विश्रामगृह उभारले आहे. शंभरी ओलांडलेल्या या विश्रामगृहाचे बांधकाम एकदम ठणठणीत आहे.

अहमदनगर जिल्ह्यात ठिकठिकाणी सरकारी डाक बंगले काळ्या घडीव दगडांमध्ये बांधले आहेत. त्या-त्या पूर्वीच्या डाकबंगल्याशेजारी वाढीव इमारत उभारतांना पूर्वीचे देखणेपण जपण्यात सार्वजनिक विभागाने धन्यता मानली आहे. निसर्गाच्या सान्निध्यात सुंदर रचना असलेली दगडी व पोर्चला सागवाणी पट्ट्यांची जाळी असलेली इमारत - डाकबंगला ! या डाकबंगल्यातील मुक्काम म्हणजे आठवणीतील एक ठेवाच होऊन जातो. ब्रिटिश काळामध्ये सुरू झालेली ही पध्दत किती गरजेची व महत्वाची आहे त्याचे प्रत्यंतर आज सर्वानाच येत आहे.

अकोले मामलेदार कचेरीच्या पश्चिमेला प्रचंड मोकळे मैदान व त्या मैदानावरच ब्रिटिश पोलिस व सैनिक यांची परेड व बंदुकीच्या गोळ्यांचा सराव सुरू असत. बंदुकीच्या गोळ्यांच्या सरावासाठी फक्त उत्तरेच्या बाजूने भिंत नसलेले व तीनही बाजूंनी वरून छत असलेली एक छोटी खोली होती.

कचेरीच्या थोडं पुढून कोल्हार-घोटी सडक आहे. पोलिस ठाणे व कैद्यांची कोठडीपण आजही सुरक्षित आहे. दक्षिणाभिमुख असणारी तहसिल कार्यालयाची रचना संपूर्ण जिल्ह्यात एकसारखी आहे. तहसिलदारांच्या बैठक व्यवस्थेकरिता पूर्वी व्यासपीठ

असे. त्यासमोर जाळीचे कठडे असत. आत जाणा-यांना या कठड्यात उभे राहून बोलावे लागे.

१८८७ साली उभ्या राहिलेल्या या इमारतीच्या रूपाने जिल्ह्यातील पहिले तहसिल होण्याचा मान मिळविला. यानिमित्ताने मावळच्या १९ व्या शतकाची व नंतर पूर्ण विसाव्या शतकाची पूर्ण वर्दळ या इमारतीने सोसली आणि २१ व्या शतकाला सामोरे जातांना आता नूतनीकरणाचे लेणे अंगावर चढवून तिने ११९ व्या वर्षी नव्याने कात टाकली आहे.

सरकार व लोकसहभाग यांच्या समन्वयातून उभ्या राहिलेल्या या नूतनीकरणाचे उद्घाटन शनिवार दि. ५ नोव्हेंबर २००६ रोजी नाशिक महसूल विभागाचे आयुक्त डॉ. संजय चहांदे व आमदार मा. मधुकरराव पिचड, जिल्हाधिकारी उमाकांत दांगट, जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी प्राजक्ता लवंगारे, विभागीय भूमिलेखचे उपसंचालक व्ही. टी. मुळे, सौ. चहांदे मॅडम, प्रांताधिकारी भानुदास पालवे आदी मान्यवरांच्या उपस्थितीत झाले. अकोले तहसिल च्या स्थापनेचा शिलालेख असलेला कोरीव दगड, तहसिल कचेरी समोरील पोर्चमधील ओट्यावर गाडलेला आहे. त्यावरील कोरीव अक्षरांचा रंग उडाला आहे. यावर स्थापनेची तारीख १८८७ अशी आहे. काळ बदलत गेला परंतु वास्तू मात्र इतिहासाची साक्ष बनून आजही उभी आहे.

ब्रिटिशांनी बांधलेल्या इमारती

पुरातन इमारतींची रचना पाहून आजही त्यावेळच्या स्थापत्य शास्त्राविषयीचे कुतूहल कायम राहते. सध्याच्या संगणकाच्या युगात इमारतींच्या सुंदर रचनांचे असंख्य नमुने पाहायला मिळतात. मात्र, शेकडो वर्षांपूर्वीचे स्थापत्यशास्त्र पाहिल्यानंतर त्या पद्धतीच्या रचना सध्याच्या प्रगत काळात करणेही अवघड असल्याची जाणीव होते.

इंग्रज राजवटीत उभारण्यात आलेल्या असंख्य इमारती, आजही शहरांत सौंदर्यात मोलाची भर घालण्याचे काम करीत आहेत.

महाराष्ट्र राज्यासह संपूर्ण हिंदुस्थानात ब्रिटिश राजवटीत उभारण्यात आलेले 'डाकबंगले' म्हणजे त्या काळातील दूरदृष्टीचे एक द्योतक आहेत. या डाकबंगल्यांना ग्रामीण भागात अजूनही 'साहेबांचा बंगला' असे म्हटले जाते.

शेकडो वर्षांपूर्वी उभारण्यात आलेले हे डाकबंगले स्वातंत्र्याच्या नंतर शासकीय विश्रामगृह म्हणून ओळखले जाऊ लागले. देखण्या इमारती मजबूत बांधकाम. प्रशस्त जागा व सर्व सुख-सोयींनी युक्त डाकबंगल्यामध्ये वास्तव्यासाठी शासकीय अधिकारी लोकप्रतिनिधींसह सर्वसामान्य मंडळीही आतूर असतात.

इंग्रज राजवटीमधील स्थापत्य शास्त्र म्हणजे हिंदुस्थानला मिळालेला अनमोल ठेवाच म्हणायला हवा. विविध प्रकारच्या घडीव दगडांमध्ये उभ्या करण्यात आलेल्या स्वातंत्र्यापूर्वीच्या इमारती पाहिल्यानंतर त्यामध्ये प्रवेश करण्याचा मोह टाळणे कोणालाही अशक्य होते. सरकारी अधिकारी अथवा राजकीय मंडळी यांना दिवसभराच्या थकावटीमध्ये प्रवासादरम्यान राहण्यासाठी आलिशान सोय असावी, या हेतूने उभारण्यात आलेले डाक बंगले राजेशाही निवासासाठी आजही हाक देत आहेत. अहमदनगरचे जिल्हाधिकारी, लष्कराचे कमांडर, जिल्हा पोलिस अधिक्षक, जिल्हा न्यायाधिश, पाटबंधारे व सार्वजनिक विभागाचे अधीक्षक अभियंता हे सगळे उच्चपदस्थ आज अत्याधुनिक

इंटरनेट युगात वावरत असले तरी राहतात मात्र ऐतिहासिक म्हणाव्या अशा निवासस्थानात !

नगर ही एकेकाळची निजामशाहीची वैभवशाली राजधानी, आता कोणाला निजामशाहीचे कौतुक राहिले नाही. आणि तो इतिहास महत्वाचा आहे असे वाटत नसले तरी आजही अनेक सरकारी कार्यालये व वरिष्ठ अधिका-यांची निवासस्थाने निजामशाही काळातील वास्तूतच आहेत.

अलिकडच्या काळात कोटयावधी रूपये खर्च करून बांधलेल्या इमारतींची दैनावस्था पाहिली की या जून्या वास्तूंचा भक्कमपणा नजरेत भरतो.

आर्मड कॉर्प्स सेंटर अँड स्कूलचे कमांडंट जिल्हा न्यायाधीश, जिल्हा पोलिस अधिक्षक, अधिक्षक अभियंता यांचे बंगले शंभरीच्या घरांतले आहेत. ब्रिटिशकाळात हे बंगले बांधण्यात आले आहेत. आजुबाजुला भरपूर मोकळी जागा, त्यात फुलवलेली बाग, पोर्च, ऍसपैस व्हरांडा, उंच कौलारू छत, मोठ्या खिडक्या, वातानुकुलनाची उत्तम व्यवस्था, प्रशस्त बाथरूम हे या बंगल्यांचे वैशिष्ट्य. यातील काही बंगले खासगी व्यक्तींनी विकत घेऊन उत्तमरित्या सांभाळले आहेत.

अशा या डाकबंगल्यांची रत्नागिरी जिल्ह्यात नुकतीच शताब्दीही साजरी करण्यात आली.

फोफसंडी -

महाराष्ट्र राज्यातील अतिउंच प्रदेशांपैकी अकोले तालुक्यातील पश्चिम भाग मानला जातो. माळशेज घाटातून दरीच्या बाजूला दिसणारा पर्वतप्राय पहाड म्हणजे हरिश्चंद्रगड आणि त्याच्या जवळील फोफसंडी !

ब्रिटिशांना त्या काळात इथले वातावरण आवडले. त्यांच्यातल्या एका गो-या माणसाने गावाच्या वरच्या बाजूला एक छोटेखानी बंगला बांधला. लोक त्याला पोप

म्हणायचे. तो 'संडे' ला यायचा म्हणून गावाचे नाव 'पोपसंडे'.. अन पुढे 'फोफसंडी' झाले. आता तेथे बंगल्याचे अवशेष फक्त भिंती अन् वरचे साठे, कैच्या शिल्लक आहेत.

हरिश्चंद्रगडावर देखील ब्रिटीशांनी विश्रामगृह बांधले ! तत्कालीन 'हॅरिसन' नावाच्या कलेक्टरने (१८३६-१८४३) तात्पुरत्या वास्तव्यासाठी का होईना इतक्या निबिड जंगलात बंगला बांधला. हा बंगला नंतर आगीच्या भक्ष्यस्थानी पडला असे म्हणतात. या दगडी बंगल्यात शौचालय देखील होते. त्या बंगल्याचे भग्न अवशेष आजही गुंफेच्या जवळ पाहायला मिळतात.

याच हरिश्चंद्रगडावरील कोकणकडा पहावयास १८३५ च्या मे महिन्यात कर्नल साईक्स आले होते. १८३५ मध्ये कर्नल साईक्सने हरिश्चंद्रगडाच्या कोकणकड्यावरून वर्तुळाकार इंद्रधनुष्य पाहिल्याचा उल्लेख अहमदनगर जिल्हा गॅझेटिअरमध्ये (पृ. ८९८) आलेला आहे.

Rainbow – Especially in May the edge of the Konkan cliff often gives an excellent view of the curious phenomenon called the Circular Rainbow. In 1835 Colonel Sykes during periods of fogs and mists several times observed the circular rainbow which from its rareness is spoken of only as a possibility. Sometimes the Konkan fog stratum rose somewhat above the level of the top of the Harishchandragad cliff, without coming over the table-land. Colonel Sykes stood at the edge of the precipice just outside of the limits of the fog, with a low cloudless sun as his back. The circular rainow appeared perfect and most vividly coloured, one half above Colonel Sykes level and the other half below. Distinct outlines shadows of Colonel Sykes, his horse and his men appeared in the centre of the circle as a picture to which the bow served as a resplendent frame. From their nearness to

the fog of diameter of the rainbow circle never exceeded fifty or sixty feet. Accompanying the brilliant rainbow circle was the usual outer bow in fainter colours. The foking or Glory of Buddha as seen from mount O in West China tallies more exactly with the phenomenon than Colonel Sykes, description would seem to show. Round the head of the shadow always appears a bright disc or glory, and concentric with this disc, but separated by an interval, is the circular rainbow. The size and brilliancy of the rainbow varies much with the distance of the mist; when the mist is close the diameter may not be more than six feet. Whether the observer sees only his own shadow or the shadow of others with him depends on the size of the rainbow. Each observer always sees the head of his own shadow in the centre of.....

महाराष्ट्रातील कळसूबाईचे सर्वोच्च शिखर

१८६० साली आर्च डीलन गेल या इंग्रजाने रात्री डोंगर चढून शिखरावर पाऊल टाकले. भल्या पहाटे येथून दिसलेल्या सूर्योदयाने प्रभावित होऊन त्याने 'दि किंग ऑफ दि डेक्कन हिल्स' असे शिफारस पत्र देऊन टाकले.

ब्रिटीशांचे मैलाचे दगड -

प्रवासाच्या मार्गावर लावण्यात येणा-या सूचनांची पध्दत ब्रिटिश काळापासून सुरू झाली. पूर्वीच्या लाल मातीच्या रस्त्यांचे आज राष्ट्रीय महामार्ग झाले आहेत. तरीही ब्रिटिशकालीन सूचनांचे 'माईलस्टोन' आजही गतवैभवाची व कल्पकतेची साथ देत उभे आहेत. या माईलस्टोनवर नव्याने संशोधनपर अभ्यास सुरू झाला असून त्याचा इतिहास बोलका व हृदयस्पर्शी आहे.

एखाद्या व्यक्तीने कठोर परिश्रमांच्या जोरावर प्रगतीचा व यशाचा टप्पा गाठला तर सहजच त्याने 'माईलस्टोन' म्हणजे इच्छित स्थळ असाही घेतला जातो, पण प्रत्यक्षात माईलस्टोन म्हणजे 'मैलाचा दगड' हजरस्त्यांवर मुख्य ठिकाणांचे अंतर ज्या दगडांवर दर्शविलेले असते त्याला मैलाचा दगड असे संबोधतात.

ब्रिटिश राजवटीत हिंदस्थानात विविध पद्धती आल्या. त्या काळातील वास्तुरचनेचे गोडवे आजही गायले जातात. ब्रिटिश स्थापत्यशास्त्र हे वाखाणण्याजोगेच होते. त्या काळातील पूल आजही राष्ट्रीय महामार्गावर सुरक्षितपणे उभे आहेत.

पुरातन काळी असणारे रस्ते लाल मातीचे होते. या रस्त्यावरून जाताना ज्या ठिकाणी जायचे आहे त्या स्थळाचे अंतर किती आहे हे वाहनचालक, प्रवासी आणि पादचारी यांना कळावे या हेतूने ब्रिटिश सरकारने 'माईलस्टोन' उभे केले होते. पूर्वी रस्त्याचे अंतर मैलामध्ये मोजले जायचे. त्यामुळे या अंतर दर्शविणा-या सूचना फलकाला 'माईलस्टोन' असे नाव दिले गेले. पूर्वीचे लाल मातीचे रस्ते नंतर खडीचे झाले. डांबरी झाले. तरीही या १०-१०० वर्षांच्या प्रवासात ब्रिटिश सरकारने रस्त्यांच्या बाजूला उभे केलेले 'माईलस्टोन' आज ही दिमाखात उभे आहेत.

भंडारदरा-साम्रद-घाटघर-चौंढे घाट या परिसरात काही ठिकाणी ब्रिटिशकालीन मैलाचे दगड आजही पाहायला मिळतात. ब्रिटिश शासनाची आठवण ठेवत ते ऊन, वादळ, पाऊस याची भिती न बाळगता त्याला तोंड देत इथे भक्कमपणे उभे आहेत.

ब्रिटिशकालीन रस्ते आणि पुल -

सह्याद्री पर्वत ओलांडून पलीकडे जाण्या-येण्यासाठी पर्वतावरून जे मार्ग असत त्या मार्गाने दळणवळण व्यापार होत असे. त्याच मार्गाने लोक जात येत असत. १८२६ मध्ये ब्रिटिश सरकारने या रस्त्यांची मोजणी केली. महाबळेश्वरपासून राजमाची पर्यंत चे घाट. तळघाट-इगतपूरी ते कसारा (मोखावणे) हा घाट इ.स. १८२६ मध्ये तयार झाला.

पिंपरी घाट, चोंडेमेंढे घाट, बारीवासाळी घाट, सांद्रे घाट, उंबरदरा, चौंढे घाट.

प्रवरा व मूळा नदीवरील इंग्रज राजवटीतील दगडी पुलांचे चिरे आजही शाबूत आहेत. पुलाची वाडी, रुंभोडी येथील दगडी पूल ही ब्रिटिशकालीन देणं आहे. दगडी चि-यांच्या कमानदार बांधकामावर भक्कम दगडी फरशी बसविलेली आहे. छत्री टाकाने घडविलेल्या दगडांचा 'जडत्व आणि गुरुत्वीय बल' असा शास्त्रशुध्द मेळ घालत या पुलांची निर्मिती झाली आहे.

तालुक्याच्या प्रवेशद्वारावर असलेला कळस येथील दगडी पूल काल-परवापर्यंत वाहतूकीचा बोजा सोसत होता.

कळस, कोतूळ, भंडारदरा, केळुंगण, ब्राम्हणवाडा, पाडाळणे, भोजदरी, विठे घाट, पानओढा, औरंगपूर येथे दगडी कमानाचे छोटे पुल होते. आता त्याठिकाणी थोडा बदल करण्यात आला आहे.

घाटघरवरून हरिश्चंद्रगडावर थेट जाता यावे म्हणून घाटघर-रतनगड मार्ग-हरिश्चंद्रगड असे रस्त्याचे कामही तेव्हा हाती घेण्यात आले होते. रतनगडाच्या कुशीतून जातांना आजही हे अवशेष पाहता येतात. ब्रिटिश गो-या अधिका-यांची 'घोडेवाट' म्हणूनही ती प्रसिध्द आहे.

दुर्गम अशा कुमशेत जवळील 'जायनावाडी' येथील 'जॉन' नावाच्या ब्रिटिश अधिका-याने बांधलेला बंगला आजही ठणठणीत आहे. आजही पर्यटक आवर्जून हा

बंगला पाहण्यासाठी येतात. या बंगल्याचा एकही चिरा निखळलेला नाही. काही बंगले मोडकळीस आलेले असले तरी अकोले तालुक्यातील डाक बंगले व ब्रिटिश अधिका-यांचे स्वतःचे बंगले आजही डागडुजी करून सुस्थितीत आहेत.

लाकडी, चौमोळी असे बनवलेले डाक बंगले आजही बारी, वाकी, अकोले, पांगरी, ब्राम्हणवाडा, कोतूळ, समशेरपूर येथे आहेत.

भंडारद-यात ब्रिटिशांनी निर्मिलेले पुल, रस्ते, विश्रामगृहे, धरणे, बंधारे सुस्थितीत असून ब्रिटिशांची आठवण क्षणोक्षणी जागृत करते.

उत्कृष्ट वास्तुशिल्पाचे हे नमुने असून अभियांत्रिकीच्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी खुणावत आहेत.

आजही एवढ्या वर्षानंतर बांधकामाची मुदत संपल्याची माहिती इंग्रज सरकारकडून कळविली जाते. यावरून त्यांनी जतन केलेल्या अभिलेखांची महती कळते.

इंग्रजांनी आमच्या देशाचे प्रचंड आर्थिक शोषण केले, नाना प्रकारचे जुलूम केले इत्यादी गोष्टी सत्यच आहेत. पण त्यांचा चौकसपणा, सावधपणा आणि निसर्गाशी जवळीक साधण्याची वृत्ती हे गुण मान्यच करायला हवेत.

हा सर्व अनमोल ठेवा ब्रिटिश स्थापत्यशास्त्र अभियंत्यांनी आम्हांला दिल्याबद्दल आम्ही तुमचे आभारी आहोत ! या सर्वांचे आम्ही जतन करू. संवर्धन करू. हा शब्द मी तुम्हाला देतो.

ब्रिटिशांची संवेदनशिलता –

प्रवरा खो-याचे भाग्य उजळले –

अठराव्या शतकात सिंध, पंजाब, इजिप्त आणि मेसोपोटेमिया येथे मोठे सिंचन प्रकल्प कार्यान्वित होते. परंतु भारतातील महाराष्ट्रासारख्या पठारी प्रदेशात मोठे सिंचन प्रकल्प अस्तित्वात नव्हते. याचे कारण इथली भौगोलिक रचना. ब्रिटिशपुर्व काळात दख्खनच्या पठारी प्रदेशात नाव घेण्यासारखा कुठलाही सिंचन प्रकल्प नव्हता. पुणे, नाशिक आणि खानदेश येथे काही बारमाही नदीनाल्यांवर बंधारे बांधून लहान पाटाने पाणी नजिकच्या शेतीवाडीला देण्याचा प्रघात होता, परंतु त्याच्याखाली फारच मर्यादित क्षेत्र असायचे. ब्रिटीशांनी पुण्याजवळ खडकवासला धरण बांधून त्याचे पाणी उजव्या व डाव्या कालव्यातून काढून शेतीसाठी वापरले होते. त्यामुळे नदी आणि कालवे यांच्यामधील जमिनी सिंचनाखाली आल्या होत्या.

अहमदनगर जिल्ह्यातील पश्चिमेकडचा डोंगराळ प्रदेश जास्त पावसासाठी प्रसिध्द आहे. तर मध्य आणि पूर्व भाग अवर्षणग्रस्त म्हणून ओळखला जातो. पश्चिम घाटातून उगम पावणा-या आणि पठारावरून वाहणा-या सर्व नदीनाल्यांचे पाणी शेवटी बंगालच्या उपसागराला जावून मिळते. मान्सून काळात नद्यांना पूर यायचे. हिवाळ्यात त्यांचे प्रवाह क्षीण व्हायचे व उन्हाळ्यात नदीपात्रात कोरडे पडायचे. दुष्काळात सुद्धा नद्यांना पूर वहायचे परंतु त्यांचा उपयोग काहीच व्हायचा नाही. सातत्याने येणा-या दुष्काळामुळे नापिकी व्हायची आणि अन्नधान्यावाचून जनतेचे आणि चारापाण्यावाचून जनावरांचे हाल व्हायचे. प्रसंगी माणसे जनावरे मृत्यूमुखी पडायचे. पर्जन्याच्या रूपाने घाटमाथ्यावर उपलब्ध होणारी विपुल नैसर्गिक जलसंपत्ती वाहून वाया जायची. हीच जलसंपदा धरण बांधून साठविता येईल आणि गरजेनुसार दुष्काळी प्रदेशात शेती पिकविण्यासाठी वापरात आणता येईल. अवर्षण काळात पिकांसाठी संरक्षित पाणी देता येईल व त्यातून जनतेसाठी

अन्नधान्य आणि पशुधनासाठी चारा पाणी उपलब्ध होईल आणि दुष्काळग्रस्त प्रदेशातील जनजीवनाला स्थैर्य प्राप्त करून देता येईल असा विचार ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी केला.

नदीच्या उगमाजवळ धरण बांधायचे. तिथे पाणी साठवायचे आणि सपाट प्रदेशात नदीपात्रात बंधारा बांधून नदीच्या दोन्ही तीरावर उजवा व डावा कालवा काढून पिकांच्या गरजेनुसार शेतीला पाणीपुरवठा करायचा. पाणी या नैसर्गिक संपदेच्या वापरातून आर्थिक व सामाजिक हित साधायचे हीच धरणाचे बांधकाम आणि सिंचन विकासापाठीमागची मुळ संकल्पना होती. दुष्काळग्रस्त प्रदेशातील शेतीला संरक्षित सिंचनाचा आधार देण्यासाठीच ब्रिटिशांनी भंडारदरा धरण बांधले.

होय, त्यामुळेच आम्ही ब्रिटीश सरकारच्या प्रति कृतज्ञ आहोत!

सर लेस्ली विल्सन व सर ऑर्थर हिल या दोघां ब्रिटिश सुपुत्रांनी भंडारदरा धरण बांधले!

अहमदनगर जिल्ह्याचा दुष्काळ दूर केला. त्यांच्यावर पाण्याचा अथांग वर्षाव केला. त्या अमृतवाहिनीच्या पाण्यात ब्रिटिशांच्या प्रेमाने आम्ही चिंब भिजून गेलो आहोत.

तुमचे उदंड प्रेम आम्हाला मिळाले, त्यामुळे आमचा ऊर भरून आला आहे. आमच्या डोळ्यातून अश्रू गळत आहेत! हे अश्रू समाधानाचे आहेत! हे अश्रू तृप्तीचे आहेत! हे अश्रू कृतज्ञतेचे आहेत! आणि हे सर्व तुमच्या वरच्या अलोट प्रेमातूनच घडत आहे. यापुढेही घडत राहील.

येथील भू-प्रदेशाचा दुष्काळ हटवलात, जिल्हा पाणीदार बनवलात! त्याबद्दल आम्ही आपले ऋणी आहोत.

प्रत्येक ऋण फेडता येत नाही. काही ऋणं अशी असतात की, कायम त्यात राहण्यातच आनंद असतो. ब्रिटिश सरकार व ब्रिटिश अभियंते या दोघांचेही ऋण हे असेच आहे. त्यातून उतराई होण्यापेक्षा आम्हांला त्यांच्या सदैव ऋणातच राहायला आवडेल !

सर ऑर्थर हिल आणि सर लेस्ली विल्सन ही दोन नावे अवकाशातील अढळ ध्रुवता-यासारखे आम्हां अकोलेकरांच्या अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रत्येकाच्या अंतःकरणावर विराजमान आहेत. तितक्याच सन्मानाने आणि तेवढ्याच भक्तीभावाने!

त्यांनी निर्मिलेलं हे धरण आमचे दैवत आहे. अमृतवाहिनी प्रवरा नदी आमची जीवनदायिनी आहे.

या जलमंदिरातील नित्यनूतन पाण्याचे आम्ही दरवर्षी जलपूजन करतो. माथा टेकवतो. पाया पडतो. आणि अभिमानाने त्याच्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतो.

अमृतवाहिनी प्रवरा नदीचे पाणी आमची आजही शेकडो वर्षे तहान भागवित आहे. आम्ही त्यावरच जगतो आहोत, तहान-भूक भागवित आहोत.

हा अमृतप्रवाह अखंडपणे वाहत आहे. तोपर्यंत आम्ही तो पित राहू, त्यावरच जगू. पाण्याच्या घोटा-घोटा बरोबर ब्रिटिश सुपुत्रांच्या पवित्र स्मृतीस स्मरत राहू! उद्गारत राहू! महाराणी साहेब,

शाही परिवारातील सर्वच सदस्यांना मी या पत्रसंवादाद्वारे खुले निमंत्रण देतो की, आपल्या प्रचंड व्यस्त दिनक्रमामधून वेळ काढून या एकदा इथे भंडारद-यात! ब्रिटिशांच्या कामाचे कौतुक पहायला, इथला निसर्ग आणि पावसाचे अवलोकन करायला! तुम्हाला खुप आवडेल! तुमचे स्वागत करायला-पाहूणचार करायला आम्ही सदैव तयार आहोत!

या! आपली वाट पाहत आहोत! या! नक्की या!

महाराणी साहेब,

मानवी प्रयत्नांच्या प्रकल्पांना-स्वप्नांना प्रारंभ असतो. पण शेवट कधीच नसतो.

म्हणूनच मी भंडारद-यातील ब्रिटिशकालीन अभियंत्यांनी बांधलेल्या-विल्सन डॅम

- ऑर्थर लेक चा शेवट कधीच होत नसतो म्हणूनच मी भंडारद-याचा पत्ररूप इतिहास थांबवत असलो तरी तो संपलेला नाही आणि कधीच संपणार नाही. मात्र पत्रलेखनाला इथेच विराम देतो.

पत्राची वाट पाहत आहे! तसदीबद्दल क्षमस्व !

कळावे,

आपला चाहता,

V. M. Pawar

छायाचित्रे
भंडारदरा धरण
१९१२ ते १० डिसेंबर १९२६

1 - His Excellency Arrival and Reception at the Shamiana Near Cause Way Below the Dam 10 Des - 1926

2 - Lake Arthur Hill Dam - Clearing Foundation , 1912

**3 - Lake Arthur Hill Dam - General View of the Lake Taken Murshet Hills,
Showing Dam ridge From West to East (March.1913)**

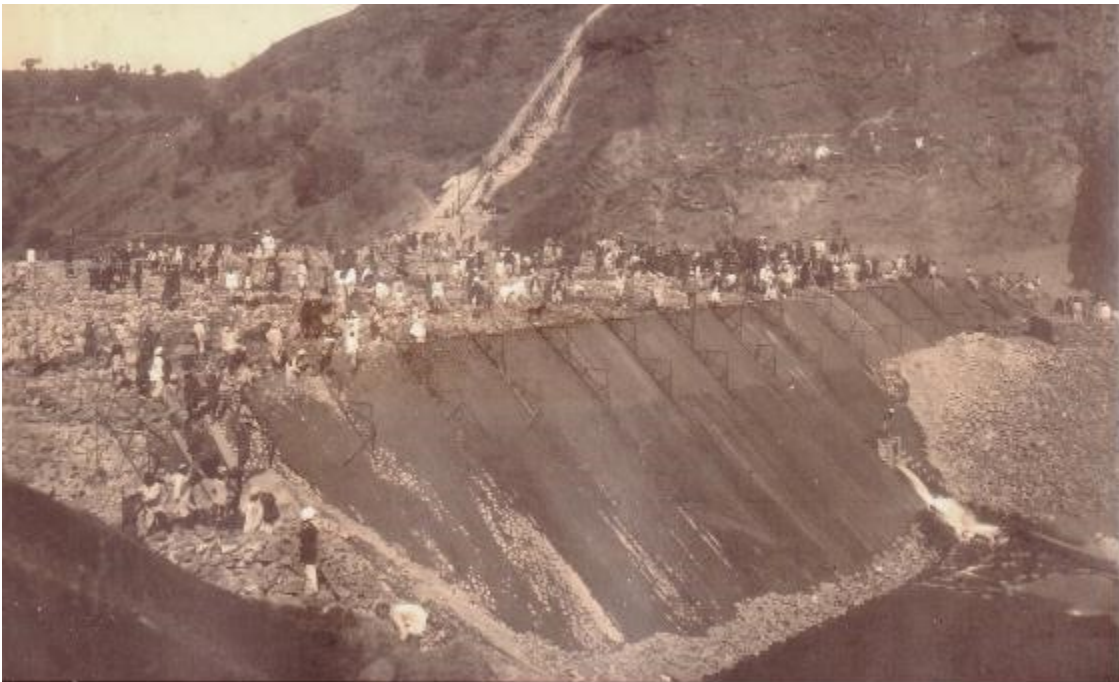
4 - Lake Arthur Hill Dam - View From North to South End from Murshet Hills - March , 1913

5 - Lake Arthur Hill Dam - Down Stream View - March , 1913

6 - Up Stram View of the Dam from Left Bank (Never View) - June , 1913

**7 - Lake Arthur Hill Dam - Full View of the Dam taken from Right Bank 50 Ft. Hight
(Down Stream) - June , 1913**

8 - Full View of the Dam - Left Bank June - 1913

**9 - Lake Aurthor Hill Dam - Full View of the Dam taken from the Left Bank Down Stream
(June - 1914)**

10 - Lake Arthur Hill Dam - June . 1914 , 70 Feet High Up Stream.

11 - Dam in June 1914 . Effective Hight 70 Ft. Above River Bed top View of the Dam from Down Stream

**12 - Lake- Arthur Hill Dam - Full View of the Dam 85 Ft high taken from the Left Bank
(June - 1915)**

13 - Full View of the Dam , Left View taken from the Right Bank (June - 1915)

14 - General View of the Dam Up Stram (June - 1915)

15 - General View of the Dam - 1915.

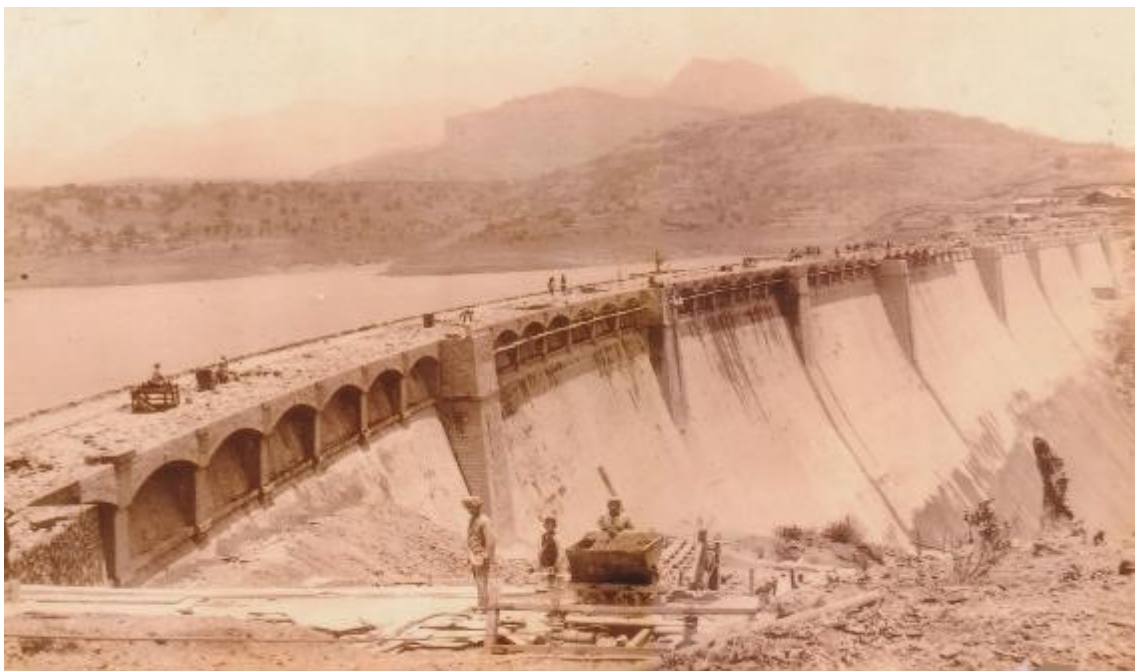
16 - Cross View of the Dam Right Bank taken from Left Bank June - 1915

17 - Cross View of the Dam , Left Bank taken From Right Bank - June , 1915

**18 - General View of the Dam .May 1924 Height 270 Ft Showing 35 Arches Completed .
Down Stream View from Cause - Way Bellow Dam**

**19 - Side View of the Dam from South Bank Down Stream May - 1924 Height 270 Ft .
Showing Architectural Features. the Dam & Curve.**

20 - Dam in May 1924, Height 270 Ft. above River Bed . Up Stream View from North Bank

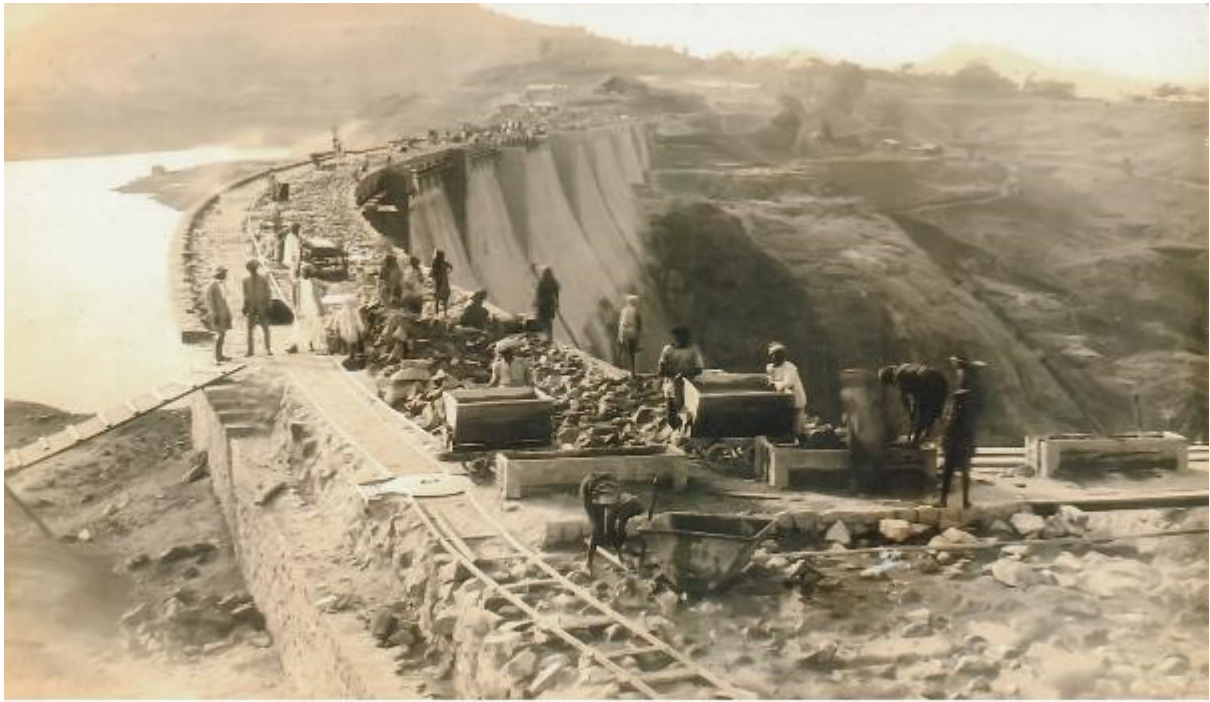
21 - Dam in May 1924 Height Ft. Up Stream View from South Bank

22 - Dam At the End of May 1924 , Height 270 Ft, Above River Bed, Down Stream View

23 - Dam at the end of May 1924 Height 270 Ft, above River Bed Cross View from North Bank

24 - Dam at the end of May 1924, Height 270 Ft, above River Bed Cross View from South Bank.

25 - New Inspection Bungalow at Bhandardara, May 1924 , North West View

28 - District Superintending of Police and Other Arranging For The Visit

30 - His Excellency Being Introduce to Local Officers.

31 - His Excellency Being Introduce to Local Officers 10 Des - 1926

**32 - SuperIntending Engineer, Deccan Irrigation Division, Explaining His Excellency
the Working Of Hydraulic Ramp**

**33 - Suoerintending Engineer, Deccan Irrigation Division, Explaining, His Excellency
the Working of Hydralic Ramp.**

34 - His Excellency In Stream launch

35 - His Excellency at the South End of the Dam

36 - His Excellency at the South End of the Dam.

37 - The Executive Engineer Explaining the Project to His Excellency

38 - His. Excellency at the first Calss Bunglow with Superintending Engineer and local Officers

39 - His Excellency at the first class Bunglow with Superintending Engineer and Local Officers.

40 - General View of the Dam showing the cause way below the Dam and 200 Ft. Sluice Open

42 - General View of the Locality Showing Kalasubai Hills

43 - His Excellency on the Eve of Departure 10 Des - 1926

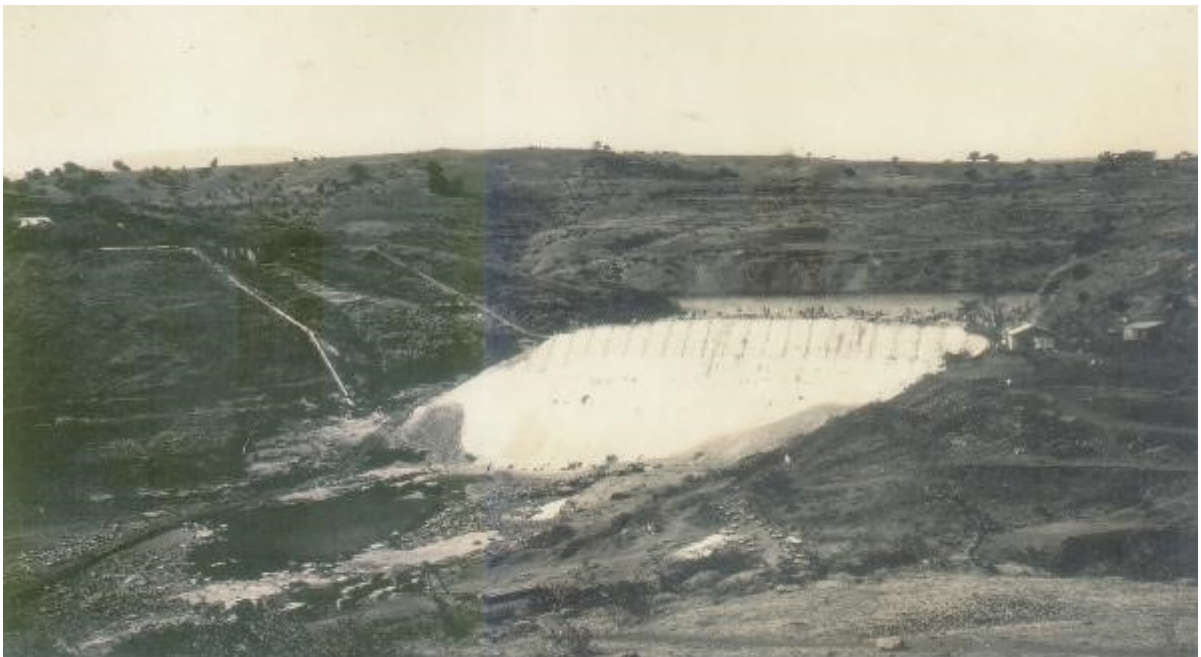
44 - Down Stream View with 150 a 200 Ft Sluice Open

45 - Down Stream View with 200 Ft. Sluice Open

46 - The Lowest Steel outlet pipes two off 3 die at 50 ft. above River Bed Showing Steel Reinforcement For cement Concrete, casing of Up Stream End - March 1916

47 - Dam In March 1916 Highest Part 110 Ft. Above River Bed Down Stream

48 - Dam in March 1916 Highest Part Up Stream.

49 - Dam in March 1916, Highest Part 110 ft, Above River Bed

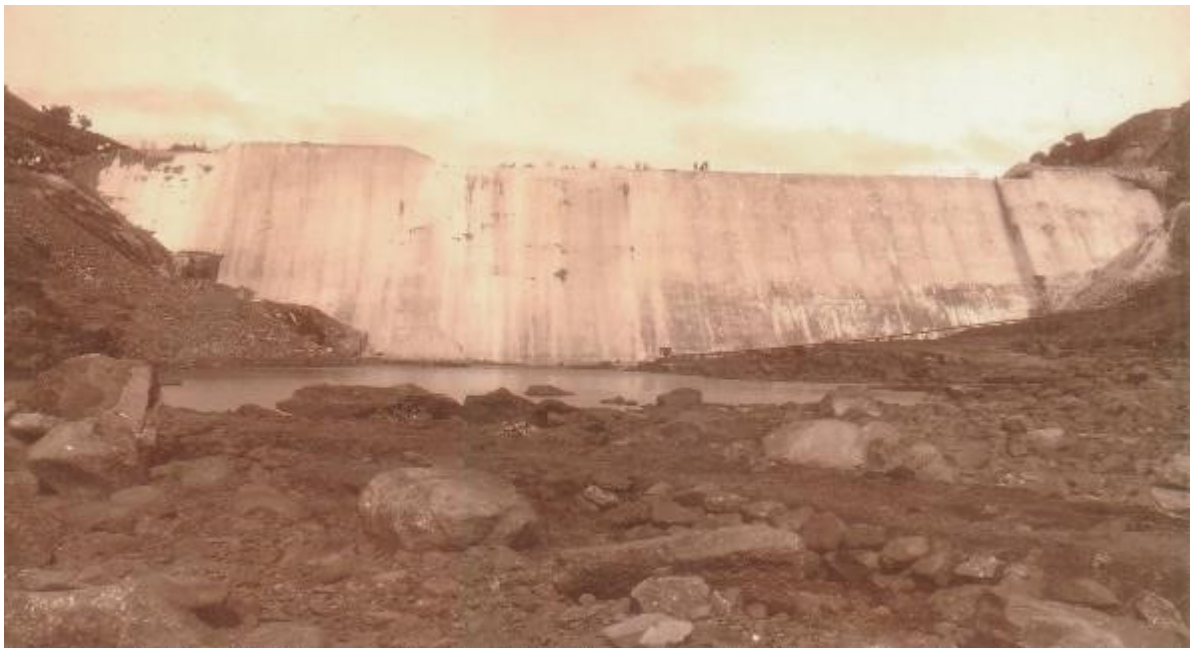
**50 - Dam in March 1916 Highest Part 110 Ft. Above River Bed Cross
View of the Dam from Left Bank**

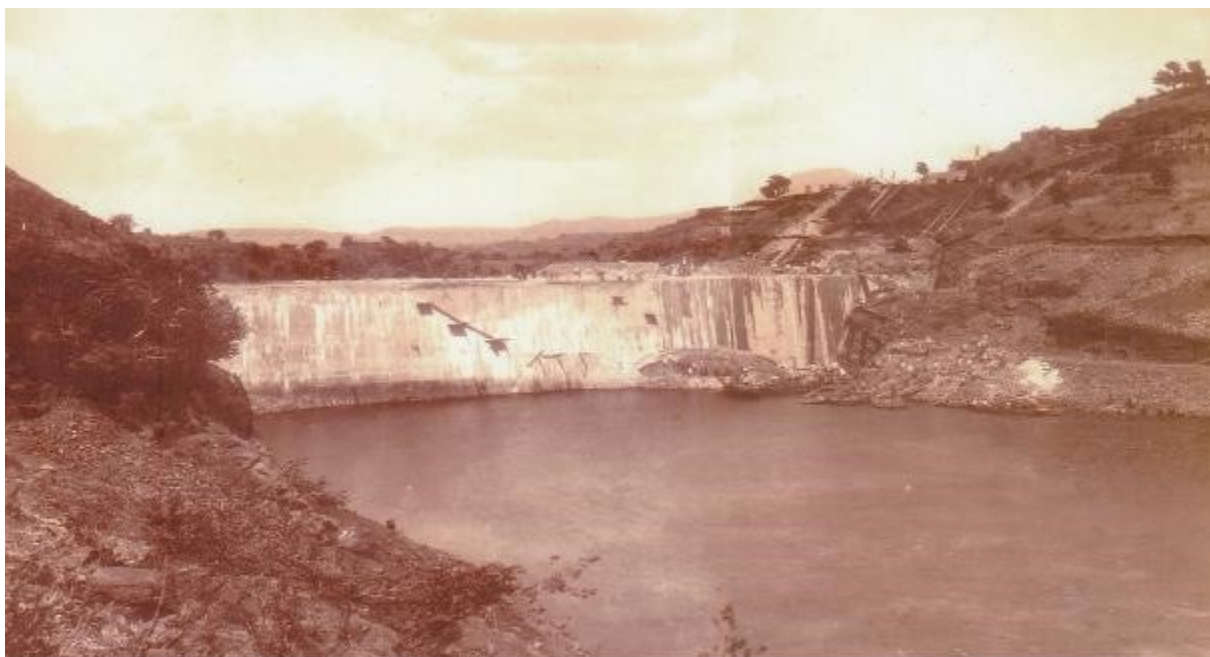
**51 - Dam in March 1916 Highest Part 110 Ft. Above River Bed Cross View of Down Stream
Face from South Bank**

52 - Dam in May 1917 Average Height 113.25 Throughout Down Stream Face from River Bed

53 - Dam in May 1917 Average Height 113.25 Throughout Up Stream face from the North Bank

54 - Dam in Mayn 1917 Average Height 11.25 Throughout Down Stream face from the North Bank

55 - Dam in May 1917 Average Height 113.25 Throughout Up face from the South Bank

**56 - Dam in May 1917 Average Height 113.25 Throughout Down Stream face
from the South Bank**

**57 - The Second Set of the Steel Outlet Pipes at 100Ft. Above River Bed in
Progress Showing Casing Arrangement (May - 1917)**

**58 - Dam in May 1918 Average height 135 Ft. Above River Bed Down Stream
face from River Bed**

**59 - Dam in May 1918 Average Height Ft. Above River Bed Down Stream face from the
South Bank**

**60 - Dam in May 1918 Average 1918 Height 135 Ft. Above
River Bed Up Stream face from the South Bank**

**61 - Dam in May 1918 Average Height 135 Ft. Above River Bed Up Stream
Face from the North Bank**

62 - Dam in May 1918 Average Height 135 Ft, Above River Bed Up Stream Face From The South Bank (Full View of the Dam)

63 - The Second Set of Steel Outlet Pipes at 100 Ft, Above River Bed Showing the complete Arrangement of casing - (May 1918)

**64 - Dam in May 1919, Effective Height 155 Ft. Above River Bed
Down Stream Face from River Bed.**

**65 - Dam in May 1919 Effective Height 155 Ft. Above River Bed
Down Stream face from the North Bank.**

**66 - Lake Aurther Hill Dam - Full View of the DAM 155 Ft. High (June - 1919)
Up Stream face from the South Bank.**

**67 - Dam in May 1919 Effective Height 155 Ft. Above River Bed
Up Stream face from the North Bank.**

**68 - Dam in May 1919 Effective Height 155 Ft. Above River Bed Top View of the Dam
(Nearer View)**

**70 - The Third Set of Steel Outlet Pipes at 150 Ft. Above River Bed
Showing the laying Arrangement.**

76 - Pockets in Crack in Rock Foundation on Southern Bank Beyond 150 Ft. Outlet - 1919

**71 - The Third Set of Steel Outlet Pipes at 150 Ft. Above River Bed.
View from the Up Stream - May 1919**

72 - Lowest Outlet at 50 Ft. Showing Caging arrangement Up Stream - 1919

73 - Embankment Over the Low Saddle Showing the Masonry Core Well - 1919

74 - Embankment Over Abandoned Waste Weir Showing Masonry Core Wall - 1919

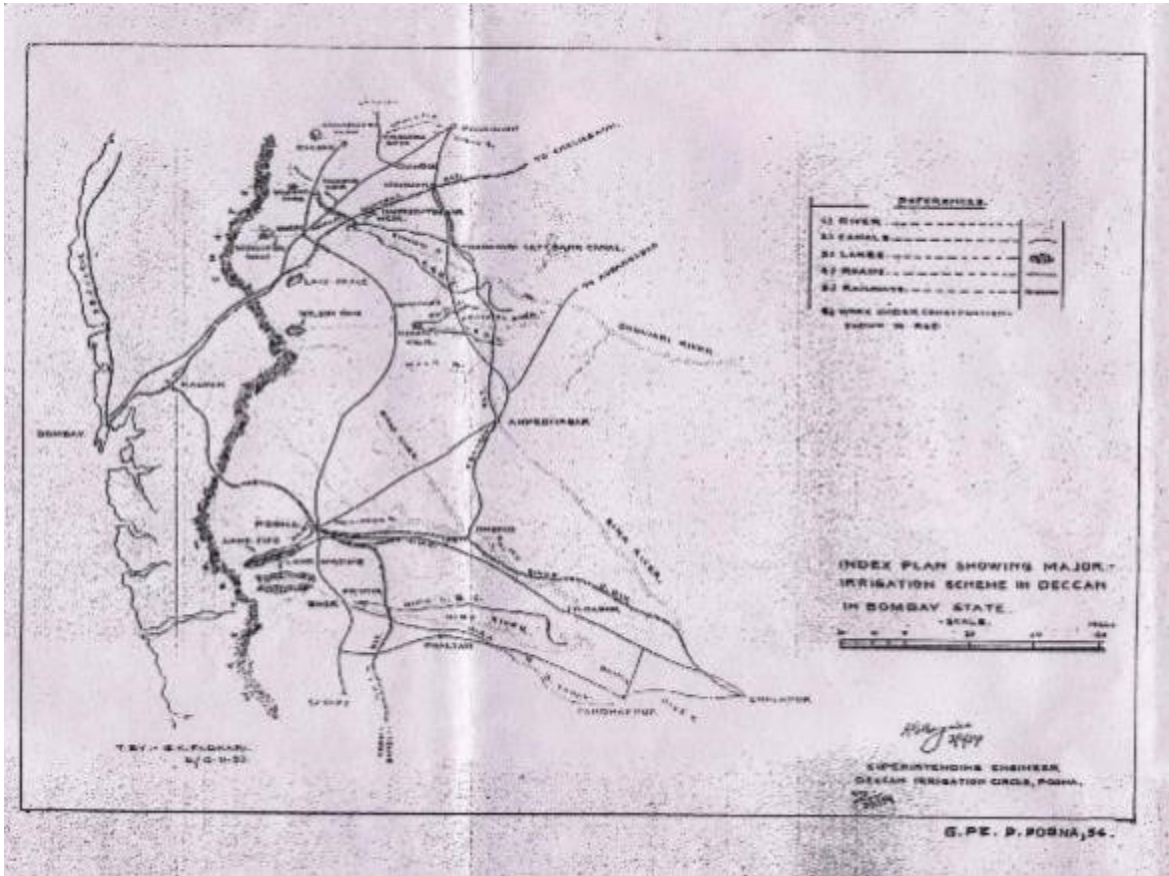
75 - Old First Class Bungalow at Bhandardara (Now Dismantled - 1919)

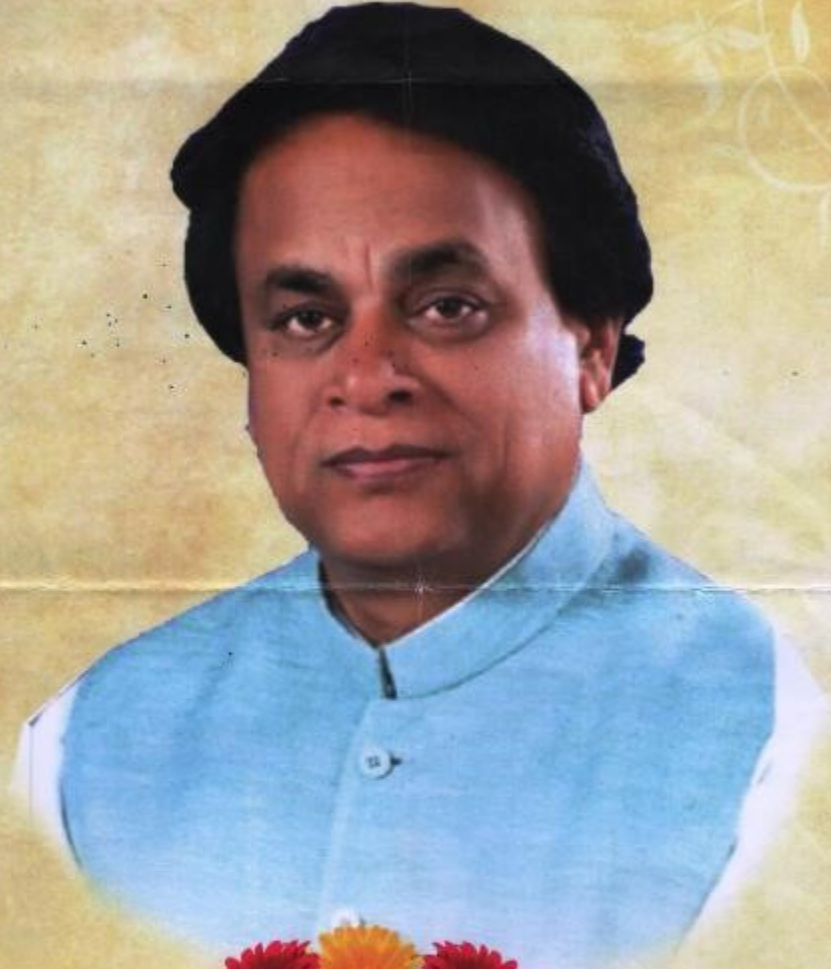
Photograph of installing A 50 foot Vault in the Wall.

Almost all the Labourers on Bandardara Dam Construction.

વિનમ્ર અભિવાદન !

ત્રેખાનું દુહાવો,

૧૯૪૬-૨૦૧૮

प्रिय बाबूजी,

तुमच्या आवडत्या, लाडक्या, जिवलग अशा प्रवरा नदीच्या पाण्यावर ब्रिटिशांनी बांधलेले हे भंडारदरा धरण, त्याचा समग्र इतिहास, त्याची दुर्मीळ फोटोग्राफ्स व इतर माहिती तुम्हाला खुपच आवडली होती, भावली होती. तुम्ही आजारपणातून बरे झाल्यानंतर स्वतः त्याचे संपादन, प्रकाशन व इंग्लंडच्या महाराणी एलिझाबेथ -२ यांचेपर्यंत ते सर्व पोहचविणार होतात. ते तुमचं आणि माझं स्वप्न होतं. तुमच्या अकाली जाण्यानं राहून गेलं. ज्या प्रवरा नदीत तुमच्या पवित्र अस्थी अर्पण केल्या. ज्या भंडारद-याच्या पवित्र मातीत आदरणीय दादासाहेब रूपवते साहेबांच्या तुमच्या अन तुमच्या सहचारिणी प्रा. स्नेहजाताई यांच्या अस्थी इथे स्थापित करून या मातीत रूजवून त्यावर रोपटे लावले, आठवणींचे, स्मृतींचे, परिवर्तनाचे ! तुमचं जाणं माझं काळीज चिरून गेलं ! तुमची आठवण.. ते दुःख मला माझ्या अंतिम श्वासापर्यंत राहिल.. ! माझ्या अत्यंत प्रिय, लाडक्या नेत्याचं, हीरोचं जाणं मला प्रचंड अस्वस्थ करून गेलं आहे.

आज ते तुमचं स्वप्न ई-साहित्य प्रतिष्ठान, ठाणे संपादक/प्रकाशक मा. श्री. सुनीळ सामंत हे ई-बुक प्रकाशित करीत आहेत. तुमच्या स्मृतीस माझी ही शब्दरूपी विनम्र आदरांजली.. !

तुमचाच...

V.M. Pawar

“मोकळ्या आकाशाच्या कुशीत बाबूजीची आठवण”

प्रेमानंद (इ.स. १९४६)

जन्म : २५ ऑक्टोबर १९४६ मृत्यु : ४ ऑगस्ट २०१८

किती वेग आहे तुमच्या चालण्याला...
तुमच्या मागे मी ही आहे
परंतु तुम्ही जाणि मी
छांज्यातलं अंतर कमी होत नाही
तुमच्या चालण्याला मती आहे
चान्बाची, चादळाची, सूर्यकिरणांची...

तुमच्या जाणि पाहण्यातलं अंतर संपवण्यां
हेच तर माझं जीवन-प्रेम आहे
फुल पाहलो मी तुम्हाला
तुमच्या खांद्यावर जोडून आहे सामाजिक दुःखांचं
हा दुःखांचा दिवालय घेऊन माथ्यावर
तुम्ही किती वेगानं निघाला जाहात
मला कुठुहात आहे, तुमच्या पाठीच्या कण्यांचं
मी त्याला कधी धाकलेला नाही पाहिला
काय विचन तुम्ही इतके पुंन झाला जाहात ?
एखादा वेग मलाही का ना...
मती नको जाता चोचन्बाची, मला चादळ होऊ का
तुमचं पोहं चादळ घाल का उरून मला ?

तुम्हाला पाहिलं की, सकारक झाल्यासारखं वाटतं
कुठून आणलीत ही सारी किरणे तुम्ही ?
मला नाही चापडत हे ठिकाण...
म्हणून मी जाता उरवलेच की,
तुमच्या नकाडत तुमचा काही प्रकृत चोरायचा...
तुम्ही म्हायता... 'माझून केलेल्याशिवाय माझून उरवत नाही'
जाता मीही उरवलेच... माझून वेगधार्चं...
माही उरवलो तरी जाणेल
एव विचन माझून वेगधार्चा अनेक तरी जाणेल
कदाचित, मी विषे माझून वेगधार्चं
शिषे कुणीतरी एखादा वेगधार्चं तरी जाणेल...

कालकथित दादासाहेब रुपवते आणि दिवांगत मधुकरराव चौधरी यांना समर्पित...

रचनाकार : कालकथित प्रेमामंद रुपवते (१९७९)

साभार – धम्म यात्रा कमिटी, (ग्रामीण विभाग) बुधवार दि. २८ फेब्रुवारी २०१८. भंडारदरा, ता. अकोले, जि.अ.नगर, धम्मयात्रा व कालकथित दादासाहेब रूपवते यांचा ९३ वा जन्मदिन. - मा. उत्कर्षाताई प्रेमानंद रूपवते.

विशेष आभार

डॉ. संजय बोरुडे, लेखक/कवी, हिंदी-इंग्रजी अनुवादक, अहमदनगर.

डॉ. प्रबोधन पोळ, मनिपाल विद्यापीठ मनिपाल, कर्नाटक.

कु. महेश ज्ञानोबा तळेकर, वय १७, विद्यार्थी, संस्थापक/अध्यक्ष, शिव-शाहू महाराज संघटना, औरंगाबाद.

मा. श्री. राजेंद्र मारुती पवार, उद्योजक, मुंबई (राजूर, राहूलनगर) / मेघना धर्मेश, लेखिका, मुंबई.

कौतुक व आभार

ज्यांनी माझं हस्तलिखित वाचून पाहिलं त्यात काही सूचना दिल्या, दुरूस्त्या सुचविल्या, माझे कौतुक केले. सर्वच मजकूर अप्रतिम आहे. मूळ लेखनाइतकेच संकलनही प्रभावी आहे. ज्या सूचना दिल्या त्यात परत असे म्हटले, माझ्या सर्व सूचना या सूचनाच आहेत, बंधनकारक नाहीत. लेखकाचे स्वातंत्र्य मी मानतोच मानतो.

मा. प्राचार्य रमेशचंद्र खांडगे सर, निवृत्त, अगस्ती कला, वाणिज्य व दादासाहेब रूपवते विज्ञान महाविद्यालय,

अकोले.

मा. प्रा. पुंडलिक गवंडी सर, अकोले.

आभार

मा. श्री. वंदनीय मधुकररावजी पिचड साहेब, माजी आदिवासी विकास मंत्री, महाराष्ट्र राज्य.

मा. श्री. वैभवभाऊ पिचड, आमदार, भारतीय जनता पक्ष.

मा. प्रा. एम. एम. भवारी सर, सचिव, आदिवासी उन्नती सेवा मंडळ, राजूर.

मा. श्री. भरत घाणे साहेब, अध्यक्ष, आदिवासी उन्नती सेवा मंडळ, राजूर

मा. श्री. माधव गभाले गुरूजी, कोषाध्यक्ष, आदिवासी उन्नती सेवा मंडळ, राजूर

मा. श्री. अशोक गुलाब भालेराव सर, मुख्याध्यापक, माध्यमिक आश्रमशाळा, शेंडी.

मा. श्री. मारुती लक्ष्मण तातळे, सर, प्राथमिक मुख्याध्यापक, शेंडी आश्रमशाळा.

- मा. श्री. सुनिल कोंडिबा आहेर सर, प्राथमिक शिक्षक, आश्रमशाळा शेंडी.
- मा. श्री. किरण देशमुख साहेब, कार्यकारी अभियंता-जलसंपदा विभाग, अहमदनगर.
- मा. श्री. नात्रोर साहेब, मुख्य कार्यकारी अभियंता – जलसंपदा विभाग, अहमदनगर
- मा. श्री. अभिजीत देशमुख, शाखाधिकारी, शेंडी (भंडारदरा डॅम)
- मा. श्री. वसंत भालेराव साहेब, पाटबंधारे विभाग, शेंडी.
- मा. श्री. प्रकाशदादा चव्हाण, वायरलेस ऑपरेटर, भंडारदरा पाटबंधारे विभाग शाखा - भंडारदरा शेंडी.
- मा. श्री. ज्ञानेश्वर बाळकृष्ण हंगेकर, हंगेकर न्यूजपेपर एजन्सी, राजूर.
- मा. श्री. अॅड. उल्हास ल. शिंदे सर, राजूर (इगतपूरी व जिल्हा न्यायालय, नाशिक)
- मा. श्री. बाळासाहेब गायकवाड, मुतखेल
- मा. श्री. बुधा इंदे पाटील, मुतखेल
- मा. श्री. भास्कर कानवडे साहेब, चेअरमन - माध्यमिक सोसायटी अहमदनगर.
- मा. श्री. कोरडे राजेश रामकृष्ण, शाखाधिकारी. माध्यमिक सोसायटी, शाखा अकोले
- मा. श्री. धुमाळ अनिल आबाजी, कनिष्ठ लिपिक. माध्यमिक सोसायटी, शाखा अकोले
- मा. श्री. साबळे ऋषिकेश मनोहर, शिपाई. माध्यमिक सोसायटी, शाखा अकोले
- श्री. रवि सोनवणे, सिंचनभवन, नाशिक.
- श्री. वसईकर
- श्री. सी. एम. आव्हाड, सिन्नर.
- श्री. रामनाथ आरोटे, सेवानिवृत्त शाखाधिकारी, शेंडी (भंडारदरा डॅम)
- श्री. भूषण देशमुख, इतिहास अभ्यासक, नगर
- शीर्षक : (इंग्रजी) मा. श्री. अॅड. उल्हास ल. शिंदे सर, (इगतपूरी/नाशिक कोर्ट)
- मा. श्री. शब्बीर शेख, अहमदनगर (पुस्तके उपलब्धता)
- मा. प्राचार्य डॉ. बी. एस. देशमुख, अॅड. एम. एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर.
- मा. डॉ. द. के. गंधारे, मराठी विभाग प्रमुख, अॅड. एम. एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर.
- मा. श्री. शाम पवार (कवी) प्रयोगशाळा परिचर, अॅड. एम. एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर.
- श्री. सुरज साबळे, कार्यालय मदतनीस, अॅड. एम. एन. देशमुख महाविद्यालय, राजूर.

मा. उत्कर्षा रूपवते
मा. विनय सावंत, राजूर, राष्ट्र सेवा दल.
मा. सचिन प्रभाकर पवार, मवेशी आश्रमशाळा.
मा. सचिन अनंत पवार
मा. पंचम अनंत पवार
मा. राहूल अनंत पवार
मा. अमोल गवांदे
अॅड. नरेंद्र भाऊसाहेब गायकवाड, वडगांव पान (संगमनेर कोर्ट)
श्री. संतोष भाऊराव पवार, मालक - हॉटेल समाधान.
श्री. ललित छल्लारे सर
श्री. शंकर लक्ष्मण घारे, ह.भ.प. किर्तनकार, मान्हेरे.
श्री. गोपीनाथ उर्फ जितेंद्र गोविंद भांगरे
श्री. रामदास ठकाजी जगताप, आनंदवन रिसॉर्ट, शेंडी.
श्री. भिमा चिमाजी पवार, राजूर

साभार -

मा. संपादक, दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, (अहमदनगर आवृत्ती)
मा. संपादक, श्री. सुधिर लंके, दैनिक लोकमत, (अहमदनगर आवृत्ती)
मा. श्री. प्रकाश महाले, राजूर
मा. श्री. हेमंत आवारी, इंदोरी
मा. श्री. वैभव सोनवणे, मुरशेत
मा. संपादक, श्री. अनंत पाटील, दैनिक सार्वमत, (श्रीरामपूर आवृत्ती)
मा. अमोल वैद्य, अकोले प्रतिनिधी. मा. श्री. प्रा. अजय पवार, मान्हेरे, मा. स्वप्निल शहा, शेंडी
मा. गोकुळ कानकाटे, पत्रकार व उपसरपंच राजूर ग्रामपंचायत, राजूर.
मा. संपादक, गिरीश कुबेर, श्री. मुकुंद संगोराम, सहाय्यक संपादक, दैनिक लोकसत्ता (अहमदनगर आवृत्ती)
मा. प्रकाश टाकळकर, पत्रकार, दैनिक लोकसत्ता, अकोले.
मा. संपादक, संजय श्रीधर आवटे, दैनिक दिव्य मराठी, (अहमदनगर आवृत्ती)

मा. श्री. भुषण देशमुख, पत्रकार.

मा. संपादक, तत्कालीन श्री. जयंत कुलकर्णी, दैनिक प्रभात (अहमदनगर आवृत्ती)

मा. प्रा. डी. के. वैद्य, पत्रकार, दैनिक प्रभात, अकोले.

मा. संपादक, श्री. अशोक सोनवणे, श्री. पुरुषोत्तम सांगळे, दैनिक लोकमंथन, (अहमदनगर आवृत्ती)

मा. संपादक, श्री. विकास अंत्रे, दैनिक पुण्यनगरी, श्रीरामपूर (अहमदनगर आवृत्ती)

मा. श्री. संजय महानोर, पत्रकार, दैनिक पुण्यनगरी, शेंडी. श्री.राजेंद्र खोंड(संपादक)

पुण्य नगरी

मा. संपादक, दैनिक पुढारी (अहमदनगर आवृत्ती).

मा. श्री. नितिन शहा, पत्रकार, दैनिक पुढारी, शेंडी.

मा. श्री. भाऊसाहेब मंडलिक (दै.सकाळ श्री.शांताराम काळे)

मा. श्री. नंदकुमार मंडलिक, संपादक, अगस्ती अमृत.

मा. श्री. प्राचार्य शांताराम गजे

मा. भाऊसाहेब चासकर, मा. विजय पोखरकर.

संदर्भसूचि-

- १) विल्सन डॅम स्कीम, मुंबई स्टेट. जनरल नोट ऑन - भंडारदरा इरिगेशन प्रोजेक्ट - इंजि. आर.डी.आरोटे.
त्रैमासिक: उज्ज्वल उद्यासाठी/जा.फे.मा. २०१३, भंडारदरा - हरिश्चंद्रगड परिसर विशेषांक, संपादक - प्रा. विठ्ठल म. शेवाळे सर.
- २) कथा भंडारद-याच्या निर्मितीची आणि पाण्याच्या पळवा-पळवीची, लेखक - प्रा. बापूसाहेब भांगरे - निमंत्रक- महाराष्ट्र पाणी परिषद. मा. भाऊसाहेब चासकर - निसर्गप्रेमी पत्रकार, लेखक व उपक्रमशील शिक्षक.
- ३) माझे चिंतन, माझे जीवन, (वैचारिक लेखसंग्रह), लेखक - पुंडलिक गवंडी, प्रथमावृत्ती - २५ डिसेंबर २०१८.
- ४) रानझळा (ललित लेख संग्रह) संपादक : लेखक : प्राचार्य शांताराम गजे सर.
- ५) भंडारदरा धरणाची नव्वदी. दै.म.टा. (अहमदनगर), रविवार, दि. ११ डिसेंबर २०१६.
- ६) भंडारदरा धरणाची नव्वद वर्षे - (लेखमाला), दैनिक प्रभात, (अहमदनगर), दिनांक : १२,१३,१४ डिसेंबर २०१६. प्रा. डी. के. वैद्य.

७) निर्मितीच्या पाऊलवाटा / फोफसंडी, दैनिकसकाळ, पुणे, नगर. दिनांक : १२ फेब्रुवारी २०१२. संजय बोरुडे.

८) डाक बंगला - श्री. जे.डी. पराडकर, दैनिक सामना, (मुंबई), रविवार, ३ ऑगस्ट २००८.

माईलस्टोन — जे. डी. पराडकर, दैनिक सामना, (मुंबई), रविवार, दि. १४ सप्टेंबर २००८.

९) चला फिरूया — प्रा. प्रकाश टाकळकर, (लेख): दैनिक लोकसत्ता (अहमदनगर), सोमवार, दि. ९ मे

२०१६.

घाटघरच्या भग्न विश्रामगृहाला संजीवनी मिळणार, बातमी, दै. लोकसत्ता (अहमदनगर)

१०) घर थकलेले नाही अजुनी - श्री. भूषण देशमुख, दैनिक लोकसत्ता (अहमदनगर), गुरुवार, दिनांक :

१४ एप्रिल २०११.

११) भंडारदरा धरण उद्घाटन निमंत्रण पत्रिका, दिनांक — १० डिसेंबर १९२६.

श्री. भाऊ दाजी पाटील — कोतूळ यांना पाठवलेली साभार उद्धृत - श्री. रविंद्र देशमुख, कोतूळ. प्रा.

मच्छिंद्र देशमुख.

१२) आपुलाचि वाद आपणाशी - सुज्ञान प्रकाशन, लेखक : डॉ. सुधीर भोंगळे. २२ जुलै २०१३.

१३) साभार — प्रा. विठ्ठल म. शेवाळे सर, भंडारदरा धरण उद्घाटन निमंत्रण पत्रिका, १० डिसेंबर

१९२६, त्रैमासिक : उज्ज्वल उद्यासाठी. जा.फे.मा. २०१३., “भंडारदरा-हरिश्चंद्रगड परिसर

विशेषांक.”

१४) भंडारदरा धरण निमंत्रण पत्रिका (इंग्रजीत नीटनेटकी वाचावयास सुवाच्च अशी तयार केली. अँड.

उल्हास लक्ष्मण शिंदे सर, (इगतपूरी-नाशिक जिल्हा न्यायालय)

१५) जिल्हा लोकल बोर्ड - अहमदनगर यांनी लिहिलेले पत्र, दि. १-१२-१९२६.

१६) भंडारदरा धरण उद्घाटन समारंभाकरीता येणा-या पाहुण्यांकरीता करावयाच्या सोयीसुविधा — कै. भाऊ

दाजी पाटील — कोतूळ.

१७) दुखवट्याचा ठराव — जिल्हा लोकल बोर्ड - मूळ नक्कल प्रत, मे. नानासाहेब भाऊसाहेब पाटील

(देशमुख), ता. ०८-१०-१९४७.

१८) भाऊ दाजी पाटील यांचा मृत्यू - दि. ५-७-१९४७.

१९) कथा निळवंडे धरणाची, लेखक — विठोबा गणपत आभाळे.

२०) शब्दांकन - प्रा. विनायक विठोबा आभाळे.

२१) वेदांत प्रकाशन — कल्याण — प्रथमावृत्ती : १९ जून २०१६.

२२) त्या दुष्काळाच्या नोंदी वाचतांना आजही येतो अंगावर काटा, दिनांक — १२ ऑक्टोबर, दैनिक

लोकसत्ता अहमदनगर, श्री. भुषण देशमुख.

२३) कहानी कोयनेची - उषा तांबे, वैशाली जोशी , राजहंस प्रकाशन, प्रथमावृत्ती : नोव्हेंबर २००५,

द्वितीयावृत्ती : जुलै २००६.

२४) क्रांतीवीर भागोजी नाईक - लेखक श्री. संतोष खेडलेकर, प्रथम आवृत्ती, ११ नोव्हेंबर २०१२.

२५) १९४२ चा स्वातंत्र्यलढा राहू स्मरणिका संमेलन, राहुरी दिनांक — १९ व २० जानेवारी २०१३.

२६) राणीचा मोठा डाव - लेखक : श्रीपाद ब्रम्हे, दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, रविवार, दि. ६ सप्टेंबर २०१५.

२७) 'देशोदेशी' ४ लोकरंग, दैनिक लोकसत्ता, अहमदनगर, रविवार, दि. २७ सप्टेंबर २०१५.

२८) दगडाच्या भिंतीत नातवाने शोधल्या आजोबांच्या कर्तृत्वाच्या खुणा, दैनिक लोकसत्ता (अहमदनगर),

दिनांक — १८ ऑगस्ट १९९८.

२९) मि. एच. एफ. बील - अधीक्षक अभियंता, मुंबई यांचा - सह्याद्रीचा अभ्यास
अहवाल. दि. ४ जानेवारी

१९०६.

३०) ई : मेल - प्रा. चार्लस हॅरिसन वॅलेस - लंडन इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन डिझायनिंग,
ऑगस्ट १८,

२०१६. गुरुवार, सप्टेंबर १, २०१६. श्री. अक्षय बागडे - सप्तश्रुंगी कॉम्प्युटर्स शेंडी,
छायाचित्र - प्रा.

चॉर्लस हॅरिसन वॅलेस - यांचे सोबतचे श्री. हनुमंत अच्युतराव देशमुख - शाखा
अभियंता, भंडारदरा

धरण, दिनांक: १७/०६/१९९६ ते दिनांक : २८/०७/२००२. पत्नी सौ. मंगल ह.
देशमुख, चि.

संग्राम ह. देशमुख (मुलगा) कु. पुजा ह. देशमुख (मुलगी) भेट. ता.
१७/०८/१९९८.

३१) भंडारदरा धरणाची दुर्मिळ मूळ छायाचित्रे - जलसंपदा विभाग - अहमदनगर
यांचेकडून प्राप्त.

३२) अकोले माझा - रवि ठोंबाडे

३३) सरदार थोरात - छायाचित्र. मा. विक्रम थोरात-पानोडी, अॅड्. थोरात, संगमनेर.

३४) भाऊ दाजी पाटील - कोतूळ - प्रा. मच्छिंद्र देशमुख.

३५) लहू तुला सलाम - सार्वमत/दिनांक : ९ ऑगस्ट २००२. पान नं. ६ हार्दिक
शुभेच्छा! प्रतिनिधी :

भाऊसाहेब मंडलिक, अकोले.

३६) अहिनकुल - कादंबरी, लेखक - प्रा. डॉ. अनिल सहस्त्रबुध्दे.

३७) भंडारदरा प्रकल्प व कालवे - जलसंपदा विभाग - अहमदनगर, पाटबंधारे विभाग
अहमदनगर.

३८) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, प्रवरा खोरे, संपादक, डॉ. अरूणचंद्र श. पाठक, दर्शनिका
विभाग, पर्यटन व

सांस्कृतिक कार्य विभाग, महाराष्ट्र शासन, सन-२०१३. प्रकाशक - श्री. सुमित
मल्लिक, अध्यक्ष -

संपादक मंडळ दर्शनिका. आभार - स. प्र. पिंपळे - उपसंपादक : दर्शनिका विभाग म.शा.

३९) अगस्ती अमृत — अकोले तालुका विशेषांक, वार्षिक : १९९३-९४, संपादक - हेमंत पिचड, संजय

मंडलिक.

४०) अगस्ती अमृत — पर्यटन विशेषांक, जुन-जुलै २००७. भंडारद-याचे सहस्त्रचंद्रदर्शन. संपादक,

भाऊसाहेब मंडलिक — प्राचार्य अनंतराव देशपांडे, संजय भाऊसाहेब मंडलिक.

४१) गोष्ट दगड धोंड्याची - लेखक — भास्करराव धोंडिबा खांडगे, प्रकाशक ग्रंथायन, मुंबई, प्रकाशन वर्ष

२०१०.

४२) श्री. अभिजीत बेलहेकर, दैनिक लोकसत्ता (अहमदनगर), बुधवार, १० ऑक्टोबर २०१२. मुशाफिरी -

भंडारदरा.

४३) मुंबईच्या हवेचेही स्ट्रक्चरल ऑडिट करा, संपादकीय साप्ता. मार्मिक, २३ डिसेंबर २०१८. साभार.

४४) अगस्ती अमृत पर्यटन विशेषांक — जुन-जुलै २००७.

४५) प्रवरा खोरे : एक परिचय, प्रवरा खोरे : प्राकृतिक, श्री. जयकुमार मगर, विभागप्रमुख, भूगोल विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औरंगाबाद.

४६) वन्यसंस्कृती, लेखक - श्री. अनिल सहस्त्रबुध्दे, अहमदनगर.

४७) प्रकरण ५, सामाजिक जीवन, साखर उद्योग, लेखक : श्री. नी. ग. बापट, निवृत्त विभागप्रमुख,

अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

४८) प्रकरण : ६, जलव्यवस्थापन, जलसंपत्ती व्यवस्थापन, श्री. प्रदीप भलगे, उपअभियंता, गोदावरी-

मराठवाडा पाटबंधारे विकास महामंडळ यांनी श्री. प्रदीप मानिकर व श्री. मधूकर पोळ यांच्या नोंदी

आधारे हे लेखन केले आहे.

४९) (अ) भावी नियोजनाची दिशा, श्री. एम. डी. पोळ, निवृत्त मुख्य अभियंता, मध्यवर्ती जलसंधान, नवी

दिल्ली.

५०) प्रस्तावना - श्री. डॉ. अरूणचंद्र शं. पाठक, प्रवरा खोरे — २०१३.

५१) प्रकरण ३ : सांस्कृतीक जीवन व लोक, श्रीमती अरूणा ढेरे, पुणे, महाराष्ट्र शासन - महाराष्ट्र राज्य

गॅझेटियर — प्रवरा खोरे-२०१३.

५२) शिवाजी चे बंडखोर वारसदार - वरूणराजे भिडे, साभार - मासिक : सत्याग्रही विचारधारा दिवाळी

अंक, १९९६ - संपादक : डॉ. कुमार सप्तर्षी

५३) अकोल्याचे 'डावे' पण, डॉ. अजित नवले.

५४) आपला तालुका विशेषांक, उज्ज्वल उद्यासाठी, त्रैमासिक — जुलै ते सप्टेंबर २०१५, संपादन — प्रा.

विठ्ठल म. शेवाळे सर.

५५) वर्षातून दोनवेळा वाढदिवस साजरा करते महाराणी ! बातमी — दैनिक पुढारी (अहमदनगर) दि. २३

एप्रिल २०१७.

५६) भंडारदरा धरण निर्मितीची कहाणी, आधी कालवे मग धरण, दैनिक लोकमत (अहमदनगर), पत्रकार,

हेमंत आवारी, दि. १२ डिसेंबर २०१९.

५७) जायकवाडीचे पाणी पेटले, मर्मभेद, लेखक/पत्रकार, श्री सागर राजहंस, संपादक, प्रकाशक — ज्ञानेश

महाराव, चित्रलेखा साप्ताहिक, २२ डिसेंबर २०१४.

५८) सार्वमत व्हिजन २०२०, शनिवार दि. २३ जानेवारी २०२०, उत्कर्षासाठी संघर्ष - मधुकर नवले.

५९) प्रतिनिधी/नगर - ठेवा इतिहासाचा, शहराला खापरी नळाने पुरवण्यात आले होते पाणी: चौकाचौकात

असलेली कारंजी होत आहेत नामशेष.. बागडपट्टीत सापडले नगरच्या जुन्या पाणी योजनेचे अवशेष,

दैनिक दिव्य मराठी, बुधवार, दि. १० जून २०२०.

६०) भंडारदरा धरण - शब्दांकन व संपादन, चंद्रमोहन हंगेकर, मुळलेखक - श्री. मनोहर शियेकर,

प्रकाशक: मुग्धा तुंगारे, रफल्स पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती - मे २०२०.

६१) गाऊ त्यांना आरती, विशेषांक, उज्वल उद्यासाठी त्रैमासिक, जुलै ते सप्टेंबर २०१८.

६२) अजुनी चालतोची वाट, रावसाहेब शिंदे : जीवन व कार्य, प्रकाशक : ऊर्मी प्रकाशन, पुणे. लेखक -

श्री. भानू काळे, प्रथमावृत्ती, २० डिसेंबर २०१४ ते ३१ डिसेंबर २०१४.

छायाचित्रे

- श्री अमोल देवराम शिंदे — छायाचित्रकार, शेंडी.

१) भंडारदरा धरण ९१ वा वाढदिवस प्रसंगीची सर्व छायाचित्रे ! ता. १० डिसेंबर २०१७, व्हिडीओ शूटिंग - (साडेसात मिनीट).

२) आदिवासी उन्नती सेवा मंडळ, राजूर संचालित अनुदानित प्राथमिक, माध्यमिक आश्रमशाळा शेंडी (भंडारदरा डॅम) मधील विद्यार्थी-विद्यार्थिनींनी महाराणी एलिझाबेथ - २ इंग्लंड यांना लिहिलेली पत्रे. त्या कार्यक्रमाची सर्व छायाचित्रे. आयोजक — कल्पक व उपक्रमशिल शिक्षक श्री. शिवाजी कोंडार सर, छायाचित्रकार : श्री. अमोल देवराम शिंदे.

३) भंडारदरा धरण ९१ व्या वाढदिवसप्रसंगीचे शूटिंग करून ठेवलेले. मा. श्री. वसंत भागडे, वारंघुशी. ता. १०-१०-२०१७.

४) भंडारदरा धरण बांधकाम सुरूवातीपासूनचे सर्व छायाचित्रे उपलब्ध करून दिले. मा. श्री. किरण देशमुख — जलसंपदा विभाग, अहमदनगर. (कार्यकारी अभियंता).

५) लहू तुला सलाम - लेख — छायाचित्र - श्री. मनोज सोनवणे, जावई, लहू सोनवणे वय — १००.

६) सरदार थोरात-छायाचित्र, मा. विक्रम थोरात, पानोडी.

७) छायाचित्रे - मुतखेल गावाला पाणीपुरवठा करतांनाची, श्री. अशोक शहा, उद्योगपती, अमेरिका, मा. नितीन बनसोडे, अहमदनगर, श्री. जितेंद्र अग्रवाल, अहमदनगर.

८) भंडारदरा धरणाचे दुर्मिळ छायाचित्रे सुंदर बनवून दिले — कु. राहुल पवार.

तेव्हा

आता

